ЯНКА БРЫЛЬ

Адзін дзень

АПАВЯДАННІ
АПОВЕСЦЬ
НАРЫС

ВЫДАВЕЦТВА «НАРОДНАЯ АСВЕТА»
МІНСК 1968

ТАЛЕНТ ШЧЫРЫ, ЧАЛАВЕЧНЫ

Зараз цяжка сабе ўявіць беларускую прозу без самабытнай творчасці Янкі Брыля, без яго цудоўных апавяданняў, аповесцей, нарысаў, рамана «Птушкі і гнёзды».

Брыль прыйшоў у нашу літаратуру адразу ж пасля вайны. V 1946 годзе выйшаў першы зборнік «Апавяданні», вельмі прыхільна сустрэты і чытачом, і крытыкай. У прадмове да зборніка Кандрат Крапіва зазначыў, што «Янка Брыль з'яўляецца адным і найбольш таленавітых маладых празаікаў, якія прыйшлі ў беларускую літаратуру ў часе вайны і пасля яе». Гэтае месца аднаго з найбольш таленавітых, праўда, ужо не толькі маладых, а і ўсіх беларускіх пісьменнікаў Брыль з гонарам займае і зараз.

Жыццёвы шлях пісьменніка быў не просты і не лёгкі. Дзяцінства ў адной з вёсак былой Заходняй Беларусі, з ранніх гадоў цяжкая праца на гаспадарцы, польская казарма, нямецкі палон, змаганне з ворагам у партызанскім атрадзе — вось асноўныя вехі на гэтым шляху, які насычаны багатым знешнім і ўнутраным зместам.

Перш чым пісаць, Брыль прайшоў добрую школу жыцця, у якой літаратура займала далёка не апошняе месца. Жыццё і літаратура навучылі яго праўдзівасці і справядлівасці, шчырасці і адкрытасці. За яго плячыма глыбокае веданне чалавека, роздум над яго лёсам, клопаты і турботы аб ім.

У сваёй аўтабіяграфіі пра героя аповесці «Сірочы хлеб» Брыль пісаў: Данік — «мілы сябар майго маленства, якога я

зляпіў з многіх знаёмых хлопчыкаў, дадаўшы трохі і свайго. Свайго найбольш — у Данікавай закаханасці ў настаўніцу, якая была, якую я любіў, можа, нават мацней, чым напісаў пра гэта».

«Сірочы хлеб» — гэта гісторыя фарміравання характару, гісторыя духоўнага росту і станаўлення чалавечай асобы. Паказаць, як навакольны свет, сацыяльнае жыццё, бытавыя ўмовы ўплываюць на характар чалавека, закладваюць першыя цагліны ў фундамент чалавечнасці і дабраты — для Брыля асноўнае.

Пісьменнік любіць дзяцей, стварае надзвычай чалавечныя, паўнакроўныя вобразы іх. Умее паказаць чалавека шырока, не засланяючы яго ад жыццёвых нягод. Але творы заўсёды светлыя па настроі, жыццесцвярджальныя сваім пафасам, палоняць выключнай шчырасцю. Брыль заўсёды ў жыцці бачыць светлы пачатак, яго вылучае і па-мастацку сцвярджае, нікольні не ўпрыгожваючы і не спрошчваючы агульнай карціны.

Для Даніка Мальца, як і для Косціка і Шуркі, дзяцей краўца бедняка («Праведнікі і зладзеі»), Асі («Зялёная школа»), хлопчыка з апавядання «Дзічка», жыццё не заўсёды было пяшчотным і клапатлівым. Колькі зняваг, горычы, здзекаў і пакут угатаваў сірочы лёс Даніку. Горкая доля пастушка, здзеклівыя адносіны багацея солтыса і яго дзяцей, пагарда з боку такіх шляхецкіх настаўнікаў, як Цаба ці панна Рузя, да дзяцей-беларусаў, вучняў-беднякоў, адчуванне пастаяннага ўціску.

Аповесць аб «сірочым хлебе» Даніка Мальца ўся пранізана сумам, вострай шчымлівай тугою. Яна, як песня дзеда Мікіты, якую той у канцы твора іграе на жалейцы свайму памочніку-пастушку,— «сіратлівая, сумная песня...» Але няма тут адчаю, безнадзейнасці, няма роспачы і безвыходнасці. Твор сагрэты моцным цяплом любасці да людзей, скрозь сум і тугу ўвесь час адчуваецца святло веры ў чалавека, у лепшае жыццё, святло сонца, што немінуча ўзыдзе над зямлёю.

Адкуль такое адчуванне? Дзе крыніцы аптымізму, у чым выток жыццесцвярджальнасці?

У глыбокай веры ў чалавека, у любві да яго, што ідуць ад

грунтоўнага ведання жыцця і самога чалавека. Аптымізм Брыля не гучныя словы, не пустыя дэкларацыі, не штучнасць пафасу. Ён ад жыцця, вынікае з яго глыбокага даследавання і выяўлення яго асноўных тэндэнцый.

У канчатковым выніку чалавека фарміруюць умовы, тое прыроднае і сацыяльнае асяроддзе, у якім ён расце і выхоўваецца. І чалавек становіцца сапраўдным чалавекам у такой ступені, у якой ступені чалавечнымі будуць умовы фарміравання яго характару.

Перачытваючы творы Брыля, нельга не заўважыць, наколькі вялікую ўвагу аддае ён паказу вызначальнай ролі ўмоў, абставін у станаўленні чалавечай асобы, у вызначэнні яго жыццёвага лёсу. Беднасць, нястача, імкненне да зямлі і багацця калечаць жыццё Галі («Галя»). Умовы гітлераўскай ганебнай рэчаіснасці і яе сляпой верай у фюрэра, бяздумнасцю і жывёльнай пакорнасцю ператвараюць чалавека ў просты вінцік бяздушнай фашысцкай дзяржаўнай машыны («Птушкі і гнёзды»).

Данік, церпячы крыўды, адчуваючы несправядлівасць, адначасова бачыць і праявы чалавечнасці і справядлівасці, адчувае шчыры клопат, душэўную цеплыню не толькі маці, але настаўніцы пані Мар'і, якая ўбачыла ў ім і падтрымала любоў да кнігі, ч ула аднеслася да яго выключна ўражлівай душы. Мікола Кужалевіч, бядняк і непрымірымы вораг паноў, падтрымаў у Даніку веру ў свае сілы, «бядняцкую годнасць», навучыў роднай мове, даў асноўны накірунак грамадскаму развіццю хлопчыка. Таму, нягледзячы ні на што, Данік цвёрда становіцца на ногі, набірае ў жыцці ўсё больш моцы і чалавечай прыгажосці.

Слухаючы на ўроку апавяданне Цёткі аб пакутлівым лёсе Міхаську хлопчык думае пра сваё сірочае жыццё. Бачыць у ім шмат радаснага, прыгожага, паэтычнага. Успамінае, як яны, хлапчукі, бегалі па цёпленькіх дажджавых лужынах, хадзілі на Нёман, гулялі ў лапту, гайдаліся на гнуткіх бярозках, увосень палілі бульбоўнік і пырнік і «пяклі ў прыску салодкую духавітую бульбу...» Чытаючы, адчуваеш узрушанасць хлопчыка, заха-

пляешся прыгажосцю жыцця, бачыш наяве непаўторна паэтычныя малюнкі прыроды. Разам з тым недзе з глыбіні прабіваецца і сум, навеяны чытаннем твора пра трагічны лёс другога хлопчыка-сіраты.

Брыля, пра што б ён ні пісаў, які б жыццёвы матэрыял ні браў у аснову твораў, перш за ўсё цікавіць чалавек. Галоўнае для яго — раскрыць і паказаць у чалавеку тое светлае, адвечнае, што закладзена ўжо ў самой прыродзе і што ўзбагачана, узмоцнена часам і ўмовамі і потым можа вытрымаць любыя выпрабаванні: дабрату, чалавечнасць, любоў да людзей і роднага краю, шчырасць.

Канфлікт паміж людзьмі душэўна прыгожымі і багатымі і людзьмі хцівымі, чэрствымі, эгаістычнымі магістральны для ўсёй творчасці Брыля. Сцвярджаючы высокія маральна-этычныя якасці, пісьменнік нікольні не ізалюе героя ад багатага жыццёвага акружэння, грамадска-сацыяльных і бытавых супярэчнасцей. У першых апавяданнях гэтыя супярэчнасці знешне асабліва ярка выражаны. Прыгадаем хаця б апавяданне «Праведнікі і зладзеі». Аўтар рэзка супрацьпаставіў дзве сацыяльныя сілы, больш таго — дзве маралі. З аднаго боку, сям'я багатага кулака Грыба, жорсткага, азвярэлага ў сваёй сквапнасці чалавека, які не бачыць у жыцці нічога радаснага і прыгожага, усіх ненавідзіць. З другога боку — Лапінка, жыццярадасны, некалькі бесклапотны, шчыры, улюбёны ў жыццё, і яго дзеці. У творы няма непасрэднага сутыкнення гэтых антаганістычных сіл. Але ўсе мастацкія кампаненты (сюжэтна-кампазіцыйная пабудова, асобныя мастацкія дэталі, мова, эмацыянальная афарбоўка) падпарадкаваны сцвярджэнню натуральных чалавечых узаемаадносін і асуджэнню бесчалавечнасці.

Адвечная барацьба дабра і зла ў самых разнастайных жыццёвых праяўленнях пастаянна цікавіць Брыля-пісьменніка. Паказваючы сутыкненне чалавечых характараў з асяроддзем, паміж сабою, ён уважліва прасочвае, як фарміруецца ўнутрана прыгожая і багатая чалавечая асоба, наколькі чалавек у суровых аб-

ставінах застаецца сапраўды чалавекам. Таму, відаць, не выпадкова празаік аддае столькі ўвагі мастацкаму асэнсаванню надзвычай багатага матэрыялу вайны. На вайне ў выключна складаных і цяжкіх умовах, дзе вельмі часта справа тычыцца жыцця ці смерці, ідзе выпрабаванне чалавека на чалавечнасць.

Пры звычайных умовах штодзённага партызанскага жыцця Іван Серада, адзін з герояў апавядання «Адзін дзень», быў партызанам не горшым за іншых. Але вось група з чатырох чалавек апынулася ў варожым акружэнні. Страшэнная стомленасць, пітохвіліннае адчуванне небяспекі, пастаяннае нервовае напружанне вытрымліваюць не ўсе. Серада забывае не толькі пра партызанскі атрад, пра барацьбу з ворагам, а і пра сваіх таварышаў.

Брыль умее добра перадаць змены ў псіхалогіі, у паводзінах. У адносінах паміж сабою персанажаў праз унутраныя маналогі, мастацкія дэталі, учынкі. Падзеі падаюцца аб’ектыўна, потым, самыя важныя з іх, праводзяцца праз унутранае асэнсаванне таго ці іншага героя.

Перад партызанамі балота, нельга прайсці. Серада рассядлаў каня, зняў аброць, сцебануў і, «ледзь што не весела, крыкнуў:

— Эй, Сівы!.. Усё, па вайне!?» Тут прабіваецца радасць чалавека, які развітваецца з чымсьці для яго страшэнна непрыемным і небяспечным. Пазней, калі эгаізм і баязлівасць, якія дзесьці сутыкаюцца са здрадай, выявіліся досыць поўна, і гэты ўчынак, і іншыя як бы асэнсоўваюцца другім героем твора, прыводзяцца ў сістэму, каб убачыць сапраўдны змест паводзін чалавека. «Жэнька моўчкі ішоў за Лідай… і думаў:

Чаму ён так крыкнуў на Сіўку: «Усё, па вайне!? Чаму ён, такі ваяка, сілай нядаўна выцягнуты з хаты, такі таўкач, раптам адчуў сябе начальнікам? Ён заўсёды ды схавае!.. Толькі вось Ліда перашкаджае яму. Ды нават не Ліда, а Верачка… Чаму ён забыўся і пра забітых сяброў, і пра тое, што сёння робіцца ў вёсках,— колькі нашых бацькоў, і малых, і дзяўчат расстраляна і спалена ад рання?..» Унутраны маналог, усхваляваны, перарывісты, дае не толькі ўскосную скандэнсаваную характарыстыку

Серады, але і вельмі добра перадае ўзбуджанасць Жэнькі Саковіча, яго злосць, імкненне знайсці адказ у рашаючы і адказны момант.

Увогуле, выкарыстоўваючы багаты жыццёвы матэрыял, канкрэтныя бытавыя і псіхалагічныя дэталі, разнастайныя формы ўнутранага маналога, Брыль добра перадае складанасць жыццёвага канфлікту, псіхалагічную разнастайнасць чалавечых характараў, сцвярджае, паэтызуе мужнасць і чалавечнасць.

Апавяданні апошніх гадоў у параўнанні з першымі адрозніваюцца скупасцю матэрыялу, апісанняў абставін, аўтарскіх заўваг і рэмарак, выразнай акрэсленасцю ідэі, кандэнсацыяй думкі і пачуцця, глыбокім роздумам. На першы план вылучаецца асноўны факт, які гаворыць сам за сябе.

Дваццаць італьянскіх салдат адмаўляюцца страляць у мірных жыхароў вёскі, жанчын і дзяцей. Дваццаць «не захацелі цаной нявіннай крыві вяртацца... у сваю непаўторна прыгожую краіну». Яны загінулі («Дваццаць»),

Гіне стары, гіне разам з роднымі, суседзямі, з усімі добрымі людзьмі. Ён не хоча жыць адзін, не хоча жыць, калі гінуць людзі яго вёскі, не хоча прымаць літасць ад крывавых рук катаў. «І ён згарэў — адзін, хто мог бы ў той дзень не згарэць. І ён жыве» («Memento mori»).

Ідзе на смерць маці. Ідзе ціха, спакойна, як і жыла, трымаючы «свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя рукі... мазалямі да мазалёў. Ідзе і моліцца, як вучыла яе яшчэ мама. Моліцца «і за сваіх сыноў, і за чужых, і за сябе...» Ідзе толькі таму, што ў яе вялікае чалавечае сэрца, поўнае любві, пяшчотнасці і шкадавання да дзяцей, сваіх і чужых. Ідзе, зусім не думаючы пра тое, «што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і рукі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай» («Маці»).

Маці! Яе светлы высакародны вобраз праходзіць праз усю творчасць Янкі Брыля. Яна вучыць любіць і шанаваць роднае

матчына слова, бацькоўскую зямлю, родны край. Яна з'яўляецца ўвасабленнем дабраты, прыгажосці, чалавечнасці.

Нездарма Брыль, пісьменнік з абвостраным пачуццём дабра, прыгажосці і справядлівасці, зноў і зноў звяртаецца да маці як да ўвасаблення ўсяго самага сумленнага, светлага і прыгожага ў чалавеку. Прыгадаем «Сірочы хлеб», «Птушкі і гнёзды», «Ты жывеш», «Маці». У апошнім апавяданні вобраз маці трагічны. Гэта не выпадкова. Тут свая жыццёвая, мастацкая і філасофская абумоўленасць. Фашызм як найбольш поўнае ўвасабленне зла, разбурэння і знішчэння губіць чалавечнасць, прыгажосць, дабро. Новы росквіт жыцця, перамога над цемрай немінуча патрабуе ахвяр, ахвяр самых дарагіх. Пісьменнік у гэтым застаецца верным праўдзе жыцця. Але ў Брыля надта моцны парыў да чалавечнасці, добрая душэўная шчодрасць, і гэта надае творам моцную жыццесцвярджальную сілу, глыбокае гуманістычнае гучанне.

Яго герой — гэта найперш сапраўдны чалавек, прыгожы душою, добры, шчыры, закаханы ў родную зямлю і родны край; ён, як і сам пісьменнік, шчыра захапляецца жыццём, схільны да душэўнай аддачы, умее бачыць і адчуваць прыгожае, глыбока любіць бацькоўскую зямлю.

У Брыля любоў да роднай зямлі, Беларусі, любоў да яе народа і мовы не толькі матчына, але і глыбока ўсвядомленая. Яе вытокі ў шматпакутнай і гераічнай гісторыі народа, у яго векавой барацьбе за сваё сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, у пяшчотных родных словах матчынай калыханкі, у дзівосна багатай вуснай народнай творчасці, у смерці яе кожнага чацвёртага жыхара ў мінулай вайне. І верыш пісьменніку, калі ён, знаходзячыся далёка ад радзімы, у Італіі, і як бы звяртаючыся да свайго ўяўнага субяседніка-італьянца, гаворыць: «Я ўпершыню так далёка ад родных мясцін. І ты мне прабачыш, аміка, калі я раптам заплачу... Гэта ад радасці, што ёсць на свеце мая пяшчотная, працавітая, мужная Беларусь!..» («Дваццаць»).

Годнасць чалавека пісьменнік вымярае самым вялікім рахун-

кам — адносінамі да Радзімы, Гэта мера яго чалавечай і грамадзянскай сталасці.

Апынуўшыся ў нямецкім палоне, у горы і бядзе, Алесь Руневіч, герой рамана «Птушкі і гнёзды», асабліва адчуў, наколькі Радзіма стала любай, дарагой і неабходнай. Яна кліча яго водарам лугавых кветак, густым шумам бароў, маркотнай задушэўнасцю песень, родным словам. Тое, што ў дзяцінстве было звычайным, штодзённым жыццём, становіцца памяццю сэрца, набывае глыбокі паэтычны змест і сэнс.

А прыгадаем сцэну з нарыса «Сэрца камуніста». Сакратар райкома Павел Жалезняковіч глядзіць на карту раёна. «Сціплая карта, як нейкі іерогліф, напамінае сакратару пра так добра вядомыя і ўраджайныя, і пясчаныя палі Наднямоння. Закаханым позіркам бачыць ён, як на бяскрайняй зеляніне лугоў жаўцее пасціл ільну... Смачна, соладка пахне высокая, густая кукуруза, якую на дзіва спраўна і люба для гаспадарскіх вачэй падкошвае і шаткуе камбайн. Далей на захад, дзе пяскі, жоўтымі свечкамі кветак стракаціць зялёны, сакавіты лубін, пасля якога добра родзіць жыта і — ад сіласу — правяцца каровы. Мядамі пахне грэчка і канюшына. Цешаць душу барозны, і асабліва бурты выдатнай бульбы. Гудуць і свецяць шэсць новых калгасных электрастанцый. Дымяць і пахнуць цёплым зернем універсальныя сушылкі...» Адвечнае і сённяшняе, паэтычна прыгожае і штодзённа звычайнае, аб’ектыўная рэчаіснасць і асабістае яе ўспрыняцце і аўтарам, і героем арганічна зліліся ў адно. Гэта ява і родных мясцін, і роднага краю. Ява, якая прыйшла не сама сабою, а якую заваёўвалі ў суровыя гады санацыйнай Польшчы і нямецкай акупацыі, выпакутавалі ў засценках дэфензівы і фашысцкіх лагерах смерці лепшыя сыны народа. Менавіта такім для Брыля з’яўляецца Павел Жалезняковіч, радавы вялікай кагорты камуністаў, чалавек багатай паэтычнай душы, адданы вялікай справе — барацьбе за шчасце працоўных. Яго лёс, лёс барацьбіта-камуніста, неаддзельны ад лёсу роднага краю і барацьбы яго лепшых сыноў. Жыццё працоўных Заходняй Беларусі, іх змаганне за нацыяналь-

кае і сацыяльнае вызваленне, за свабоду і шчасце для Жалезняковіча вельмі асабістыя. Брылю ў нарысе надзвычай добра ўдалося, расказваючы пра жыццё аднаго чалавека, перадаючы яго думкі і пачуцці, паказаць жыццё народа, лёс роднага краю. Гэтаму, а таксама стварэнню высокага эмацыянальнага напалу твора, атмасферы шчырасці і ўсхваляванасці падпарадкаваны мастацкія кампаненты: сюжэт і кампазіцыя, манера апавядання, у якой узаемапранікаюць, а часам зліваюцца голас аўтара і голас героя, непасрэдна лірыка-публіцыстычныя аўтарскія адступленні, прыёмы раскрыцця характару.

Пачатак нарыса эмацыянальна некалькі стрыманы, апавяданне вядзецца ад трэцяй асобы. Далей герой у думках вяртаецца да мінулага, адзін за другім наплываюць успаміны; у аўтарскім апавяданні ўсё больш моцна чуецца ўсхваляваны голас героя. Чым выразней вырысоўваецца аблічча гэтага, як зазначае Брыль, «рэвалюцыянера з паэтычнай душой», тым больш голас героя становіцца гучным, яго «я» прарываецца наверх. Канчаецца твор адкрытым зваротам аўтара: «Дарагі Павел Арсеньевіч! Пасля пэўных ваганняў дазваляю сабе ўмяшацца ў гэты расказ пра ваша жыццё са сваім аўтарскім я». Гэты непасрэдны зварот пісьменніка арганічна ўплятаецца ў агульную лірычна-ўсхваляваную плынь апавядання як адкрытае праяўленне духоўнага адзінства пісьменніка і героя, які ўвасабляе сапраўдную прыгажосць і паэзію жыцця.

Як кожнага сапраўднага мастака, Брыля турбуюць і праблемы мясцовыя, часовыя, і адвечныя пытанні чалавечага быцця. У мясцовым ён знаходзіць агульнае, адвечнае адкрывае ў часовым. Найбольш яскравы прыклад — раман «Птушкі і гнёзды», твор глыбокага філасофскага зместу, сучасны сваёй ярка выражанай гуманістычнай накіраванасцю і сваімі мастацкімі якасцямі, твор, у якім адчуваецца асаблівая любоў, замілаванасць да «краіны дзяцінства».

Чытаючы прозу Брыля, пачынаючы першымі апавяданнямі і канчаючы рамонкавым россыпам «Жмені сонечных промняў»,

заўсёды адчуваеш родны край, родную зямлю, крыніцу радасці і смутку, натхнення і турбот. Бачыш наяве быстры, паўнаводны Нёман, чуеш глухі, працяжны шум лясоў, удыхаеш іх смалісты водар, густы грыбны настой увосень, разнастайныя лугавыя пахі ў час касавіцы, глядзіш, праязджаючы разам з аўтарам па вузкіх, абсаджаных зялёнымі вербамі, забрукаваных дарогах, на пагоркі пад Навагрудкам, не налюбуешся шырокімі травяністымі лугамі на берагах Нёмана і невялікімі бруістымі рэчкамі. Усё знаёмае, блізкае, роднае.

Беларусь, яе людзі, прырода, мова — яны заўсёды хвалююць пісьменніка і яго герояў, вечны іх клопат і роздум.

Чытаеш пра ўпэўненасць Алеся Руневіча, «што і нам, на нашай бясконца, дзіўна жывучай, па-народнаму невычэрпна багатай мове давядзецца яшчэ сказаць чалавецтву наша вялікае братняе слова», і бачыш самога пісьменніка, яго роздум аб мінулым і сучасным нашай мовы, цвёрдую ўпэўненасць у яе далейшым росквіце, адчуваеш штодзённы клопат майстра слова за яе чысціню, узбагачэнне і ўдасканаленне.

І сапраўды, мову Брыля заўсёды заўважыш і адчуеш. У ёй ёсць той своеасаблівы і непаўторны водар, тая свая музыка, якія часам цяжка, а то і наогул немагчыма вытлумачыць, але якія заўсёды адчуваеш пры чытанні. Тут і эмацыянальная афарбоўка слова, мелодыка і рытміка сказаў, адметнасць сінтаксічных канструкцый, спалучэнне сказаў паміж сабою, пластычнасць, дакладнасць, свежасць дэталей у апісаннях. Вось два прыклады з апавядання «Праведнікі і зладзеі».

«Раніца ўстала марозная, ясная. Пакуль парастайвалі ў небе зоркі, збялеў асколак месяца і зарумяніўся над лесам усход,— вёскі ўжо не спалі. Світанне ніколі не застае іх у сне, бо працоўны зімовы дзень на вёсках пачынаецца ноччу».

«І праўда: ад елачкі заячыя сляды, быццам нехта, бегучы, папіраўся кіёчкам. Пасля пачаліся яліны, бярозы, алешнік, асіннік. Зрабілася зацішней, і пацяплела. На ялінах, нагадваючы свечкі на каляднай ёлцы, віселі шышкі-таўкачыкі і залаціліся на

сонцы. Нешта заварушылася ў зялёным іголлі, і на сонцы заіскрыўся, пасыпаўшыся, снежны пыл».

Брыль у нашай літаратуры грунтоўна заняў сталае і вельмі асабістае месца, якое належыць толькі яму і больш нікому. Творы яго ніколі не зблытаеш з творамі іншых; яны вылучаюцца сваімі героямі, сюжэтна-кампазіцыйнымі якасцямі, моўнымі і стылявымі асаблівасцямі, вылучаюцца, у першую чаргу, тым пачуццёвым адбіткам, той маральнай і эмацыянальнай узрушанасцю, якую яны пакідаюць у чытача і якая ідзе ад аўтарскага ўспрыняцця рэчаіснасці.

Ужо першыя апавяданні пісьменніка падкуплялі шчырасцю і праніклівасцю, непаўторным лірызмам, які выражаўся не толькі ў эмацыянальнай нагрузцы слова, рытміцы і мелодыцы сказа, не толькі ў адкрытасці, непасрэднасці выражэння аўтарскіх сімпатый і антыпатый. Гэта не нейкая толькі стылёвая ці жанравая якасць. Лірызм Брыля шырэй і глыбей. Ён з'яўляецца асновай пісьменніцкага ўспрыняцця рэчаіснасці, асновай яе мастацкага паказу і асэнсавання. Галоўны герой — асоба духоўна багатая, надзвычай чулая і ўражлівая; абмалёўка характараў, якія менш раскрываюцца праз дзеянне, а больш праз аналіз іх думак і пачуццяў; рух сюжэта як унутраны рух характараў, рух думкі і пачуцця; асацыятыўнасць сюжэтных «счапленняў»; дыялагі, якія ў асноўным пабудаваны на адпаведным настроі, тоне — усё гэта вынікае з лірычнай прыроды таленту, ёю абумоўлена.

Сам спосаб асэнсавання рэчаіснасці непасрэдна эмацыянальны, паэтычны. Вельмі часта падзеі падаюцца праз успрыняцце галоўнага героя. А асабістае, лірычнае «я» пісьменніка выяўляецца надзвычай непасрэдна, афарбоўвае ўсё шчырым, глыбокім пачуццём.

Што б мы ні ўзялі: раман «Птушкі і гнёзды», аповесці «На Быстранцы», «Апошняя сустрэча», «У Забалоцці днее», «Сірочы хлеб», апавяданні, нарысы, дарожныя нататкі; пра што б ні пісаў пісьменнік: жыццё пры буржуазнай Польшчы, вайна, першыя гады пасля вызвалення, сучаснасць; для каго б ні прызначаліся

творы: дзяцей, юнакоў, дарослых — усюды відаць мнагаводная і глыбінная лірычная плынь.

Увогуле лірызм Брыля — гэта вельмі адметная, выключна моцная асабістасць пісьменніка, якая адчуваецца ва ўсім, пра што ён піша. А піша заўсёды пра тое, што сам перажыў, перадумаў, адчуў. Адсюль дакладнасць у перадачы настрою, усёй складанасці пачуццяў і адчуванняў, іх танчэйшых пераходаў, переканаўчасць у раскрыцці духоўнага жыцця чалавека, здольнасць захаваць у творы непасрэднасць жыццеўспрыняцця і дзіцяці («У сям'і», «Сняжок і Волечка»), і падлетка («Сірочы хлеб»), і дарослага чалавека («Галя», «Апошняя сустрэча», «Птушкі і гнёзды»).

Многія творы ўяўляюць сабою як бы споведзь героя, самараскрыццё яго душы; выключна многа месца займаюць успаміны, унутраны зварот.

Талент Янкі Брыля багаты і разнастайны. Апавяданне, навела, аповесць, раман, нарыс, падарожны дзённік...

У жанры так званай малой прозы яго апавяданні займаюць сваё адметнае, толькі ім прызначанае месца.

«Кніга адной маладосці», як назваў яе сам пісьменнік, «Птушкі і гнёзды» стала даволі прыкметнай з'явай у сучасным савецкім рамане. Для беларускага ж рамана гэта новы значны крок у развіцці і ўзбагачэнні яго жанравых магчымасцей.

Нарысы «Сэрца камуніста» і «Партрэт старэйшага таварыша» ўзбагацілі гэты жанр нашай літаратуры, асабліва тую яго галіну, што называецца лірычным нарысам.

І надзвычай характэрна, што ўсюды Брыль застаецца самім сабою — грамадзянінам свайго часу, навечна закаханым у родны край, чалавекам, якога хвалююць адвечныя пытанні сэнсу і прызначэння людскога жыцця, шчырым, усхваляваным лірыкам, непаўторным майстрам слова. Зайздросная якасць, уласцівая самабытным чалавечым асобам, арыгінальным талентам.

Шчырасць, праўдзівасць, этычная абвостранасць яго творчасці ідзе ад адкрытасці, добрасумленнасці натуры; арыгінальнасць

яе — ад паўнаты самавыяўлення гэтай цэласнай, багатай чалавечай індывідуальнасці.

Заўважана — і гэта неаднойчы адзначалася,— што сапраўдная шчырасць, праўдзівасць і арыгінальнасць творчасці таго ці іншага мастака ў многім залежыць ад глыбіні аўтабіяграфічнага адбітку ў ёй. Яшчэ раз пераканацца ў гэтым можна на творчасці Янкі Брыля, пісьменніка-лірыка, шчырага, праўдзівага і адкрытага ў самавыяўленні, вельмі аўтабіяграфічнага ў адлюстраванні аб'ектыўнай рэчаіснасці.

Серафім АНДРАЮК

Праведнікі і зладзеі

1

Было гэта ў студзені трыццаць сёмага года. Пятрусь Грыб, адзін з багацеяў мястэчка Дварок, дачуўся надоечы, што лес ягоны сякуць напавал, больш як заўсёды.

«Паеду,— вырашыў стары,— зірну на яго, а можа і застаць каго ўдасца...»

Трэба было, аднак, каб тае ночы, калі ён меў выязджаць, баба яго — заўсёды дакладная, як будзільнік,— заспала.

Ляжалі яны абое на печы — Грыб ад сцяны, а Грыбіха ад хаты, бліжэй да насценнага гадзінніка. Глухаваты ад старасці, Пятрусь спаў яшчэ моцна, мог недачуць гадзінніка, і таму ён спадзяваўся на сваю Аксеню. На вялікім куфры старой, на сенніку і з падушкай — усё як трэба — спаў начлежнік.

«Шмат народу цяпер ходзіць па гасцінцы,— думала ўвечары Грыбіха.— То беспрацоўныя, то святыя, то палітыкі. Вось і ім солтыс прывёў нейкага з тых, што пасля турмы за камуну не маюць права жыць у сваім павеце, а ідуць у свет вочы на высылку. Здаецца, быў бы ты сабе чалавек, як чалавек, а ён — куды там! Пятрусь яму пра лес, пра нашу шкоду, дык ён... Выходзіць, па-

ягонаму, што ледзь не самі мы вінаваты, а не той, што наша дабро крадзе.

Пятрусь не стаў з ім доўга гаманіць. «Будзем,— кажа,— газу тушыць, годзе. Мне заўтра ў лес, як найраней, а вам — чаму не!— добра сабе пахаджаць, можна і пагутарыць...»

Адвярнуўся Пятрусь і заснуў,— дзякуй богу за сон...

Сама старая ніяк не магла заснуць. Збунтаваў ёй усю душу гэты хлопец. Доўга сядзела на печы, без агню, і ўсё думала, успамінала...

Жылі яны з Петрусём, можна сказаць, усё жыццё толькі ўдваіх. Ад сына, Міхася, сапраўднай дапамогі не было. Спачатку вучыўся, а потым фельчарам быў. Вучылі — думалі, што карысць будзе, гонар, пашана. Адно ж ён больш з хаты, як у хату, насіў. Падумаць толькі — лякарствы галоце на свае грошы купляў! А заробіць якую нуду, дык і тое ад бацькоў схавае, каб ізноў аддаць... Няхай бы ты лепш навучаны быў, ды разумны, як бацька з маткай. Засне ён тыя разы, а яны — давай шарыць грошы па кішэнях у яго ці ў кнігах. А ён аднойчы вазьмі ды прачніся,— ці можа і зусім не спаў,— і выйшла ў іх з бацькам сварка. Першы раз бацьку юдай назваў... А то больш было так: паглядзіць рана па кішэнях, пакруціць галавой і кажа: «Ну і людзі з вас, маці...»

Рана Міхась налётаўся. Бацькаўскае слова не вецер. Падчапіў недзе тыфусу, паляжаў колькі дзён і памёр. Гадоў нешта са тры пасля таго, як цара скінулі, у іх пачаўся тыфус, дык Міхасю і супынку не было, пакуль не наскочыў.

Які ён там ні быў,— усё ж такі свая кроў. Ды і адзін жа, як тое вока ў ілбе. Гаравалі дужа, колькі слёз пралілі!.. Неяк яно тады ўсё самае лепшае ўспомніцца, уся тая ласка, якая была.

Стаяла яна над ім стаянцом, дзень і ноч. І неяк раз павёў сынок вачыма па хаце, спыніўся зрокам на ёй... «Мама, старэнькая мая...» — прашапталі сухія, гарачыя вусны. І яна адказала яму набрыняўшымі за доўгі час рыданнямі. Падняў руку, і яна бяссільна апала старой на прыпол. Пальцы заварушыліся, знайшлі яе руку... А тут рыпнулі дзверы, і, як цень, стаў на парозе Пятрусь. Міхась памкнуўся ўстаць. «А-а, гэта ты, бацька,— прамармытаў ён сіпла,— грошы прыйшоў шукаць...» І зноў апаў на падушку.

Гэта былі яго апошнія словы.

Праўда, дарма на бацьку грашыў, хай яму бог даруе. Бо каму ж, як не яму, збіралі яны ўвесь век? А што ён супраць бога пайшоў, дык хай яго сам бог і памілуе...

Доўга пасля таго жылі яны ўжо зусім толькі ўдваіх, пакуль сілы служылі. Пятрусь — гаспадар не абы-што. Засекі жыта. Два разы гарэў, два разы будаваўся. Гарэў праз ліхіх суседзяў: падпальвалі. Цяпер вось дом цагляны, у два канцы, а ўсе будынкі глінабітныя. На лета бралі парабка, куплялі каня, купляў у яўрэяў-крамнікаў гной, поле добра ўрабляў, дык яно і давала. І ў самой яе грады не горшыя, як у гароднікаў-татараў. Яны з Петрусём не глядзелі, як іншыя, каб з'есці, выпіць, знасіць. Глядзелі, каб было як жыць, каб людзі не смяяліся, кожны, як той казаў, дурань. Памаліўся богу дый пайшоў, не агінаючыся, ад цямна да цямна. І бог даваў: і ладна ўсё, і ў торбачку, на дно гэтага самага куфра, дакладаліся адна да адной «чырвоныя галоўкі» — пяці- і дзесяцірублёўкі мікалаеўскага золата. «На чорны дзень. Самая цвёрдая надзея...» На зіму парабка адпраўлялі, прадавалі каня і зімавалі ўдваіх. Цяжкавата, але ладна затое.

А пасля такі нячысты паблытаў. Надумаліся сабе палёгку зрабіць і сваякоў памілаваць. У яго быў пля-

меннік,— от, галайстра нейкі, тут у мястэчку,— а ў яе пляменніца — добрая дзяўчына, гаспадыня спраўная, хоць і з вёскі. Казала-такі: бог — богам, а паперка сваё, паперку трэба зрабіць. Ды Пятрусь не паслухаў. Адно за адным пайшло... Дзе ж там!— з родным дзіцем не ўжыўся, а гэта ж чужое. Схамянуўся Пятрусь прагнаць,— ды куды там,— без кія да Банькі ні доступу. Самой толькі Ганны было шкада. Дзеўка яна не цаца была, а Ванька — атлёт. Век бы ён Ганны не ўзяў, каб на Грыбава дабро не пагнаўся. А тут пачаў яшчэ біць яе і сварыцца: «Пакіну!»

А яшчэ ў іх дзяўчынка была, Лідачка. Не магла і падумаць старая, што трэба будзе з ёю разлучыцца. Але ж свая кашуля да цела бліжэй. Выжылі яны сваіх «прымакоў». Ды так-такі з нічым. Пятрусь хадовы, судзіцца ўмее. Ну, і золата таксама.

І вось жывуць ізноў цэлы гадочак адны. Дом ачысцілі, падмалявалі, здалі пад кватэры панам чыноўнікам, а самі сяк-так у баковачцы-кухні. Колькі Ім трэба! Лета, таксама як і раней, управілі. Цяпер парабак пайшоў, каня прадалі, і жывецца спакойненька.

Ды вось дачуўся Пятрусь, што балоцкая беднага — зладзеі гэтыя! — лес іхні сячэ. Хоча заўтра паехаць. Каня ў Лейзара ўзяў. Хаця б не заспаць...

Так думала старая, засынаючы.

І заспала...

Бо прыснілася ёй Лідачка, зорачка яе ненаглядная, унучка, хоць і не родная. Прыснілася так, як калісьці было ў сапраўднасці. Пакупала яна Лідачку, здаецца, і калыша, спявае:

Люлі, люлі, люлі,
Ката ў лапці абулі...

— А-а-а,— цягне Лідачка з-пад хусцінкі, памагаючы бабулі. А потым — і спіць жа, здаецца! — падняла лобікам хустку, сцягнула яе ручкай з галавы, смяецца, рыбка, і кажа: — Бабуля, бу-у!..

— Бу-у, бу, нягодніца, бу-у-у,— упіраецца бабуля маршчыністым ілбом у цёпленькі лабок унучкі. Тады Лідачка ловіць бабуліны «бусі» адчыненым ратком, як птушанё... А потым, шэльма, за бусі:

— Бабуля,— кажа,— опа-па...

— Бяссонніца ты мая,— наракае бабуля. Бярэ Лідачку на рукі і садзіцца з ёю на нізкім услончыку перад грубкай.

— Зі-зя, зі-зя,— паказвае Лідачка пальчыкам на агонь у грубцы.

— Жыжа, жыжа, каток,— адказвае старая. А сама заглядзелася, як зыбаюцца цені на моцным бярозавым жары, і думае зноў аб тым, што пайшоў з іхняй хаты спакой і лад, і толькі Лідачка, як тая божая іскра, тлее між імі і лучыць іх у адну сям'ю. А то б і насы адно аднаму паадкусвалі...

Прачнулася старая і задумалася. Як яны цяпер — і Ванька, і Ганна, і Лідачка?.. Стары насценны гадзіннік цік-так, цік-так, а Грыбіха думае. А пасля гадзіннік захроп, зашыпеў і, набраўшы духу, бомкнуў адзін раз і зноў пачаў махаць маятнікам пад барадой і стукаць: цік-так, цік-так...

«Першая гадзіна,— падумала старая,— паспее яшчэ, хаця б у тры выехаць з дому. А то яшчэ і сам акалее недзе пад кустом, чакаючы злодзея».

Задумалася зноў...

Усё тое самае круціцца: то начлежнік і сын, нябожчык Міхась, то прымакі і Лідачка... Сумна стала старой на сваю адзіноту. Падумаеш, багатыя, а і спамянуць ніхто не спамяне па смерці...

«А можа ён нядобра ідзе?» — раптам падумала яна. Паднялася, абмацала на камінку запалкі і злезла з печы. Запаліла лямпу на стале і падышла з ёю да гадзінніка. Падняла агонь, зажмурылася. Праз пыл на шыбе на Грыбіху глядзелі цыфры і стрэлкі старога, як яна сама, гадзінніка. Цік-так, цік-так, цік-так...

«Ах ты! — без нечага тры, вось-вось зазвоніць. А тут яшчэ і каня не карміў і снеданне не гатова...»

— Пятрусь, уставай! — гукнула старая на печ.— Уставай, падла ты, тры гадзіны!..

Пятрусь, хоць і глухаваты і спіць яшчэ моцна, раскатурхаўся хутка, сцяміў, у чым справа, і пачаў яе лаяць:

— Дурніца ты, забрында! Цяпер што? — дарма я Лейзару каня накарміў, каб ты наелася чэмеру! А там увесь лес пасякуць!..

Старая зноў успомніла Лідачку, Міхася, і ўся тая злосць на жыццё, якую яна толькі мела, сабралася, здаецца, адразу.

— А я што,— заскрыпела яна,— камень? Мне мора трэба? Ты вось ляжы, як пан, а я табе ўсюды спраўлюся. Скулу! Ступаліся ногі за ўсім... З табою ж не ўбудзе ніхто. Ганну прагнаў...

Удар кулаком у сухія, уцягнутыя пад плечы грудзі перабіў ёй гаворку. Колькі там трэба было!.. Старая так і асунулася каля стала, аберуч схапіўшыся за сэрца. Стары збянтэжыўся, што і гэтага выйшла зашмат, аднаго кулака. Ён пастаяў, пасля дзьмухнуў па лямпу, апрануўся і выйшаў. А старая адвяла дух і заплакала.

Начлежнік на куфры прачнуўся яшчэ на першы крык, але толькі цяпер уцяміў, у чым справа. «У-ух ты, якое гняздо!» — падумаў ён учарашняю думкай.

— Цётка, што з вамі?

Старая прыціхла: не думала, што ён не спіць.

— Цётка, што з вамі?

«Такім голасам гаварыў тады Міхась... Ды яшчэ: «Мама, старэнькая мая...»

А хлопцу ўспомнілася раптам далёкая, родная вёска. Там, за Баранавічамі, дзе пачынаецца Палессе. Тая вёска, куды ён вярнуўся з астрога, пасля таго як

...аб'ездзіў без білета далёкія старонкі —
Каранова, Гродна, Вронкі...[1]

Як шмат змяніўся ён за тры гады! А вёска і мама былі, здавалася, тыя самыя. Ён вярнуўся сталейшым, як выйшаў. Ужо не саромеўся свайго жалю і тваіх старэчых пяшчотаў, ён цалаваў твае сухія, спрацаваныя рукі і нечакана дрыжаў. А цёплыя слёзы каціліся... А ты — усё ж тая самая: замучаная працай, у лапцях,— ты цалавала яго, не могучы звясці губы ад плачу, туліла да сухіх грудзей яго худую астрыжаную галаву, мурзала гарачымі слязьмі і плакала: «Коля мой, мілы мой Колік... Дзіцятка маё, што яны з цябе вырабілі!.. Што яны зрабілі!..»

І цяпер вось гэтая другая маці плача. Толькі ж аб чым і чаму?

Мікола ўстаў з куфра і, басанож па халоднай земляной падлозе, пачаў шарыць у цемры. Рог стала... запалкі... Запаліў адну, пасля лямпу. Разгледзеўся. Старая сядзела на зямлі, ля печы.

— Уставайце, цётка, я памагу.

— Я сама, сынок, я сама,— баранілася яна. І ўстала сама. У выступках патэпала да ўслона. Села. А Мікола лёг ізноў. Доўга маўчалі абое. Ён глядзеў

[1] Палітычныя турмы ў буржуазнай Польшчы.

на яе ўпаўшымі, зашклёнымі ад слёз вачыма, а пасля павярнуўся на спіну, уперыўся зрокам у столь і нешта думаў...

— У мяне быў таксама сынок,— пачала, памаўчаўшы, старая.— Таксама добрае сэрца, няхай яму бог даруе...

— Я ведаю, чуў.

Ды тут зашлэпалі валёнкі Петруся, пасля грукнулі дзверы, і, не дачакаўшыся яшчэ, пакуль ён у нойдзе ў кануру, гутарка абарвалася. Пятрусь распрануўся, патушыў агонь, палез на печ. Там ён нагой аб нагу скінуў з валёнкаў галёшы, і, адзін за адным, яны мякка ляпнулі аб падлогу. Гэта былі апошнія гукі. Потым цемра злучылася з цішынёй.

Пакуль стары распранаўся, начлежнік вадзіў вачыма за яго павольнымі, важнымі рухамі, і ўчарашняе прыкрае пачуццё вярнулася зноў...

«Які ён дзікі, гэты стары! І як усё ж такі дзіўна складаецца часта жыццё: у такой сям'і, як колас на смецці, узрастае такая адзінка, як той іхні сын...»

Учора ўвечары солтыс, ведучы Міколу сюды на начлег, расказваў аб Грыбавым сыне, чамусьці з хітранькай усмешкай. Той быў «талстовец», але ўсё ж такі неяк імкнуўся да лепшага. Бачыш, не пайшоў за бацькамі, цягнуў за беднатой, загінуў у змаганні з хваробай... А маці яго?.. Усе яны крышку падобныя, нашыя маці... Шкада старой... А стары кулачына — агідны...

2

Раніца ўстала марозная, ясная. Пакуль парастайвалі ў небе зоркі, збялеў асколак месяца і зарумяніўся над лесам усход,— вёскі ўжо не спалі. Світанне ні-

колі не застае іх у сне, бо працоўны зімовы дзень на вёсках пачынаецца ноччу.

У Балотцы, той самай вёсачцы, каля якой быў лес Петруся Грыба, вядома, таксама не спалі. Над стрэхамі шэрых хатак, заваленых снегам, слупамі стаялі дымы. Сям-там скрыпеў журавель або тарахцела круцёлка над студняй. Сцежкамі да гумнаў праходзілі мужчыны. І толькі дзе-нідзе свяціўся ў хаце спознены агеньчык.

У хаце гарбатага краўца Лапінкі снедалі пры агні. Раней, як заўсёды, бо сёння тут начаваў па дарозе з горада і цяпер хацеў выехаць раней дзядзька Алесь Жывіца,— Алёшачка, як называў яго гаспадар,— сябар маленства, сусед з той самай занёманскай вёскі, адкуль быў і Лапінка, прымак у Балотцы.

Прымы яго — нясытныя: загончык поля і хата на курынай ножцы. Ды Лапінка жыў дома пры брату, ліхім чалавеку, у бядзе і паняверцы, і таму ён згадзіўся і перавёз сюды цераз Нёман сваю машыну. З таго часу ў старэнькай Марцінай хаце весела сакатала кравецкая машына, а над ёй безупынна малоў і спяваў, спяваў і малоў вясёлы, як шпак, калека-кравец. «Чорт не адны лапці стаптаў, пакуль такую пару дабраў»,— жартаваў ён з сябе і з Марты, але ўсё ж, як людзі кажуць, дзеткі былі, дый адно за адным.

Два старэйшыя хлопчыкі, Косцік і Шурка, снедалі цяпер разам з бацькам і госцем. Дзеля госця Марта напякла скавародку сала, і ўсе мачалі ў яго бульбу і елі ўрачыста, па-святочнаму.

— Я ж кажу, брат, хлопцы ў цябе — малайцы. І дарма ты ўсё плачаш...— гаварыў госць.— Так і глядзі — год за год...

— Сэрца маё трапечацца, Алёшачка, як пачую...

Сам, як той казаў, граша не варты, ды дзеці затое — слава богу,— гаварыў Лапінка. І выходзіла ў яго гэта неяк па-бабску: ня-ня-ня-ня... Маленькі каля дзядзькі Алеся, ледзь з-за стала відаць, і ногі не дастаюць падлогі. Ён быў гарбаты без гарба, не ад роду: малым быўшы, зваліўся, накольнік, з вішні і ўбіў, як кажуць, ногі ў зад, не вырас. Галава — без шыі, як у вожыка, і пастрыжаны «пад ярша».— Паглядзі вось,— казаў ён,— Косцік мой — гаспадар, дзякуй богу, навабранец, дванаццаты гадок ад восені. Памагае мне: наметкі выцягвае, грэе ўцюг, гузікі прышывае. Ужо і ў лесе два разы быў. Або Шурка. Дзевяты гадок, чытае — як рэпу грызе, і гусі пасе ўсё лета...

Косцік і Шурка ласа елі, раз за разам абсмоктвалі ацякаючыя салам пальцы і маўчалі, быццам гутарка іх не датычыла.

— А Колік яшчэ спіць,— гаварыў Лапінка,— як пшаніцу прадаўшы, ні аб чым галава не баліць... Паглядзі!

Дзядзька Алесь чуў гэты перабор сыноў яшчэ ўчора вечарам. І цяпер яму зноў успомнілася тое самае: згніўшыя пенчукі прыдарожнай вярбы, абсмаленыя пастухамі, дуплаватыя, а ўсё ж жывыя, бо з-пад карэння іх ідзе падсада маладых, кучаравых лазінак, жывых і вясёлых.

— Але, братка, узбіўся ты на корань. Здароў будзь, дзяцей — нібы ў Янкеля, нашага карчмара,— сказаў ён і засмяяўся.— Ды што ж ты гэтага яшчэ не ўспамянуў, што ў калысцы. Усё роўна ўжо: «Божаваспомні...»

— Гы-гы-гы,— зарагатала Марта.— Саромеецца, дальбог! Я казала — нашто яно нам чацвёртае? Хапіла б і трох. Ды ўсё ён вінаваты, дальбог.

Лапінка збянтэжана зачырванеўся.

— Ну, нічога, Кастусь,— смяяўся госць.— Даў бог дзеці — дасць і хлеб. Свет вялікі. А што ж ён у цябе ў лес? Наймаў хіба каня?

Лапінка ажыў.

— Якое, Алёша, ён сам, як людзі.

— Саматугам?

— Якое! Не ведаеш хіба, як у нас дровы возяць, па-шляхецку? На сабе. Высячэ цялеж,— на плечы і панёс. Кожнай раніцы, як ваўкі, так і сунуцца з кустоў...

— Проша пана, далікатна,— засмяяўся госць.— Яшчэ б зонцікі пабралі, каб не капала з галля... А каб вас з вашым панствам. І ты ўжо, бачыш, шляхціц, пан: дровы на сыне возіш...

— Ну, убіўся ў вароны — каркай так, як і оны. Чым я не пан? — смяяўся Лапінка.— Ем ваду, п'ю ваду, умываюся і разліваю...

— Э, братка, няма лепш, як у нас лес крадуць. Пашлеш разведку, а сам — назіркам. Махнеш пень, ачок семдзесят-восемдзееят, ды справішся за дзень разоў два-тры. О, гэта хоць варта заходу. А што ж ты, як той казаў, не пад'еў, а толькі замурзаўся.

— Што ты раўняеш, Алёша. Куды я, чарвяк той няшчасны. Я рад, што хоць гэтак, як людзі. Каб гэта конь ды сам быў чалавекам. Раней наймаў, а цяпер і я, як усе.

— Па-панску,— гыкнуў госць,— пад зонцікам. Эх вы, шляхта, шляхта!..

— Не магу, Алёша, і сам ніяк прывыкнуць. Няма каб гэта проста, па-свойму, па-людску, а ўсё козырам. Бабка тая забрынданая ў хату ўвойдзе і то: «Дзень добры панам». А ёй усе з такімі важнымі відамі: «Дзень добры, пані». Няма таго, каб цётка ці бабуля. На саломе спяць, зубамі ішчуцца, а панства...

— Ты ўжо не малоў бы, дальбог*— не вытрымала Марта.— От, тушы лямпу ды еш!

— Што, не праўда? — агрызнуўся Лапінка. Аднак устаў, хукнуў на лямпу — раз і яшчэ раз — і сеў.— Без агню відна,— сказаў.— Ну, дык нясі там другое, чаго ж...— І, калі Марта выйшла ў кухню са скавародкай, ён зашаптаў да госця: —Маёй пані не падабаецца, бачыш. Таксама шляхцянка.

— Будзеш малоць-малоць,— казала Марта, несучы на стол зацірку,— а зараз яшчэ тое трапло прыйдзе. Хай бы лепш Косцік ішоў хутчэй, а то зноў прычэпіцца, прапаведваць будзе, дальбог.

— А хто гэта? — спытаўся госць, беручыся за лыжку.

— Вучань мой, брат Міша.

— Як гэта: брат? Адкуль ты ўзяў яго?

— Гэта, Алёшачка, брат па Хрысту. З Зарэчча адзін, баптыст. Пяцідзесятнікі — так яны называюцца.

— А чаго ж вы яго баіцеся?

— От,— адказала Марта,— воўк сабакі не баіцца, але не хоча звягі слухаць, дальбог. А мой яму патурае...

— Няможна гэтак, Мартачка,— перабіў яе Лапінка,— ён не сваё гаворыць. Напісана: «Не ўкрадзі». Ну, ён і стаіць за слова гасподняе. Крычыць на мяне, што Косцік ходзіць лес красці. Грэх. І кароўку на панскім папары папасвіць — таксама грэх. Вось ён які, брат Міша. Жывуць яны спраўна, на ўсё Зарэчча, гаспадарка, як шклянка. Ён — старэйшы сын у бацькі, смятаннічак, дваццаты год, голас звонкі, сам без ніякага клопату, чысты, гладкі...

— Нябось, каб свайго не было, дык папасвіў бы,— умяшалася Марта.

Госць аблізаў апошні раз лыжку, палажыў яе і пачаў:

— Грэх...

— Ешце, ешце яшчэ, дальбог,— перасцігнула яго Марта.

— Не, дзякую,— устаў дзядзька Алесь.— Грэх...— сказаў ён, вымаючы капшук з махоркай.— Грэх, як той казаў, у мех ды кіем па баку. А яны загарнулі паўсвету — і не грэх. Гэта, брат, адна крамка: папы з багатымі. А ты, наш брат, бядняк,— хоць здохні. І ты вось дзень і ноч сохнеш з іголкай, а ў хаце палена дроў няма. Не, братка, хто, як той казаў, у лесе не крадзе — той у хаце не гаспадар. Прыказка спрадвеку. Сам накраў, аблажыўся, а ты, як той казаў, голы, дык будзь яшчэ і святы.

— Яно гэтак, Алёшачка,— ажывіўся Лапінка.— Пяць з палавінай злотаў адна метра дроў, тры злоты хурманка. І едзеш вунь на той свет, у пушчу. А мне тут сохні колькі дзён за вазок. А надоўга яго хопіць? А хлеб, а адзецца, абуцца? А тут табе, і праўда, лес пад бокам, ды няможна. І сам не гам і нікому не дам. Не, самі то яны гамаюць, толькі ты на яго паглядай, як той цюцька... А паглядзіш ізноў, па Івангеллю... напісана ж такі...

— Напісана...— перабіў госць.— Ты скажы, чаго яшчэ не напісана дагэтуль? А ў Івангеллі хіба не сказана, што «горы і дрлы выраўноўвайце»? Не Казаў хіба той самы Ісус: «гора вам, багатыя?» Казаў?

— Казаў, Алёшачка...

— Ну, бачыш. У гэтым уся праграма: падзяліся, як з братам. А гэтыя Што, баптысты твае,— толькі іншых дакараць. Як збяруцца разам, дык, э-тэ-тэ, хоць ты да раны Яго прылажы, аж пацее з любві, а разыдуцца — кожны святы да сябе рукой горне. Ён табе

прапаведуе, мне. Пеклам нас страшыць. Дзе ты знойдзеш горшае пекла, як тут? Ты пайдзі вунь тым, што арудуюць намі, скажы, што грэх... Я іх бачыў адзін раз, ды і то сказаў, годзе. Іду гэта па Зарэччы, чую, у хаце адной аж на сцену лезе народ, лямант, візг!.. Што гэта, пытаюся. Моляцца, кажа. Увайшлі мы. А каб вас з вашай малітвай. О ды о! А пасля, братка, як паднялі тарарам — хоць уцякай!..

Лапінка засмяяўся. Успомніліся яму сходы зарэцкіх баптыстаў. Вось ужо шосты гадок з той пары, як у іх там пачалося, як яго цягне туды да прыгожых песняў і мілых слоў аб пралітай госпадам крыві. Хадзіў туды часта, бо непрыхільна было сярод ганарыстай балонкай шляхты. Там вось гэты самы «брат Міша» згадзіўся вучыцца ў яго шыць і шые ўжо другую зіму. І ўсё намагаецца, блазен, перацягнуць яго ў сваю веру, перахрысціць у Нёмане, другі раз ад роду, цяпер ужо не голага, а ў споднікак... На сходах Лапінка чула падцягваў хору сваім бабскім голасам, слухаў пропаведзі і спадцішка глядзеў на ўсе бакі. Калі ж «веруючыя» станавіліся на калені і голасна, з прыплачам і хвараблівымі крыкамі, маліліся, па абраду заплюшчыўшы вочы,— Лапінка таксама закрываўся рукамі і ўкрадкай, праз пальцы, цікаваў на тое, як хто моліцца, асабліва калі «хрышчоныя духам» пачыналі балбатаць на «замежных мовах».

— Хай ужо госпад даруе, Алёшачка,— пачаў ён цяпер, смеючыся,— і грэх і смех! Пятрусь з Навасёлак, стары кавалер, рыжы, морду быццам куры падзюбалі, заплюшчыць вочы, закапыліце, як табакі панюхаўшы, ды толькі адзімае: «А-фу-лэ!» Гэта ён з духам святым, па-замежнаму. А Раман Дуля — ух ты, у новым кажушку, грудзі ўперад, сцёгны тоўстыя — шах-шалах — халявы блішчаць, бах на кале-

ні... «Госпадзі! Ты благаваліў, о, што б я празрэў і навучаў народы, о-о, малю цібя». А гаворыць, як той прарок, зігзагамі ўсё, лукаткамі. Таксама з духам святым. А я сабе думаю: прайдзісвет, прайдзісвет! Забыўся ўжо, колькі ад цябе дзевак паплакала? А цяпер ты «празрэў і навучаеш народы». А хто ў Тацяны каноплі мочаныя ўкраў? Пагнаўся!.. А з бабамі, Алёшачка, яшчэ лепш. Марылька Гарцава — баба рабочая, што гадок, то й сынок. Эх, зажмурыцца, звядзе калені і зойдзецца: «Асаначка, Ісусічак мой, залаценькі!..»

— Ха-ха-ха, а ты, брат, той самы, цябе нішто не зменіць,— смяяўся госць.— Арціст, дальбог, арціст, шпіктакаль!

— Смяецца,— гаварыла Марта, таксама рагочучы,—смяецца, трапло, а сам хутка будзе такі самы пярэхрыст, дальбог.

— А што ж,— згадзіўся Лапінка,— я таксама ўжо «брат прыбліжоны...» Чакаюць яны, чакаюць, пакуль я паверу ды хрысціцца пайду, а я ўжо чацвёрты гадок хаджу перадойкай. Раз, на гадавым зборы, сяджу я ззаду, а брат Рапейка — прапаведнік, што быў у Амерыцы,— эх, толькі вочы пабліскваюць, поўны, харошы,— «брація,— кажа,— бліжэй сюды. Той брат, маленькі, з смірэнным відам — бліжэй да сэрца господняга. «Прыйдзіце ка мне ўсе труждаючыяся і абрамянёныя...» Я гэта за шапку ды на самую першую лаўку. Гляджу: Настуля Кукобіна, багатырка на ўсю вёску, моліцца, а сама ўсё цікуе за рэчку, каб гусі ў шкоду не ўлезлі. А пасля — эх, паляцела — а гы-ля!.. Ну і даваў жа ёй брат Рапейка па пер'і. Нельга, кажа, служыць адразу богу і мамоне!..

— Усім вам адна трасца, дальбог,— перапыніла Лапінку Марта,— маўчаў бы лепш.

— А ты чаго равеш? — спытаўся Лапінка.— Мне што — лепш чым «тваю мацць» ды «тваю мацць», ды накураць, ажно дух займае. Або шляхта гэтая, проша пана, кепікі толькі з мяне. Які я пан,— я так сабе чыста апрануты.

Лапінка ўстаў з лавы і, сагнуўшыся ў сярэдзіне, паківаўся, як качар, да машыны. Сеў, пасля азірнуўся на Марту. Яна была ў кухні.

— Маёй пані не падабаецца, бачыш,— зашаптаў ён.— Адно ляжала б на печы, як той мядзведзь. А я, як рак, пякуся...— Зірнуў у акно.— А вунь і брат Міша ідзе. Награшыў я, госпадзі, будзе мне і ў хвост і ў грыву...

3

Грыбаў начлежнік заспаў.

— Пане, пане гэты!.. Чалавек, уставайце! Снеданні' гатова! — будзіў яго Пятрусь, тузаючы за плячук.

З цяжкай галавой Мікола сеў і пачаў апранацца. Цьмяна свяціла лямпа, і за чатырма шыбкамі глыбокага ў тоўстай цаглянай сцяне акенца была яшчэ ў с ё ноч, бясконцая зімовая ноч...

Пакуль ён апранаўся, мыўся халоднай вадой і выціраўся каравым ручніком, стары сядзеў каля стала і гаварыў:

— Я думаў учора, што вы адной кацігорыі з маім нябожчыкам, але не. Мой быў, праўда, таксама з прыдурам, але трапяткі да работы. Лячэнне — лячэннем, а да працы возьмецца — кіпіць. І што ні возьме — сталярку, мулярку, шавецкае. Залатыя рукі! Ды што ж, без галавы. Талстога знайшоў, анціхрыста. Адрокся ад царквы святое, ад бога, ад бацькоў, ад

роду. Бог яго і пакараў. Чаму б яму цяпер не жыць было, пажываць разам з намі?.. А вы яшчэ лепшы перац! Пазнаць, брат, птушку на палёце. Спаць да відна, пахаджаць сабе толькі з кута ў кут, памахваючы палачкай, на ўсім гатовым. І турма не памагла. Камісарам быць захацелася, лёгкага хлеба. А дома пэўна бацькі б'юцца над гаспадаркай, калі ёсць якая скула зямлі, і плачуць... Э-хэ-хэ, не гэтак бог гаварыў. Ну, сядайце...

Снедалі. Бульба ў лупінах, падагрэтая ў рынцы ўчарашняя капуста, хлеб, як зямля, і халодныя аладкі, таксама ўчарашнія. У давяршэнне раскошы старая прынесла з прыпека засмуголены гаршчок з соллю, зачэрпала жменю на стол, а гаршчок так і пакінула: можа яшчэ хто захоча... Мікола слухаў, еў грэбліва і ніяк не мог перамагчы ў сабе ўсё нарастаючае пачуццё агіды. Седзячы побач са старой, ён стараўся не глядзець на тое, як яна дзіка, быццам вароняй лапай, хапала касцістай рукой бульбу або адрывала лапіну тугой, кіслай аладкі і моўчкі ўрачыста ела. Пятрусь голасна чмакаў, перакідаючы на бяззубых дзяснах гарачую бульбу, хлюпаў капустай і ўсё гаварыў, Гаварыў... Яда і так не лезла Міколу ў душу, а тут яшчэ, следам за ёй, пхалася гэта агідная, самаўпэўненая пропаведзь:

— Не, не гэтак жыць трэба. Мой усё хацеў богу дагадзіць, пярэхрыст, ды дурам... (Плям, плям ротам.) А вы дык і зусім адракліся. Думаеце, бог даруе? Не... (І зноў: плям, плям...) Ты жыві чэсна, трудзіся ў поце ліца і маліся шчыра, святую царкву шануй — і ўсё. На тое і ёсць святая царква. І ў нас тут таксама... я таксама братчыкам. (Плям, плям.) Я два разы гарэў — усё праз суседзяў — два разы будаваўся. Цяпер бачыце самі: усё маю і на ўсякую галоту хопіць. (Да-

плямкаў, палажыў лыжку, узяў бульбіну з чыгунчыка і пачаў абіраць яе чорнымі ногцямі.) Я ж казаў учора — лес у мяне, вёрстаў дзесяць адгэтуль, ля вёскі Балотца. (І зноў пачаў плямкаць.) Чатыры гектары. Там галота жыве. Сякуць, як хто цяў. Вядома, недагляд. Сіла не тая: семдзесят восем, дзякаваць богу. Нябось, каб гэта раней было, я б цябе адвучыў... А так ён, другі, думае, што як я сам у лес не прыеду, дык яму так і сыдзе... А бог? Я ж такі купляў, стараўся! За крыўду маю ён цябе скруціць, не бойся. Голы быў, голы і здохнеш. А ў Петруся хопіць, бо ён з богам, а з ім — хоць за мора. «На ця, госпадзі, упавахам і не пастыдзімся вавекі». Лі яшчэ зацірку, Аксеня, хай есць чалавек...

А «чалавеку» ўжо і зусім не лезла ў горла. Нешта яго толькі стрымлівала, каб не плюнуць на ўсе гэтыя ўчарашнія аладкі з бульбай, за якія Грыба два разы палілі, і на ўсяго яго кулацкага бога...

Старая цяжка ўстала і, цягнучы ногі ў стрэпаных валёнках,— малая, сутулавата-гарбатая, у засмуголеным клецістым халаце,— павольна і цяжка, як жабападрубніца, папаўзла да печы. Наліла на прыпеку заціркі і несла яе да стала. Вялікі палец яе рукі, зашчэплены за край місы,— каравы, з жоўтым ногцем,— увесь быў у засіўленай зацірцы. Міколу зрабілася прыкра, быццам ён цяпер толькі як належыць заўважыў увесь іхні бруд...

— Праўду кажа стары,— скрыпела яна з пасвятлелым ад радасці тварам,— ён бацька, яго трэба слухаць. А то ўсе вы так і загінеце марна, без бацькавай волі... Ды што ж вы гэтак раптам? Ешце, ешце, чаго ж...

— Не падабаецца пэўна,— казаў Пятрусь,—праўда вочы коле.

Мікола ледзь паспеў апрануцца, падзякаваць і выйсці.

Світала. Пад ботамі скрыпеў марозны снег.

«Ух ты, якое гняздо!..— уздыхнуў ён з палёгкай.— А мне толькі шкада было старой...»

4

«Брат Міша» адчыніў старыя, скрыпучыя дзверы і, прыгнуўшыся, увайшоў у Лапінкаву хату. Унёс з двара многа зімы: чырвоныя шчокі, і снег на ботах, і холаду — брр...

— Слава нашаму госпаду,— сказаў ён і пачаў распранацца.

— Хай будзе слава яму вавекі, амін! — адказаў Лапінка і застыў, як певень пасля кукарэку.— Мішачка, брат па Хрысту, якая дабрата разліваецца па душы, ажно сэрца ёкнула. Волас ад воласа аддзяляецца. А ты раней сёння, Мішачка.

— Нешта ж сёння і вы падняліся...

— Гэта ж во госцік дарагі, Алёша Іванавіч, з мае роднае вёскі. Разам калісьці па гародах лазілі. Заехаў, дзякуй богу, не пагрэбаваў маім сіроцтвам, укусіць хлеба-солі!..

— Укусіць... Укусіць і пажаваць,— смяяўся госць, апранаючыся.— Смяешся толькі з усіх, а сам таксама навучышся гаварыць няведама як, зігзагамі. Шляхціц!..

— Гэта не шляхецтва, Алёша. Тыя ўсё па-панску крывяцца, а я па святому пісанію. Гэтак, здаецца, і госпаду прыямней: соладка, мякка...

— Глынуў бы і так, па-нашаму... Ну, бывайце здаровенькі!..

Госць развітаўся і выйшаў. Хлопчыкі, Косцік і Шурка, выбеглі за ім пад'ехаць. Неўзабаве ён праехаў каля акон, скрыпучы палазамі, на вёску. Хлопчыкі, румяныя з марозу, убеглі ў хату і пачалі апранацца: Косцік у лес, а Шурка ў школу.

Лапінка, каб адвясці ад Косціка ўвагу «брата Мішы», запрапанаваў яму заспяваць што-колечы «на славу госпада».

— Якую? — спытаўся «брат Міша».

— Грэшнік, слушай ухом веры...— замест адказу зацягнуў Лапінка.

— А, сто дваццаць чацвёрты псалом. Ты яшчэ, бачыш, і не ведаеш. Глупства якое дык запомніў бы, нябось,— сказаў «брат Міша» і дагнаў Лапінку размашыстым скрыпучым голасам.

Лапінка спяваў, абмётваў дзірку на гузік і, украдкам, цікаваў то на «брата Мішу», то на Косціка. «Брат Міша» выцягаў наметкі з кончанай учора курткі і спяваў, спусціўшы галаву над работай. А Косцік апрануў бацькаў неданосак — куртачку, шапку, узяў з пячуркі рукавіцы і пайшоў. За ім — Шурка з сумачкай за плячыма. Лапінка цікнуў на «брата Мішу». Той не падняў галавы, спявае. Добра! Але вось Косцік вярнуўся з сяней і пацягнуў з-за печы пілу. Піла зазвінела і... «брат Міша» падняў вочы, зморшчыўся і закруціў галавой...

Праспявалі. «Брат Міша» пакрыўджана, злосна маўчаў. Колькі надзеі паклаў ён на тое, што прывядзе нарэшце «к госпаду» гэтую «заблудную авечку», А тут — зноў сатана не дрэмле. Косцік і ўчора і пазаўчора хадзіў у лес па чужыя дровы. Сын «прыблізонага» чалавека, за сэрца якога кранула божае слова!.. Ён зірнуў на Лапінку. Той сядзеў чырвоны як рак. Пэўна, брыдка: каяўся і пазаўчора і ўчора.

«А ўсё ж такі,— падумаў «брат Міша»,— можа ён і раскаецца. «Не да сямі разоў дараваць брату свайму, да сяміжды сямідзесяці разоў»,— сказаў гасподзь. Вазьмуся я за яго, балазе яго бабы ў хаце няма...»

— Брат Канстанцін,— пачаў ён грозна,— лепш бы ты сам хадзіў красці лес, чым сына з дарогі збіваеш. Падумай, што ты адкажаш госпаду, калі станеш перад судом яго. Ці ж прыемна будзе ісці ў агонь вечны, угатаваны д'яблу і ангелам яго, падумай?..

— Ну, што ж я, бедны, зраблю? Што ж ты, Мішачка, зробіш з каханай бядою? Каб было як, не краў бы, дальбог! А так і тут гару і там агонь вечны... Дзе, кажа, вароне ні лятаць,— усюды дзярмо дзяўбаць. Пацягаю смалы, што ты зробіш...

— Не багахульствуй, вар'ят! Гасподзь не гэтае нам угатовіў. Кроў яго святая, праліта за нас...

— Ды я ж веру, Мішачка, усім сэрцам, усім памышленнем маім...

— Мала гэтага: «вера без дзел мертва». Ты паглядзі, са мною ўчора што было...

— Ну, Мішачка, ты ды не я,— перапыніў яго Лапінка.— У цябе і веры больш, і гаспадарка, як шклянка, ты і к госпаду бліжэй...

«Брат Міша» памаўчаў: дух заняло ад гордасці. Лапінка толькі з палёгкай уздыхнуў: думаў, канец. Але «брат Міша» адглытаўся ад радасці і зноў пачаў:

— Ты павінен памятаць, што напісана «хто саблазніт едзінага ад малых сіл», дык яму, проста кажучы, лепш камень млынавы на шыю ды ў бухту галавой...

Марта стаяла ў кухні за дзвярыма і прыслухоўвалася. І, нарэшце, яна не сцярпела. «Камень на шыю, яе Кастусю?..»

— Чаго ты прыстаў да яго, як смала?! — затарахцела яна знячэўку, уваходзячы ў хату.— Добра, што сам ты жывы на неба паляціш, святы... А ён, калека, бедны чалавек. Мы дзень з алеем, а тыдзень — так галеем, а ты яму яшчэ камень на шыю, святы... За што? Я дзіця паслала, бо маё. Як захачу, так і будзе...

Яна была грозная, страшная са сваім чорным, растрэсеным чубам і вялікімі рэдкімі зубамі... Але адступаць было позна. І «брат Міша» паўстаў за гасподняе слова».

— Неба і зямля прайдзёць, а слова маё не прайдзёць, сказаў наш госпад,— прарочa падняў ён голас.

— Мы самі ведаем! — перапыніла яго Марта.— Няма чаго вочы вытрэшчваць. Табе за бацькавай спіной добра «спасацца», а пачакай толькі, хай свая вош укусіць. А тут — мой сын, мой і адказ. Не баюся! А ты наробіш сваіх, тады і вучыць будзеш,— вось што!..

Ачуняўшы ад страху, Лапінка толькі шаптаў праз смех, які нельга было стрымаць:

— Каса... на камень... У аднаго — рай... У другога — дзеці... А мне, беднаму, як той сучцы ў карытцы... І там і тут... Прымак — прышый кабыле хвост...

І ён ад рогату схіліўся на машыну.

5

Павярнуўшы з гасцінца на палявую дарогу, Мікола, ужо не памінаючы Грыба, пайшоў на поўнач.

Свет быў вялікі для яго, аднак і цесны, нібы клетка. Асуджаны дэфензівай[1] на блуканне ў межах ад-

[1] Дэфензіва — тайная паліцыя ў буржуазнай Польшчы.

нага Навагрудскага ваяводства, ён меў права затрымлівацца ў адным месцы не больш чым на суткі. Кожны дзень трэба было адзначацца ў іншым пастарунку[1], ці ў гміне[2], ці ў солтыса. І — дзень за днём — далей і далей, ад мяжы да мяжы ваяводства, нібы ў вялікай клетцы. Прасцей за ўсё было б вырвацца з гэтай клеткі на ўсход, у Савецкі Саюз, але гэта было б недаравальным самавольствам, парушэннем партыйнай дысцыпліны. Не толькі дэфензіва, праз сваіх яўных і тайных работнікаў, ведала шлях ссыльнага, назірала за яго маршрутам. Другая сіла, якой служыў Мікола,— сіла камуністычнага падполля, моцнымі ніцямі звязаная з народам — загадвала яму не кідацца ў паніку, а працягваць работу і ў гэтых умовах. Ад яўкі да яўкі ён ішоў з вёскі ў вёску, з мястэчка ў мястэчка, няўлоўна несучы сваю службу надзейнага, спрактыкаванага падпольшчыка. У гэтай працы родны свет не заўсёды здаваўся яму цесным, як клетка.

Учора Мікола сустракаўся з таварышамі ў вёсцы Рыпінічы, пяць кіламетраў не даходзячы да мястэчка Дварок. Сёння яўка — у лясным пасёлку Шышкі, дзе працуе дзяржаўная смалярня. А начаваць прыйдзецца ў Баброве, таксама на тым баку Нёмана. Там і адзначыцца ў солтыса.

Марозны снег пад нагамі парыпвае гучна і бадзёра. І сонца свеціць так, нібы на гэтым белым свеце ўсё спакойна і нават радасна. Рэдка сустрэнеш якую фурманку ці чалавека — дарога не вельмі язджалая. Града снегу, на якой пракладзены дзве каляіны палазоў,— брудная дзяга, кінутая на гэтым чыстым бліскучым прасторы.

[1] Пастарунак — паліцэйскі ўчастак.
[2] Гміна — воласць.

Прайшоўшы добрых дзве гадзіны ад Дварка, Мікола сустрэўся з двума хлапчукамі. Дарогу, па якой ён ішоў узлескам, перасякала другая — ад вёсачкі за Нёманам,— у лес. Гэтай дарогай на скрыжаванне амаль адначасна з ім выйшлі тыя хлапчукі. Проста пайшлі б, толькі зірнуўшы на незнаёмага дзядзьку, але Мікола аклікнуў іх:

— Эй, дрывасекі, здаровы!

Косцік і Шурка — гэта былі яны — спыніліся. Большы быў падпяразаны пілой, як сапраўдны лясун. Меншы трымаў рукі глыбока ў кішэнях портачак і глядзеў на незнаёмага спалохана.

— Ну што, баіцеся мяне? — з усмешкай спытаўся Мікола.

Косцік глядзеў на яго адкрыта, не прадбачачы ніякай бяды.

— Чаго ж мы вас будзем баяцца? — адказаў ён пытаннем.

— А ён вось баіцца,— паказаў Мікола на меншага.

Шурка глядзеў спадылба, аднак і ён сказаў:

— Не-а. Чаго ж мы вас будзем баяцца?

— Куды вы? Ну, ты, скажам, ясна — у лес, дровы красці. А ты? У вавёрчыну школу?

На Шурку была торба з кнігамі і сшыткамі.

— Не-а,— сказаў малы.— Я не ў школу. Я іду яму памагаць.

— Правільна,— усміхнуўся Мікола.— Сіла, брат, і салому ломіць.

Косцік тым часам вырашыў застрахавацца ад усякага падазрэння.

— А чаму вы думаеце, што ідзём красці? — сказаў ён.— Мы ідзём у свой лес.

— А колькі ж у твайго бацькі лесу?

— Тры гектары,— адказаў Косцік, не задумваючыся.

— А поля?

— Поля ў нас толькі морг,— ужо не зманіў дрывасек.

Мікола зарагатаў.

— Ну, бачыш, як ты лёгка папаўся! Поля морг, а лесу ажно тры гектары. І каня свайго няма, саматугам пацягнеш. Ведаем мы такіх багацеяў. У Грыбавым лесе чахнеш бярозку.

— Якога Грыба? Ніякага Грыба я не ведаю...

— Затое я ведаю. У Дварку ты быў калі-небудзь?

— Не.

— Ну, бачыш. А каб быў, дык і ведаў бы, што там сядзіць гэты грыб. Стары ўжо грыб, чарвівы, але і ядавіты, як мухамор. Як ваша вёска называецца?

— Балотца.

— Ну, бачыш, як я ўгадаў! І тут вось лес таго Грыба. А з вашай вёскі ёсць тут у каго свой лес?

— Толькі ў Якуба Мамоньчыка. У яго сем гектараў.

— А поля?

— Поля яшчэ больш — дзесяць.

— Ну, дык вось ён таксама грыб-мухамор. І вы ў ягоны лес?

— Не, мы пойдзем направа, у чужы.

Гэты вясёлы дзядзька зноў засмяяўся.

— А налева, па-твойму, свой?

— Не, ён таксама чужы, але ён з нашай вёскі.

Вясёлы дзядзька ляпнуў Косціка па плячы.

— Ты, брат, адразу правільна сказаў, што і ў вас ёсць свой лес. Ён — для ўсіх, ён народны, і вы яго не крадзяце, а бераце, як свой. Шкада толькі, што без каня...

Хлапчукі глядзелі на Міколу, здаецца, не разумеючы, чаго ён, гэты дзядзька, хоча. І Мікола падумаў, сам сабе ўсміхнуўшыся: «Зарана ім гэтая палітэканомія».

— Ідзіце, хлопцы,— сказаў ён.— Толькі часамі не пападзіцеся.

Косцік усміхнуўся.

— Няхай каторы паспрабуе нас злавіць. Абы я з лесу выйшаў. Што ты, скажу, застаў мяне, ці што?

— Правільна. А ты? — звярнуўся Мікола да меншага.— Рукавіцы забыўся ўзяць?

— Забыўся.

— Снегам рукі патры. Смялей, арол! Хутка ён будзе ў лес на конях ездзіць, а ты — ты, брат, пойдзеш у родную школу... Ну, у смалярню я гэтай дарогай зайду?

— Зойдзеце,— адказаў Косцік.— Толькі ўсё проста ды проста.

— Ну, дык бывайце, хлопцы, здаровы.

Вясёлы дзядзька пайшоў «усё проста ды проста», а дрывасекі направа — у лес.

І ў хлопчыкаў снег хрумсціць пад нагамі. А сонца, сонца!..

— Прыйдзем, Шурка, пад бярозку,— кажа Косцік,— падсядзем: шаргу-шаргу-шаргу... Большае галлё пілачкай, меншае — ножыкам, і выражам цялеж...

Шурку ўспамінаецца казка пра Пілiпку-сынка: «Паехаў дзед у лес і высек цялеж...»

— Як тое, Косцік, што тата баяў,— кажа ён і шморгае носам.

— Не-е, тое — казка,— адказвае Косцік.— А вось я вырасту яшчэ большы, і ў нас свой конь будзе, і я буду ездзіць у лес, як гэты дзядзька казаў.

— І я таксама, ого!..

— Не, ты будзеш яшчэ ў школу хадзіць. А я не: хопіць з мяне, і так няма з чаго жыць.

Гэтак казала надоечы мама, але Косціку здаецца, што ён дайшоў да гэтай думкі сам.

— А я тады буду яшчэ бальшэйшы і таксама буду ездзіць у лес,— кажа Шурка, каб растлумачыць, што і ён калісь кончыць школу.

— Не, брат, ты яшчэ смаркач.

Шурка ў адказ толькі шморгае носам і выцірае яго адубелым чырвоным кулачком. І як гэта ён рукавіцы забыўся?..

А тым часам пачаўся лес,— спачатку кусты на куп'і, пасля прылесак — бярозкі, дубкі, алешнік, елачкі,— быццам квактухі сядзяць. А сонца, сонца!..

— Во, зайчык бег,— паказаў Косцік, калі яны звярнулі з дарогі на цаліну, у кусты.

— Дзе?

— Во сляды, бачыш, во! Гэта і гэта. Дзвюма ножкамі... Ці, праўда, чатырма.

І праўда: ад елачкі — заячыя сляды, быццам нехта, бегучы, папіраўся кіёчкам. Пасля пачаліся яліны, бярозы, алешнік, асіннік. Зрабілася зацішней і пацяплела. На ялінах, нагадваючы свечкі на калядной ёлцы, віселі шышкі-таўкачыкі і залаціліся на сонцы. Нешта заварушылася ў зялёным іголлі, і на сонцы заіскрыўся, пасыпаўшыся, снежны пыл.

— Ціха-а,— шапнуў Косцік,— гэта вавёрка. Я крыкну,— от дзе пойдзе!..

Шурка і так маўчаў, утаропіўшыся, як кот на мышыны шэлест у саломе.

— Ага!..— гукнуў з усёй моцы Косцік. Шурку ажно сцепанула. «Ага!» — ёкнула між дрэў глухое зімовае рэха. Прыціхла зноў, а на яліне ўсё ж такі нешта варушылася. У вершняку шушукала: гэта ветрык

поўзаў па вяршынях. А так — ціхенька ўсё, толькі сінічкі: ці-сік, ці-сік...

— Ну, рэжма, Шурка, а то ты ўжо замёрз. Вось гэтую.

А гэта была бярозка — пярэстая, касатая, як і ўсе нашы бярозкі. Вакол яе — казіныя сляды і «боб».

— Што гэта, Косцік, хадзіла,— авечкі?

— Але, авечкі. Козы дзікія, сарны...

І чаго ён смяецца, гэты Косцік?.. А-а, нягоднік, таўхануў рукой бярозку, а сам хуценька нізка прыгорбіўся. Пякучы снежны пыл сыпануў з галля на Шурыка. І на твар і за шыю палез...

— Ы-ы! Косцік-хвосцік! Я скажу ма-а-ме-е,— захныкаў Шурка.

— Бачылі дурня,— лаецца ў лесе... Не плач, гэта ж добранька, сняжок. Бачыш, які ён блішчасты на сонцы...

Угаварыў малога, асцепаў і пачалі рэзаць. І праўда: пілачка звонка шаргу-шаргу-шаргу, а на снег сыплюцца пілавіны. Яны пырскаюць і на рукі Шурыну і на твар, адна папала на вока і пячэ... Шурка змахнуў яе рукой і зноў шаргу-шаргу...

— Ты не віляй рукамі, не цісні! — злуецца Косцік. Шурка як мага стараецца не віляць, а ўсё роўна віляе. Шаргу-шаргу-шаргу...

— У-ух, як цяжка з табой! — уздыхае Косцік і садзіцца на нагу.

— Рукі мае памерзлі...— не вытрымаў Шурка.

— Памерзлі? Дык і я ж без рукавіцаў! Снегам вазьмі патры, як той дзядзька казаў. Або не, ты ж яшчэ малы. Вазьмі пабі аб плечы. Бачыў, як я рабіў?..

Шурка ўстае, адступаецца і размахвае адубелымі ручкамі...

— Ай-ей! — закрычаў ён і заплакаў.

— Што ты, што? — схапіўся Косцік.

— А во!

Гэта — другая бярозка. Шурка выцяўся аб яе запясцю і на дадатак зноў абсыпаўся пякучым снегам.

— А-а-а! — плакаў ён, трымаючыся за руку.

— Ты, Шурка, ты не плач, а то стражнік пачуе — дасць нам прачухацца...

— А-а-а!.. Не пайду табе больш у лес... ніколі-лі-і!..

— І пілу забярэ... Ціха ты, разява! На ўвесь лес... Пачакай — я кончу адзін, а рука перастане. Ты толькі не крычы.

Шурка паслухаў Косціка і з моцнага «а-а-а» перайшоў на ціхенькае «ы-ы-ы». А ручка гэтак баліць, а пасля гэтак зайшла ад пары!..

Шаргу-шаргу-шаргу,— працавала піла. А пасля сталася самае прыгожае: бярозка нахілілася, Косцік папхнуў яе раз, і яшчэ, і яшчэ раз, і бярозка — кррах — легла на снезе. І неяк раптам паменшала.

— Во табе як! — весела крыкнуў Косцік.— А гэтую дурніцу, што цябе, Шурка, выцяла, возьмем ды заўтра спусцім. Ты толькі не плач. Баліць яшчэ?

— Трош-кі,— хныкнуў малы астаткамі жалю.

Пакуль Косцік церабіў бярозку — Шурка глядзеў. Рука перастала балець. І неяк шкада зрабілася, што па ўсім ужо і трэба дахаты...

— Косцік...

— Га?

— А мнажэй не будзем рэзаць?

— Больш — нашто? Заўтра. А цяпер борздзенька пойдзем. А то мы тут накрычалі, накрычалі...

Косцік ізноў падперазаўся пілой, узяў на плечы пярэсты бярозавы цялеж, і яны пайшлі па снезе ў той бок, дзе была вёска. Абы крануў тым ці тым канцом

целяжа аб бярозку ці алешынку,— зверху зноў церушыўся снежны пыл, бліскучы і пякучы, бо сонца, сонца!..

…Недзе ў мястэчку Дварок стары багацей Пятрусь Грыб адвёў пазычанага каня і брыдзе цяпер цяжкімі валёнкамі па ўхабістай, заплямленай гноем дарозе дахаты. Лейзараваму каню — нішто сабе: дармавога сена наеўся, аўса прыгубіў… А Петрусю і не ікнецца нават, што тут яму зладзеі зрэзалі яшчэ адну бярозку…

Аб тым, што гэты лес «чужы»,— «зладзеі» гэтыя зусім не думаюць. Ды вось яшчэ і дзядзька той казаў, што лес не чужы, а іхні, нават нейкі народны. Косцік думае толькі аб тым, што трэба асцерагацца, бо, як зловяць,— наб'юць. А Шурка на'т і гэтага не думае. Ён ужо не баіцца снегу. Ён тралюе ўслед за Косцікам, разнімаючы рукамі галінкі і лапы. Снег сыплецца, ды ўжо не гэтак пячэ, а ручкі, бадай, і зусім не мерзнуць.

— Я не баюся, Косцік,— кажа ён аб снезе, а Косцік адказвае яму тонам сапраўднага ляснога злодзея:

— Чаго ж баяцца? Абы з лесу — і па ўсім. Што ты мяне славіў, ці што?

А пад нагамі бадзёра паскрыпвае снег.

1938—1956 гг.

Дзічка

Было гэта тады, як жыў яшчэ мой дзед, а сам я толькі пачаў даставаць падбародкам да верху стала. Уздымуся на пальчыкі і пазіраю на хлеб. Ён заўсёды ляжаў на стале, накрыты настольнікам, а побач з боханам — нож. Кроіць хлеб самому мне не дазвалялася, а толькі можна было ўзяць кавалачак, які заставаўся ад снедання ці ад абеду. Аднойчы я не вытрымаў і сам пачаў адкройваць лусту. У хаце быў толькі дзед, але дзеда я не баяўся. Ён паглядзеў на мяне і сказаў:

— Расцеш, накольнік, і ты. Хутка таксама будзеш галкі з крыжа здымаць, як Мікалай. І хлеба ў бацькі на ўсіх нас, дармаедаў, не хопіць...

Мікола пасвіў тады карову, а я хадзіў яшчэ пустапасам. Дык вось дзед і сказаў мне аднойчы, калі мы сядзелі з ім на прызбе:

— Хацеў бы ты, Уладзік, дзічак, скажам, улежаных пад’есці, га?

— Ого! — згадзіўся я.

— Яны як паляжаць,— уголас марыў дзед,— дык вельмі ж хораша ідуць. Нібы ты брагу, скажам, п'еш,— такія кісленькія, пахнуць... Паласавацца б нам з табой хоць раз удосталь...

Саду свайго ў нас не было. А груша-дзічка расла на суседнім агародзе. Вялізная была, як ліпа.

— Ты мяне падсадзіш, а *я* залезу і натрасу!

— Чаго? — здзівіўся дзед.

— Ну, Яўхімавых дзічак, чаго ж!

Дзед паглядзеў на мяне і чмыхнуў у вусы:

— Хм, а за вушы, скажам, нам з табой не натрасуць? Бачыш ты яго,— ад зямлі яшчэ не адрос, а ўжо, глядзі, пра шкоду думаеш. Я не пра гэтую дзічку, я, брат ты мой, пра другую.

...«Другая дзічка» расла на панскім полі, аднак яна была наша, бо пасадзіў яе мой дзед. Ён быў у той час зусім малады, а наша вёска стаяла паблізу маёнтка. Старому пану не спадабалася гэта, і ён судом перасяліў «мужыкоў» далей, дзе горшая зямля. А там, дзе стаяла вёска, засталася дагэтуль адна толькі дзедава дзічка.

Дзед расказваў аб гэтым, калі мы ішлі па мяжы. Ен нёс пад пахай торбу, а я, як жарабя, то забягаў яму наперад, то цёрся збоку.

— Хутчэй бы іх, Уладзік,— гаварыў дзед,— спляжыла з гэтага свету. Агоркла мне за век глядзець на іх...

— Каго спляжыла? Што гэта — спляжыла, дзеду?

— Ну, спляжыла... Каго ж,— паноў. Каб іх, скажам, за адзін дзень са свету счысціла, каб не сядзелі на мужыцкім карку.

— А як яны, дзеду, сядзяць на карку, га?

— Дурань ты яшчэ, Уладзік,— уздыхнуў дзед.— Падрасцеш — сам паглядзіш. Хіба, можа, табе змалку пашанцуе,— прыйдуць таварышы і ў нас не тое пойдзе жыццё.

Я спытаўся таксама, хто такія таварышы, і дзед мне расказаў. Паказаў нават рукой у той бок, адкуль

яны павінны прыйсці. Там быў лес, а перад лесам на гары стаяў вятрак. Часам крыллі яго круціліся, і мне здавалася, што ён махае рукамі, нібы некага кліча. З-за лесу заўсёды ўзыходзіла сонца. З-за лесу прыйдуць таксама і таварышы, якія прагоняць паноў. Мне здавалася, што яны ўжо ідуць, вось-вось пакажуцца з прылеску. Вятрак убачыць іх першы, як мага хутчэй замахае крыллямі, паны пазлазяць з мужыцкага карку і пачнуць уцякаць, а мы тады на іх каменнем!..

Так я расказваў дзеду. Я смяяўся, а ён паківаў галавой:

— Дурны ты, унучак, як сала без солі.

...Іржышча навокал дзічкі было ўжо заверана, і маленькія, кіслыя грушкі ападалі на раллю. Я трос, а дзед, сагнуўшыся, збіраў іх у торбу. Разам з грушамі ападалі жоўтыя лісты і спачатку кружыліся, як матылі. Адна грушка ўпала дзеду на лысіну, і ён смешна пачухаўся. Мне гэта спадабалася, і я пачаў трэсці толькі тыя галінкі, што над дзедам.

— Я табе, злодзей, натрасу,— злаваўся дзед.— З усяго табе смех. Нагоніць ліха пана — тады пасмяешся...

І ліха пана нагнала. Спачатку я пачуў, як забрахаў сабака, і, паглядзеўшы ў той бок праз голлё, убачыў самога пана. Дзед казаў потым, што гэта быў не сапраўдны пан, а толькі панскі аконам, аднак ён ехаў конна, пад сядлом, і, убачыўшы нас, пачаў голасна лаяцца:

— Што ты робіш там, хаме, га?!

Вялікі панскі сабака кінуўся на нас. Я зверху крычаў, а дзед адмахваўся торбай. Торба была, вядома, з дзічкамі, а дзед яшчэ вёрткі; ён трэснуў сабаку торбай па лбе, і той, заскуголіўшы, адкаціўся назад.

— Высыпай, стары чорт! — крыкнуў пан, пад'ехаўшы да нас.— Зараз жа высыпай! А ты там, шчанюк, не пішчы, а злазь!

У панскай руцэ быў бізун. Я споўз жыватом па шурпатай кары, а дзед падумаў і высыпаў з торбы дзічкі.

— А лаяць ты мяне не лай,— сказаў ён пану,— У мяне дзеці старэйшыя за цябе.

— Заграбі зямлёй,— крыкнуў пан, паказваючы бізуном на горбачку дзічак.

— Сабаку свайму загадай,— адказаў на гэта дзед.— А я табе, можа, не сабака, а чалавек.

— Я табе дам — чалавек! Злодзей ты, а не чалавек!

— Сам злодзей! — не вытрымаў дзед.— Удушыцца б вам гэтымі дзічкамі!..

І тут здарылася такое, што я закрычаў як толькі мог.

Пан сцебануў майго дзеда з каня бізуном...

...Мы ішлі па мяжы, і, хоць на ёй было вузка, дзед вёў мяне за руку.

— Душа, душа баліць, Уладзік,— гаварыў ён. — А як душа баліць, дык гэта горш, унучак, за бізун, Завошта ты мяне — за ўласнае наша дабро? На каго ж ты руку паднімаеш, паршывец?

— Вырасту большы, дзядуля, дык я яму каменем!..

Я ўсё глядзеў на дзеда знізу ўверх, і мне шкада было яго і зайздросна, што ён не спалохаўся пана. А потым я ўсадзіў у кішэню руку і ад радасці крыкнуў:

— Ага! А я сваіх не аддаў!

І паказаў дзеду цэлую жменю груш.

Дома я палажыў іх на гарышчы і разоў некалькі на дзень лазіў па драбіне глядзець, ці згнілі. Калі ж дзічкі ўляжаліся, я прысеў каля іх на кастрыцы і трошкі падумаў. Груш было пяць,— гэта я ўмеў палічыць, а вось як раздзяліць іх з дзедам папалам — не ведаў. Падумаў, з'еў адну, а тады закрычаў:

— Дзеду, го-о-о!

— А-га-а! — адгукнуўся ён з прызбы.

— Ужо нясу! — крычаў я, бегучы з драбіны.— Дзве табе і мне дзве — папалам.

— Смаку з іх, як з печанага рака,— гаварыў дзед, жуючы.— Каб чаго, а то дзічкі няшчаснай прагне чалавек... І калі ж іх, нарэшце, спляжыць ад нас?! Эх, унучак, дажыць бы!..

Цяпер ужо я ведаў, пра каго ён.

1950 г.

Сняжок і Волечка

Вельмі выразна і прагна, як той, хто стаміўся ад смагі, успамінаю драўлянае вядро, даверху поўнае празрыстай і халоднай вады. Мама нясе яго па двары, а са страхі злятае мой голуб Сняжок і садзіцца на край вядра. Вада ў вядры калыхаецца, і піць яе нязручна. Ды голуб п'е, а мама смяецца і ставіць вядро на зямлю.

Мама змарылася, жнучы ад рання, спяшалася дахаты, падаіць Падласку, пакарміць мяне, і зноў спяшаецца ў поле. Мы жывём першае лета без таты, і маме цяжка, а я — сірата. Ды я — мужчына, і хачу быць яшчэ большы і ўсё рабіць, каб маме было лягчэй. Я добра пасу, скрабу ўвечары бульбу, хаджу па дровы...

Бывае, праўда, і так, што я трошкі нашкоджу і мама злуецца. Аднойчы так засядзеўся над рэчкаю з вудай, што мама поцемку сустрэла мяне на лузе. Падласка сама прыйшла дахаты, і мама вельмі спалохалася, куды я падзеўся. А то мы раз з Міхасём, маім сябрам, пачалі віць адразу дзве пугі, і не было каму патрымаць нам вяровачкі, дык мы падлажылі абодва канцы пад вазон. Мы сабе толькі паплёўвалі ў рукі, пілі, а вазон усё ехаў на падаконніку, пакуль не гуп-

нуўся на падлогу. Мама злавала зноў, а я зноў абяцаў, што не буду нягодны. І я стараюся, а мама верыць мне, што я хачу быць добры. Бо мама вельмі добрая сама.

Гэта ведае і Сняжок. Вада ў вядры памалу перастае калыхацца, і ён п'е, не адымаючы дзюбы.

— Перадыхнуў бы хоць! — гаворыць мама.— От дзе хіба рассохся. І праўду кажуць, што «цягнеш, як голуб».

Яна смяецца. Я сяджу ля вядра на зямлі, і гэтак мне добра глядзець на вясёлую маму. Таксама добра глядзець, што мой Сняжок сядзіць на краечку вядра, учапіўшыся за гэты край чырвонымі маршчыністымі ножкамі, а ў вадзе, чым больш яна аціхае, усё выразней адлюстроўваецца яго белае волле.

І вось ён нарэшце напіўся. Паглядзеў на нас, нашурпіўся, нібы са злосці, і скочыў у ваду.

— О, гэта дык гэта! — замахнулася мама.

— Ты не гані яго,— крычу я,— не гані! Няхай пакупаецца!..

Кажу таксама, што я і сам прынясу, ды мама зноў смяецца.

— Ну, дзе там — ты прынясеш!..— гаворыць яна.— Здаравяка знайшоўся. І сама прынясу. Ды ён вады не замуціць: ён чысценькі.

Сняжок вады не замуціў. Калі ён скончыў купацца і мама паднесла вядро на парог хлява, Падласка зусім спакойна пачала піць. П’е яна, таксама як голуб, прагна. Пакуль ён піў, яна глядзела з хлява, з-пад дручка, якім завалены дзверы, і нават раз замычэла ад зайздрасці.

Падласка п’е, а мне прыемна глядзець, як хутка апускаецца ў вядры вада. Пасля карова чмакае пысай, цягнучы рэшткі вады, і ласа ліжа драўлянае мок-

рае дно шурпатым, казытлівым языком. Я люблю гэтае казытанне, і таму падстаўляю малую далонь пад халодную мокрую пысу Падласкі.

— Я прынясу яшчэ,— кажу я,— прынясу!..

Ды мама не дае мне вядра.

— Прынясу я й сама.

А мой Сняжок тым часам ужо на страсе.

Ён ужо дакарае за нешта сваю галубку, сварыцца на галубянят. Яны сядзяць на тым баку страхі, ад сонца, і мне іх з двара не відаць. Відаць толькі Сняжок, які на самым хрыбце страхі. Ён надзімаецца і кружыцца ваўчком, і пад'язджае, як індык, і ўсё вурчыць, вурчыць!.. Я разумею, што ён кажа. Ён сварыцца на сваю белую сяброўку Волечку, якая залішне песціць малых.

«Нат-тур-ра, нат-тур-р-ра! — сварыцца ён.— Ім, гультаям, і нар-р-руку, а ты ім пат-тур-р-рай!..»

«Не гультаі, не гультаі, а гу-а, гу-а, гуленькі»,— гудзе ў адказ далікатная, ціхая Волечка. Яна ўжо выйшла на хрыбет страхі і вытанцоўвае вакол свайго сварлівага гаспадара. «Куды лятаць, чаго лятаць,—стараецца абараніць дзяцей.— Яшчэ каршун, яшчэ карш-ун, а гу-а, гу-а, гуленькі!..»

«Які кар-р-ршун? Які кар-р-ршун?» — яшчэ больш абураецца Сняжок.

Нарэшце, нібы выказаўшы ўсё, што ён хацеў сказаць, Сняжок узняўся, залопаўшы ў крыллі. За ім узляцела яго паслухмяная Волечка, а ўслед за імі — маладыя.

Маладых двое, і я нікому не кажу, што ўсё яшчэ ніяк не магу распазнаць, якое з іх — голуб, якое — галубка... Яны яшчэ пішчаць і часта лезуць да дзюбы бацькоў. Сняжок дарэмна бурчыць на іх, што гультаі,— яны лятаюць вельмі ахвотна.

Ды Сняжок ужо не злуе. Ён уздымаецца вышэй, вышэй, вышэй!.. Пасля спыняецца і, нібы ўчапіўшыся лапкамі за нейкую нябачную вяровачку, нацягнутую ў небе, пачынае заўзята куляцца. Куляецца ён вельмі спрытна, цераз спіну. Вяровачка, за якую ён учапіўся, мусіць, не адна,— яны нацягнуты, як тэлеграфныя драты. Сняжок, пачаўшы ад верхняй драціны, чапляецца за кожную — ніжэй, ніжэй, ніжэй! — а потым, усе перабраўшы, уздымаецца ўверх. Побач з ім куляецца і кружыць белай пушынкай на ветры малая, спрытная Волечка.

Толькі малыя «гультаі», як называе іх Сняжок, не могуць яшчэ куляцца. Яны нясмела прысядаюць на распушаныя хвасты, патрымцяць крылямі, як жаўрукі, і зноў пачынаюць лятаць...

А я гляджу, не магу наглядзецца.

*

Ён быў смелы і горды, мой голуб Сняжок.

Зімой, калі я, гразнучы ў тугіх сумётах, ішоў з суседняй вёскі і нёс яго за пазухай са звязанымі крыламі і нагамі, я ніколі не думаў, што ён — ды такі забіяка.

Дагэтуль у нас галубоў не было. Волечку даў мне, на два дні раней, Міхась. Дзядзька Сцяпан, мамін брат, даючы мне Сняжка, гаварыў, што першую пару найлепш прывучаць у хаце. І ў нашай хаце стала вельмі весела.

Сняжок і Волечка хутка знайшлі сабе зручны, зацішны куточак у запечку і пачалі рабіць гняздо. Тут ужо я дапамог,— церушыў ім ля печы салому. І вельмі пацешна было, як яны валачылі яе, узяўшы саломінку ў дзюбу.

— Будуюцца,— казала мама.— Нібыта дзеравякі з лесу возяць.

А неўзабаве, усадзіўшы ў запек руку, я абмацаў пад голубам малое цёпленькае яйцо. Праўда, дабрацца да яго было не проста. Сняжок злосна гудзеў, кляваў мяне дзюбай і хлёстка, пякуча хвастаў крылом па руцэ. Але гэтым мяне не адгоніш.

А вось на другую зіму ён праз смеласць сваю і загінуў.

Яшчэ быў люты, холадна было нават у хляве, дзе стаяла Падласка, а галубы ў старым, дзіравым кошыку, падвязаным пад лацінай, выседзелі галубянят... Пару маладых я ўвосені аддаў Міхасю, як мы і дамаўляліся з ім, калі ён даваў мне Волечку, і зімавала ў мяне толькі пара старых. Галубянят я заўважыў не адразу, хоць і прыходзіў у хлеў штодня. Прыходзіў спачатку ўдзень, а пасля, калі наша Падласка прывяла цялятка, прыходзіў з мамай і ноччу. Мы зачыняліся ў хляве, я трымаў лямпу, а мама даіла карову. Як прыемна было пазіраць, што на чыстай саломе ляжаў, падкурчыўшы ножкі, расставіўшы вушы, пярэсты бычок! Як прыемна было слухаць, што ў даёнку дзюрчыць сырадой, які я хутка буду есці з хлебам, што над намі, устрывожаныя шумам і святлом, варушацца і гудуць у кошыку галубы!.. Днём я заўсёды прыходзіў глядзець, калі мама паіла Падласку або прыносіла ёй есці. А то заходзіў і так.

І вось аднойчы я пачуў у кошыку пад лацінай знаёмы піск... «Няўжо малыя?!» — усцешыўся і здзівіўся. Дык вось чаму яны, Сняжок і Волечка, апошнім часам усё сядзелі на змену ў кошыку, чаму адтуль чуваць было іх радаснае гудзенне!

З катуха, у якім мы кідалі Падласцы трасянку з саломы і сена, мне ўжо не вельмі цяжка было дабі-

рацца да бэлькі, а з бэлькі я, аберуч трымаючыся за кроквіну і ступаючы па лацінах, як па драбінах, усходзіў да галубінага кошыка. Адной рукой трэба было трымацца, каб не ўпасці, а другой я палез у гняздо. Гэта было не проста,— Сняжок балюча дзёўбаўся і біўся крылом. А ўсё ж я абмацаў пад ім, на сагрэтай саломе, два цёпленькія, мяккія камочкі!.. Ад радасці я ўжо не злазіў з бэлькі на катух, а проста скочыў на гной і пабег з такой весткай у хату, а потым — да Міхася.

Ды радасць наша была не доўгая. Яе забраў Сымонаў кот Жандар.

Жандарам яго называла мая мама. Ён быў вялікі, пануры, вусаты і шкодны. Мы з Міхасём не любілі яго і ганялі, абы дзе сустрэўся.

Зладзюга ведаў, што акенца ў нашым хляве зімавала без шкла і мы затыкалі яго саломай. Падласцы было ад гэтага цяплей, але затое цёмна. Яшчэ горш было сядзець у цемры і ўзаперці галубам. Калі адліжыла і засвяціла сонца, я выняў з акенца салому, каб усім у хляве стала лепш,— і Падласцы з пярэстым бычком, і галубам з галубянятамі... І вось Жандар прыпільнаваў, што я вярнуўся з коўзанкі позна, забыўся заткнуць акенца саломай, і ён залез у хлеў.

Сняжок загінуў з боем. Дзівак! Ён думаў, як і ад маёй рукі, адбіцца ад ката маленькай дзюбай і крыллямі...

Уранні я заўважыў ля хлява на снезе белы пух і пер’е, якога яшчэ больш было на гнаі, куды яно ападала з кошыка.

У кошыку былі адны галубяняты. Відаць, што кот залез туды на досвітку, бо галубяняты яшчэ не змерзлі, жылі, асабліва адно.

Яно і выжыла. Я накарміў яго з рота, сагрэў у

руках і пасадзіў у запеку. Тады пабег да Міхася. Мы разам з ім падумаем, што тут рабіць. Галоўнае — злавіць і адвучыць Жандара.

Калі я выйшаў з хаты на двор, са страхі хлява ўзляцела, залопаўшы крылламі, Волечка. Яна спалохалася нават і мяне.

Яна паляцела кудысьці, відаць, не могучы асмеліцца ўляцець у акенца хлява, і не вярнулася, мабыць, загінула недзе, бо я больш не бачыў яе, хоць і вельмі хацеў, каб злавіць і прынесці ў запечак.

*

Зноў вясна.

Зноў наш двор пацярушаны пялёсткамі белага цвету, што асыпаецца з вішань. Падласка ляжыць каля плота, на сонейку, спакойна глядзіць і перажоўвае жвайку. Яна заўсёды жуе, хоць не заўсёды ёсць што жаваць. Сёння мы з Міхасём пастараліся вельмі ўдала,— прыпасвілі сваіх кароў на панскім лузе. Падласка і цяпер маўчыць, як змоўшчыца, як і зімой, калі я цішком дадаваў ёй у трасянку больш сена. Тады мама аднойчы злавіла мяне і палаяла, а цяпер я прызнаўся і сам, пахваліўся ёй нашай удачай.

«Асцерагайся, сынок,— сказала яна.— Пападзешся ім у рукі — не памілуюць...»

Ды я не баюся. Што гэты луг не панскі, а наш, вясковы,— я ўжо чуў, і не раз. Што паноў усё роўна не будзе — за год ці за два,— я ведаю таксама. Аб гэтым у нас і гавораць, і песні співаюць. Іх не будзе, а нашы каровы цяпер ужо хочуць, каб мы іх напасвілі, і таму сёння мы з Міхасём — малайцы.

Я ўжо большы, як быў летась, я сам выкручваю са студні вялікае драўлянае вядро з вадою, сам нясу

яго поўнае ў хату і сам смяюся, успамінаючы хлопчыка Алеся, пра якога мы нядаўна чыталі ў вершы Якуба Коласа:

Ён дзяцюк, хлапчына,
Носіць ён вядро з вадою,
Як стары мужчына.

І вось я, мужчына, нясу ад студні поўнае драўлянае вядро вады, а са страхі злятае мой Сняжок і садзіцца... ужо не на край вядра, а проста мне на плячо. Бо гэта ўжо не той Сняжок, а сын яго, якога я выкарміў сам.

Я стаўлю вядро на зямлю і падстаўляю голубу далонь. Сняжок, нібы па тоўстай калодцы-бервяне, ідзе па маёй руцэ ад пляча на далонь і, спыніўшыся на далоні, пачынае вурчаць. Ён надзімаецца і кружыцца ваўчком, і ўсё вурчыць, вурчыць мне проста ў твар!.. Я разумею, што ён кажа. Ён скардзіцца мне на сваю белую Волечку, якую я прынёс яму ад Міхася.

«Нат-тур-р-ра! Нат-тур-р-ра! — вурчыць, сярдуецца мой белы гадунец, гаворачы пра палахлівую сяброўку.— Ты не кар-р-ршун! Ты не кар-р-р-ршун!..»

— Не, не каршун,— смяюся я і гладжу Сняжка, каб супакоіць яго.

А маладая Волечка глядзіць на нас са страхі і, нібы ёй дрэнна відаць, паднімае раз-пораз уверх сваю маленькую чубатую галоўку.

Эх ты, Сняжок! Ну, што за дзіва, што ты не баішся мяне? Ці даўно гэта было, як ты, яшчэ не могучы лятаць, хадзіў за мной па хаце, пішчаў і кланяўся, растапырыўшы крыллі, прасіўся на рукі? А ці даўно ты, ужо на двары, таксама злятаў са страхі да мяне на плячо і лез з дзюбай у рот, прасіў есці? А сёння ты — вялікі гаспадар, герой, мужчына!

І ты ўжо кружышся, вурчыш, як твой бацька, вечна нездаволены буркун. А ну, пайшоў!

Я падкідаю Сняжка далоняй уверх. І разам з ім са страхі, палахліва залопаўшы ў крыллі, узлятае і Волечка.

І вось яны кружаць пад чыстым блакітным небам. Дабраўшыся да тых, нацягнутых уверсе і нікому нябачных дратоў, мой белы прыгажун чапляецца чырвонымі лапкамі за драціну і пачынае куляцца. Побач з ім куляецца і кружыць вакол яго белай пушынкай на ветры малая, ціхая, спрытная Волечка.

Няхай куляюцца! Ім будзе весела ў мяне, спакойна, добра. Жандар больш не разбурыць іх гнязда: мы з Міхасём адвучылі нягодніка. Мы парабілі цяпер такія галубнікі, што ніхто не далезе, ніхто не дастане!

Гляджу і ніяк не магу наглядзецца...

1952 г.

Маці

Жнучы, яна стамлялася з кожным днём усё больш. Гарачую задуху цяжка было адмахнуць ад знямоглых грудзей нават самай вялікай, самай каласістай жменяй. А рабіць трэба было, хоць і свету не бачыш... І яна жала, нікому нічога не кажучы...

Увечары, вяртаючыся дахаты са сваім наймалодшым, у тое страшнае лета адзіным у хаце сынам, старая ледзь перастаўляла ногі, натруджаныя гадамі бязлітаснай працы. Паблеклыя вочы яе глядзелі на свет з-пад нізка насунутай хусткі, здаецца, зусім абыякава.

Аднак яны бачылі многа. Вось нечакана спыніўшыся, маці азірнулася на свайго хлопца, які, таксама з сярпом на плячы, пачціва ішоў ззаду, запавальняючы хаду, па-пастушынаму «клюючы» салодкі жытні каласок.

— Глядзі, Васіль, як ён упяўся... Эх! Трымайся, нябога, стой!

Сын перастаў на момант «кляваць», зірнуў у той бок, куды яна паказвала. За вялізнай узорнай дзяругай цераспалосіцы, недзе далёка-далёка за ўзгоркам патухала зара, а зусім блізка ад мяжы, па якой яны ішлі, стаяў пахілы мэндлік жыта. Уранні па нівах, з

гары ў даліну, прайшоўся нізам вецер і панасоўваў мэндлікам шапкі на самыя вочы. Мала таго, каторы слабей пастаўлены, дык і ўсяго яго ці нахіліў, ці нават абярнуў зусім. Той, на які паказвала маці, нахілены ўсімі снапамі ўдагон ранішняму ветру, што быў ужо на другім канцы света,— той не хацеў упасці. І старая жняя ўсміхнулася, гледзячы на яго амаль таксама ўлюбёна ў жыццё, як у тыя гады, калі яна была парабчанкай у панскім двары і не ведала стомы, бегаючы вакол чужога шчасця.

Калі мяжа ўперлася ў гасцінец, маці з сынам павярнула ўлева. Па сцежцы на траве абочыны пайшлі таксама: яна — спераду, ён — ззаду.

Па правай руцэ ўздымалася высокая града гасцінца, па левай час ад часу блізка гулі тэлеграфныя слупы.

Прагудзе адзін, пасля ідзеш, пасля зноў стаіць ды гудзе, нібы нешта жывое,— так сумна, нават злавесна, усцішна мармычучы.

На адным слупе, ужо недалёка ад павароту на іхні хутар, старая заўважыла белую плямку паперы — на ўзроўні вачэй. Прайшла міма: няма калі думаць пра ўсё... Потым спынілася. Сказаць сыну, каб зірнуў, што гэта,— не паспела: ён ужо сам чытаў, кінуўшы каласок. Прачытаўшы, аддзёр паперку, парваў яе на кавалачкі і сыпануў імі, нібы жменяй мякіны, камусьці нябачнаму ў вочы.

— Што гэта?

— Каб не давалі есці байцам. Каб выдавалі іх паліцаям. Дадуць гарэлкі і тытуню.

— Няхай бы сабе вісела, сынок. Няўжо ж іх нехта паслухае?

— Будуць расстрэльваць тых, хто не паслухае. Усю сям'ю. І хату спаляць.

— На ўсё божая воля...

Яны пайшлі — зноў адно за адным і моўчкі.

Дома, у сенцах старое хаты, яшчэ пры панах выкінутай з вёскі на хутар, маці ўваткнула свой серп у шчыліну над вушаком. Сын зрабіў тое самае. Яна паправіла абедзвюма хустку, зверху ўніз з прыціскам правяла рукамі па твары, нібы здымаючы стому з вачэй, і ўжо хацела сказаць, што вось толькі падоіць карову ды будуць вячэраць.

— Я пайду ў вёску,— апярэдзіў яе Васіль.

— Зноў! — больш спалохана, чым злосна, крыкнула яна. А потым перайшла на ласку: — Не ішоў бы ты лепш. Заўтра ж рана ўставаць.

— Ну што ж, і ўстану.

— Дык павячэраў бы хоць.

— Я скора прыйду.

— Ведаю я гэтае скора... Ой, находзішся ты! Давядзе цябе гэты Азароначак! Успомніш ты маё слова!..

— Нічога, маці. Спалохалася?

— Вось тады пасмяешся! Знайшоў чым гуляць! Па-твойму, я сляпая — нічога не бачу, або дурная — нічога не ведаю?

Ён падумаў, што больш не варта. Не, ён проста ўспыхнуў:

— Яшчэ чаго — будзе вучыць!

І пайшоў.

Зноў дай божа цярплівасць на ўсенькую ноч!..

Праз якую гадзіну старая хата ў шэрай, па-начному ўжо аднатоннай, чыстаполіцы стомлена патушыла агеньчыкі акон.

Маці не спіць.

Каля гэтага хутара фронт — трагічны пачатак вайны — прайшоў, як нейкі раптоўны віхор,— і вер-

хам, і нізам. Раўлі самалёты, ірваліся бомбы, грукаталі танкі, беглі па збожжы салдаты... Прайшоў гэты віхор і праз душу: ён нечакана вымеў з хаты абодвух старэйшых сыноў. Сцяпан толькі пазалетась, калі прыйшлі таварышы, вярнуўся з панскага астрога, прычакаўшы нарэшце таго, за што пакутаваў. Уладзік, самы старэйшы, гаспадар, змабілізованы панамі ўлетку трыццаць дзевятага года, толькі ў замаразкі прынёс асміну вошай з нямецкага лагера.

І вось пайшлі яе хлопцы зноў, цяпер ужо на ўсход. І не вяртаюцца, як іншыя... Не паспелі і ажаніцца,— так хутка праляцеў ён, гэты час іх доўгачаканай волі. Уладзік толькі дрэва навалачыў, каб новую хату рубіць. Сцяпан у сельсавеце сядзеў, старшынёю. А Васіль — гэты вучыўся дзве зімы ажно ў Навагрудку...

Так, тых няма. Бог святы ведае, што будзе... А гэты, апошні, не хоча сядзець у хаце, шукае няшчасця. Дачакалася — нават не скажа, куды і чаго...

...Яны прыйшлі яшчэ зацямна. Старая не спала ад болю ў нагах, і асцярожны стук у шыбу не разбудзіў яе, а проста спалохаў. Пакуль яна ўзняла з падушкі галаву, пакуль у гэтай сівой праставалосай галаве сто разоў перавярнулася думка — хто гэта? — і нават радасць — а можа? — пакуль яна ўстала, пачуўся амаль да шэпту прыглушаны голас:

— Хозяин!.. Хозяин, открой!..

Як вядзецца спрадвеку, яна спачатку прыткнулася лбом да шыбы, паглядзела. Потым выйшла ў сенцы, дрыжачымі рукамі выцягнула засаўку і адчыніла дзверы. Стала толькі зусім ясна тое, аб чым яна здагадалася адразу: гэта — яны, байцы...

Адзін з іх,— а колькі ўсіх было, не паспела заўважыць адразу ў матава-празрыстым паўзмроку дас-

веццягом,— адзін падышоў да яе і ўсё яшчэ шэптам сказаў, нібы спытаўся:

— Мать? Ты нам хлебушка дай, родная... Ты не бойся: мы сразу же уйдем... Из лагеря бежали...

Шэры і гладкі тэлеграфны слуп са злавесным гудзеннем праплыў перад яе вачыма... З той самай паперкай, якую рваў яе хлопец... Мільганула думка, трывогай тузануўшы за сэрца: а ён яшчэ не вярнуўся!.. Белая пляма паперкі махнулася разам са слупам удаль і знікла. Застаўся толькі страшны нягалены твар чалавека з вялікімі вачыма. Засталіся толькі яны — цяпер ужо добра відаць — учатырох.

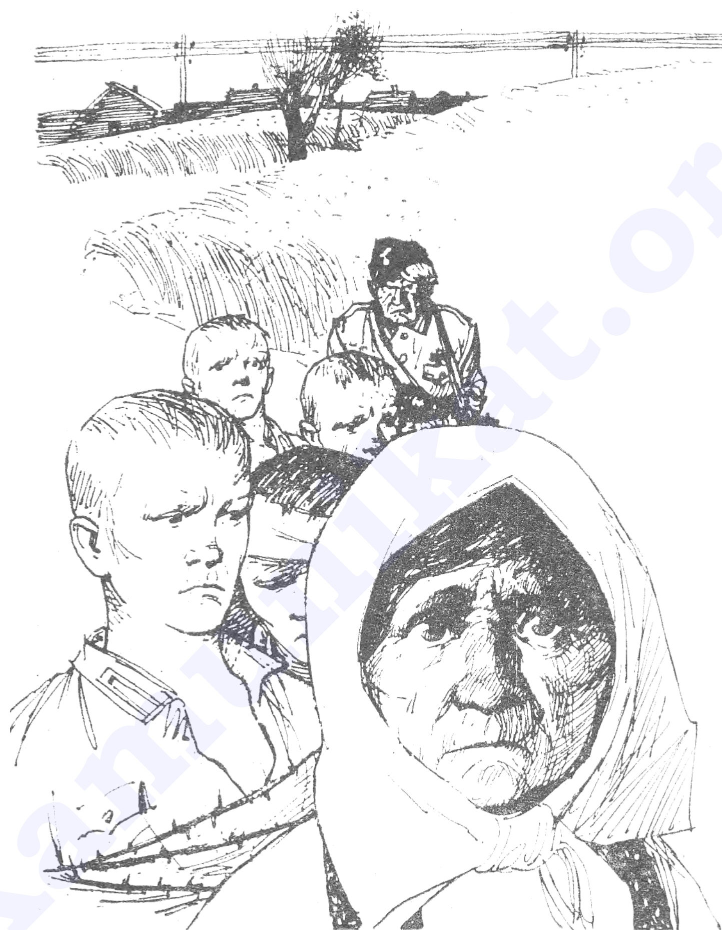
— Заходзьце, хлопчыкі! Я вам хоць малачка... Хоць смагу прагнаць... Лямпу не будзем запальваць...

Апошняе яна сказала, пераступаючы парог.

І на гасцінцы, і ў мястэчку, на ўсім — так добра знаёмым і якім жа кароткім цяпер — шляху ад роднай хаты да свежай ямы ў лапухах добрыя людзі бачылі яе пакутніцкі паход. І ўсім было зразумела, куды і завошта.

Чатыры босыя, у вайсковых лахманах мужчыны, з рукамі, скручанымі назад калючым дротам, па двух ішлі следам за ёю. Ёй фашысты зрабілі палёгку: не звязалі рук... Што ж, яны не баяліся яе нават так, як гэтых бяззбройных, знясіленых уцекачоў. Адзін з байцоў, яшчэ зусім хлапчук, нядаўна астрыжаны пад машынку, з усіх сіл намагаўся не ўпасці і, ззаду гледзячы на таварышаў, узнімаў, як і яны, галаву.

Свае худыя, так мала ў жыцці цалаваныя рукі яна трымала мазалямі да мазалёў. Шаптала свае, зусім новыя словы малітвы. І ў ранішнім святле роднага сонца ясным быў яе твар, хоць па маршчынах міжвольна каціліся слёзы. Яна і тут не думала пра сябе.

Дзе ён, яе Васілёк, чаму не вярнуўся?.. Як добра, божа ласкавы, што ён не прыйшоў, не прыбег нават і на пажар роднай хаты!.. Відаць, далёка ўжо недзе сынок, відаць, адкапалі-такі яны з Азаронкам свае кулямёты... Дзе яны, Уладзік і Сцяпан?.. Хавай іх, божа, усіх трох ад куль, дай ім усім убачыць матчыну магілу!.. І тут душа яе вярталася да гэтых, да чужых сыноў, з якімі так моцна зрадніла доля... Яна чула іх крокі — шорганне босых ног па жвіры, чула і цяжкае дыханне... Яна аддала ім усё, што магла... А тут нават не азірнешся. І яна рабіла адно — яшчэ як мама вучыла — малілася. І за сваіх сыноў, і за чужых, і за сябе...

Горача дыхалі клыкастыя, дурныя зяпы аўчарак. Чорнай сталлю паблісквалі ў голых да локцяў, загарэлых руках аўтаматы. Час ад часу на ўзбоччы гудзелі тэлеграфныя слупы.

Маці не ведала, хто яна. Не думала аб тым, што не з адным толькі жахам глядзелі на іх паход сустрэчныя,— што вобраз яе засядзе ў сэрцы многіх мужчын горкім, няўмольным дакорам, што вочы і рукі яе ўспамінаць будуць нават дужыя людзі, выганяючы з душы апошні страх перад начной партызанскай атакай...

1957 г.

Адзін дзень

1

Пакуль Ліда Свірыд не спаткала ў пушчы трох партызан, маладзіцы здавалася, што за ёй загінула ўсё.

Гэтае «ўсё» пачыналася з хаты на хутары, свайго гнязда. Беднае было яе гняздо, асірацелае пасля таго, як забілі Андрэя, аднак усё ж такі гняздо, бо ў ім жыло разам з Лідай іх птушанё — дзевяцімесячная Верачка. Недалёка ад хутара была вёска Ляды, дзе Ліда таксама была калісьці птушанём, а потым вольнай птушкай. Там жылі цяпер — мама, якая спачатку прыходзіла вучыць Ліду купаць Верачку, і тата, які пасля смерці Андрэя памагаў... не памагаў, а проста ўрабляў, як сваю, і яе, удовіну, гаспадарку. Там быў Мікола, старэйшы, сямейны брат, былі сяброўкі і сябры маладосці, сваякі і суседзі. За Лядамі — Ямнае, Градкі, Зарэчча, Грачанікі — бліжэйшыя вёскі, у адну з якіх выйшла замуж Марыля, сястра, у другую — Зіна, найлепшая сяброўка, у трэцяй — дажывала веку добрая цётка Настуля...

Адным словам,— быў свой невялікі круг, родная частка вялікага свету, з сярэдзінай, сэрцам — Верачкай.

Перасякаючы гэты круг, з поўдня на поўнач плыў

Нёман. Таксама родны, свой, аплаваны ўлетку, абкоўзаны зімой.

У Лядах на Нёмане стаяў партызанскі дазор, а ў зрубе, сяк-так накрытым бульбянікам,— застава. У зрубе, а не ў хаце, таму што ад восені хат у Лядах не было: іх папалілі фашысцкія карнікі. Цяпер былі толькі зямлянкі, павеці, азяроды, пад колас крытыя пагрэбнікі, абгарэлыя платы і неяк асабліва аголеныя і самотныя ліпы, высокія грушы-дзічкі, бярозы і клёны. Паміж зямлянак, дрэў, платоў і чорных струп'яў котлішч заўсёды на вачах стаяў гэты незвычайны зруб. І, толькі паглядзеўшы на яго, на душы рабілася лягчэй і спакайней — і за дзіця, і за сябе, і за добрых людзей. Начамі з пушчы за Нёман выязджалі разведчыкі, выходзілі ўзводы, часам цэлы атрад ці брыгада. І толькі пачуўшы, як гаманілі вясёлыя хлопцы, як коні іх фыркалі і грукацелі па дошках парома або плюхацелі вадою ў бродзе, добра было ад думкі, што вось і сёння Верачка ціха засне і сама адпачнеш, а ўранні зноў устануць усе ды возьмуцца за працу, амаль што таксама спакойна, як да вайны.

Гэтак было датуль, пакуль не пайшла па людзях гаворка пра вялікую, нечуваную бяду, якая называецца зусім новым і вельмі страшным словам — *блакада...*

І вось яна падкралася, гэтая бяда, непрыкметна.

Гэта сталася перад самай касавіцай. На досвітку ўспыхнуў бой на Нёмане. У Дуброве за Градкамі, дзе быў мост насупраць лагера брыгады «Сокал», бой разгарэўся надоўга. А ў Лядах заставу— пятнаццаць хлопцаў — разграмілі аж надта раптоўна.

Ліда толькі паспела ўсхапіцца з пасцелі, зірнуць у акно і выбегчы на двор, а людзі ўжо беглі, уцякалі ў пушчу: старыя, дзяўчаты, дзеці... Схапіўшы адно, чаго

ёй нідзе і ніяк немагчыма забыцца,— сваю сонную, цёплую Верачку,— паляцела і Ліда.

Ззаду, на Нёмане і ў вёсцы, чуўся крык, страляніна, узнімаўся пажар. Над галовамі ўцекачоў, абганяючы іх, звінелі кулі, а міны цяжка гупалі то тут, то там, злосна брызгаючы вакол сябе візглівымі асколкамі. Дарогай і полем, па зелені збожжа, бегла многа людзей, Ліда з дзіцем ніяк не магла іх дагнаць. І не таму, што цяжка было ці нязручна, а таму, што, як толькі яна кідалася бегчы хутчэй, малая прачыналася і зноў заходзілася плачам. Толькі з Верачкай яна дабегла да першых каля лесу кустоў. І там ужо нікога не было. Кустамі, калечачы босыя ногі (тут толькі ўспомніла пра боты пад ложкам), дабегла да бярэзніку. Пасля ўбілася ў росны гушчар і, ныраючы пад галлё, сарвала хустку, парвала сукенку і двойчы спатыкнулася. І толькі тады, калі спатыкнулася на ламачыну трэці раз і ледзь-ледзь не ўпала, Ліда пайшла памалу, тулячы дачушку да задыханых грудзей...

— Ціха, ціха, галубка мая,— гаварыла яна.— Ну, не плач...

А сама ўжо гатова была і заплакаць.

Яна засталася адна. Спераду быў толькі лес, а на руках — дзіця, з якім не паспяшаешся, нікога не дагоніш. Ды і як даганяць, куды бегчы? А тут, глядзі, дагоняць і цябе... Вунь як страляюць — бліжэй ды бліжэй...

Гэты жах нарадзіў недарэчную думку аб тым, што ўсё, што за ёю,— загінула. А цяпер... а цяпер і яна...

— Ціха, ціха, малая мая... Ну, не плач...

Вусны шапталі, прасілі, а вочы ўжо плакалі...

Сонца толькі што выбралася з-за дрэў у чыстае неба, калі маладзіца, усё ўцякаючы ад грукату гармат і страляніны, наткнулася ў гушчары на трох узброе-

ных людзей, адзін з якіх трымаў за павады каня. Спачатку, не пазнаўшы іх, яна жахнулася, а потым радасна ўскрыкнула:

— Хлопчыкі!..

Там былі: Жэнька Саковіч, Тадорын Іван і Серада з Грачанікаў. З імі больш года партызаніў яе Андрэй.

2

Тры партызаны, адзін з якіх паранены і толькі адзін з канём,— вось і ўсё, што засталося ад разведкі іх атрада.

...Гэта сталася так нечакана і хутка.

На досвітку яны вярталіся з задання. Коні, узмакрэлыя ад далёкай дарогі і хуткай язды, як толькі ім зноў дазволілі перайсці на ступу, пачалі задаволена фыркаць, рупліва тупаючы па глыбокім пяску. Коннікі зноў пачалі гаварыць і закурваць.

Вызначаючы кароткі начны шлях бяссоннага летняга сонца, на поўначы святлела паласа суцэльнай зары. Сонца, якое, здаецца, так нядаўна села амаль на паўночным захадзе, перапаўзло, хаваючыся за далягляд, на паўночны ўсход і спынілася, каб пачаць памаленьку выплываць наверх. Яно было яшчэ глыбока за пушчай, таму што над грэбенем лесу яшчэ ўсё нясмела займалася сапраўдная зара ўсходу. А па меры таго, як яна разгаралася, рэшткі вячэрняй зары патухалі. Вось-вось павінен быў прачнуцца ў збожжы першы жаўранак і, атрасаючы свежыя кропелькі з шэрага, цёплага пер'я, узняцца над полем, абвяшчаючы захопленым шчэбетам пачатак новага дня.

Шура Сучок ехаў сёння далёка спераду. Каштан-

ка аднастайна тупала, нудна рыпела сядло. Аўтамат, як заўсёды, вісеў перад грудзьмі. Нават і Шура, вельмі асцярожны і ўважлівы хлопец, глядзеў наперад спакойна. Вось толькі пераехаць гасцінец, праехаць каля гэтых вёсак, а там трохі лугам — і лес. Ды і вёсак, дакладна кажучы, няма: гэта адно Загароддзе, якое ляжыць на ўзгорках абапал звілістай рэчкі Вужанкі. Надаючы кірунак усёй групе, каля першай палавіны вёскі Шура павярнуў управа, пераехаў шырокі пясчаны гасцінец і патупаў з узгорка ў лагчыну, да мосціка...

Нядаўна з Шурам здарыўся адзін нязначны выпадак, які чамусьці запомніўся хлопцам у атраднай разведцы. У тую ноч яны былі на заданні пад самым бокам фашысцкага гарнізона. Шура стаяў на пасту за апошнім будынкам вёсачкі. Калі ж па яго пасля паехалі, хлопца не знайшлі на ўмоўленым месцы... Устрывожаныя сябры кінуліся шукаць. Сучок стаяў за дрэвам, не больш крокаў двухсот ад першых дамоў, дзе пачыналіся гарнізонныя драты.

«Ну, і да чаго ж гэта? — крычаў пасля камандзір.— Каму гэта патрэбна было б, каб цябе раздушылі, як хрушча? Эх ты!..»

«Я, каб што-небудзь такое,— апраўдваўся Шура,— спачатку даў бы вам знак, каб вы змаглі спакойна адысці».

«А сам?»

«Сам? Чорт яго ведае»,— засмяяўся збянтэжаны хлопец.

Ён быў, як аказалася, зусім не падрыхтаваны да такога пытання. «Сам,— сказаў ён на скорую руку,— таксама нешта рабіў бы...»

Гэты дробны выпадак яшчэ раз паказаў разведчыкам, над чым менш за ўсё задумваўся іх сціплы,

маўклівы таварыш, якому толькі цяпер, на другім годзе прабывання ў атрадзе, пайшоў васемнаццаты год...

Як толькі Каштанка затупацела па дошках мастка, Шура ў момант заўважыў, як у другой палавіне Загароддзя ад гумна да хлява мігнуўся, перабег, прыгнуўшыся, нехта чужы. Ззаду былі таварышы, і Шура даў ім знак, узмахнуўшы рукой, а сам ірвануўся туды, да гумна...

Пакуль юнак, прашыты чаргой кулямёта, паспеў асунуцца ў нейкую цёмную бездань, у лагчыне паміж дзвюма палавінамі вёскі з усіх бакоў затрашчаў перакрэсны агонь. Разведка апынулася ў пастцы.

...Жэнька Саковіч падумаў спачатку, што ён апамятаўся першы і ад яго пачалося тое, што яны, чатырох з дзесяці, сабраліся на ўскраіне лесу. Таксама мог думаць і кожны: гэтак цяжка было зразумець, як яны змаглі вырвацца з кальца знішчальнага агню.

Каля рэчкі, на першай прагаліне лесу, яны зноў напароліся на кулямёты. Цяпер стралялі з танкаў, замаскаваных у кустах. Тут застаўся яшчэ адзін таварыш, вясёлы гітарыст Ляўко, тут пад Жэнькам забілі каня, і тут ужо хлопцы дагадаліся, што справа — не так сабе, што гэта не звычайныя засады. Калі ж неўзабаве, як быццам па сігналу гэтых дзвюх засад, на поўначы, відаць, каля брыгаднай пераправы на Нёмане, разгарэлася кулямётная траскатня, узмоцненая выбухамі мін і грукатам гармат,— усё нарэшце зрабілася ясна...

3

— Дык што ж гэта робіцца, Ліда?!

Пытанне прагучала недарэчна. Злосны — то зноў нарастаючы, то крышку радчэйшы — трэск кулямёт-

нага агню ўсё больш ды больш набліжаўся. Выбухі мін і снарадаў лажыліся недзе зусім недалёка. Хто з партызан мог звярнуцца з такім пытаннем да жанчыны, якая і так была амаль непрытомнай ад жаху? Хто яго ведае,— кожны, здаецца, гатоў быў спытаць. Яны стаялі навокал Ліды. Яна ж была адна з таго боку, ад Нёмана, адкуль пачалося. Аднак і яна не магла ім нічога сказаць, дзе брыгада, дзе іхні атрад, як далучыцца да сваіх... Яшчэ горш: вось яна, зусім не зважаючы на іх прысутнасць, вызваліла з-за станіка поўную, маладую грудзь. Дзіцёнак прагна ўткнуўся ў яе, прытуліўся і змоўк. Тады Жэнька, як быццам успомніўшы нешта, дастаў з сумкі пакецік бінта і, працягнуўшы яго Івану, папрасіў:

— Вазьмі, брат, падвяжы ты мне руку на шыю: нешта цяжкая стала.

— Дык ты паранены, Жэня?..— спалохана спытала Ліда.

— Нават і перавязаны ўжо,— усміхнуўся Жэнька, неяк сарамліва гледзячы на Ліду...

Яе маленькая, сагнаўшы першую смагу, пакінула ссаць, смачна цмокнула губкамі, паглядзела на траву і працягнула ўніз смешна маленькую ручку з ружовымі, расстаўленымі пальчыкамі.

— Ня,— сказала яна.

Маці, якая адна ведала мову дзяўчынкі, прызвычаеным рухам зашпіліла станік і машынальна, як быццам між іншым, нагнуўшыся да высокай лясной травы, скубанула рукой. Выскубла цэлую жменю, але маленькая ручка з ружовымі пальчыкамі знайшла ў гэтай жмені патрэбнае ёй. Гэта быў белы, пушысты, нібы дзіцячая шапачка з трусінага пуху, дзьмухавец. Як толькі пальчыкі малой згарнуліся на кветцы ў кулачок, ад кветкі засталося трошкі пуху. Ды і той быў

зусім нясмачны. Засліненыя ружовыя губкі пачалі яго нездаволена і па-дзіцячаму няўдала сплёўваць. У іншы час толькі б смяяцца на гэтае цудоўнае нездавальненне!.. Нават і цяпер нешта цёплае заварушылася ў душы, але тут...

Тут з прарэзлівым рэвам над вершняком шуганула вялізная цёмна-срэбраная птушка. Хлопцы раптоўна прыселі, Ліда нават упала, з ускрыкам затуліўшы сабой Верачку. Жэнька паспеў заўважыць, як з-пад крылляў жалезнай птушкі, здаецца, проста над імі аддзяліліся два прадаўгаватыя прадметы.

— Бомбы!..

Яны распіралі паветра і доўга, бясконца доўга сіпелі, пасвіствалі, вылі, спяшаючыся ўрэзацца ў зямлю. Гэта толькі здалося, што яны адарваліся з-пад крылляў над самай галавой: два страшныя выбухі, адзін за другім, скаланулі паветра даволі далёка ад іх. Што там людзі і конь — нават зямля захадзіла ад выбуху! А потым пайшлі асколкі. Адны з іх тонка, як пчолы, звінелі па версе, збіваючы галінкі і лісцё, другія жужжалі таўсцей, як чмялі, і злосна чокалі, уядаючыся ў галлё і камлі. Адзін — вялікі і зычны — дайшоў праз гушчар зусім блізка, да гэтай вось стромкай алешыны. Падсечаная, яна нездаволена крахнула, пастаяла нейкі, амаль няўлоўны, момант, а потым памалу паехала ўніз. Зачапіўшыся верхавінай за верхавіну другой, малодшай алешыны, неяк дзіўна выкруцілася ўбок і, цярэбячы голле сяброўкі, гупнула на траву. Тады ўжо, вырываючы з рук павады, шарахнуўся зусім спалоханы конь.

Да Жэнькі страх прыйшоў пазней, калі, пакрываючы зумканне апошніх асколкаў, заплакала, задыхаючыся ад жаху, маленькая дзяўчынка.

— Пойдзем, Ліда, з намі,— сказаў ён.— Не плач.

Але куды ж ісці?

Некуды ж вось ідзе гэта вузкая лясная дарожка...

Дык і яны пайшлі туды.

Праз некалькі хвілін дарожка раптам здрадзіла. Абмінаючы мокрую лагчыну, яна павярнула крута ўлева, якраз туды, адкуль найбольш блізка чуваць быў агонь. На поўдні грымела таксама. Вольным пакуль што заставаўся толькі ўсход. А на ўсходзе, абыякава да гэтай жменькі людзей, распасцерлася парослае хмызняком балота.

— З канём сюдой не пройдзеш,— сказаў Серада.

Ён рассядлаў каня, сядло на ўсякі выпадак закінуў у кусты, пасля, нібы дома, на грачаніцкім выгане, зняў і аброць. Тады нават хлёстка, як гаспадар, закончыўшы сяўбу, сцебануў каня аброццю па хвасце і, ледзь што не весела, крыкнуў:

— Эп, Сівы!.. Усё, па вайне!..

Недарэчная думка аб тым, што за імі загінула ўсё, была вось гэтак выказана ўпершыню.

Відаць для таго, каб яшчэ больш апраўдаць яе, Серада працягнуў да сяброў руку з акрываўленым пальцам.

— Перавяжыце каторы,— сказаў ён.

Жэнька здзіўлена паглядзеў на яго, памаўчаў, а потым левай, здаровай рукой выняў з кішэні хусцінку.

— Вазьмі. Яна яшчэ чыстая.

4

Яны прабіраліся на ўсход па балоце, парослым кустамі. Скакалі па куп'і, спатыкаліся на найбольш хісткія, тванню падмураваныя купіны, праваьваліся

або падалі, гразлі, выбіраліся зноў і зноў упарта ішлі наперад.

Першы ішоў малы, каржакаваты Серада. За ім спакойна, шырока ступаў вечна маўклівы Тадорын Іван, худы, жанаты мужчына. Ён нёс два аўтаматы— Жэнькаў і свой. За Іванам спяшалася Ліда. За Лідай — самы малодшы, высокі, яшчэ па-юнацку ссутулены Жэнька. Правая рука яго, прастрэленая, вісела на перавязі. Няважна, наспех перавязаная рана яшчэ ўсё — чуваць было хлопцу — крывавіла, а пальцы рукі звісалі з бінта, як перабітае крыло. Бровы пад лінялай армейскай пілоткай былі насуплены, а чорныя вочы глядзелі панура, відаць, не толькі ад болю...

Страляніна і выбухі мін і снарадаў памалу сталі прыціхаць, аддаляцца на захад. Больш выразна чуваць былі выбухі самалётных бомбаў. Некалькі разоў над балотам, заганяючы хлопцаў і маладзіцу з дзіцем у кусты, нізка гудзеў бамбавоз ці тарахцеў, падобны на страказу, самалёт-разведчык.

Найцяжэй было Лідзе. Скакаць па куп'і з цяжарам, утрымліваць раўнавагу з занятымі рукамі, падаць так, каб не ўдарыць дачушку, і ўставаць разам з ёю,— было аж вельмі зашмат на жаночую сілу.

Ужо два разы Тадорын Іван спыняўся і гаварыў:

— Дай, можа, я паднясу.

І два разы яна адказвала:

— Нічога. От ідзі.

Тым часам сонца схіліла з поўдня. Маці сама не адчувала б таго, што ад рання яе сушыць смага, што галодная,— сама не ўспомніла б, дык кажуць аб гэтым грудзі. Верачка цягне і плача: прапала малако. Звыш таго, малой было зусім незразумела, навошта ёй цярпець усе гэтыя непрыемнасці, і яна рашуча

пратэставала. Пратэст гэты выказваўся адзіным для маленства сродкам — плачам, які цяжка было супыніць. Яна то сціхала парою, стомленая ці супакоеная лягчэйшай дарогай, то зноў, пры новай цяжкасці, заходзілася плачам. Маці туліла яе, цалавала, прасіла і папракала, быццам дарослую, плакала нават са злосці, а потым, зноў уявіўшы, што можа здарыцца з гэтай светлай, маленькай галоўкай, цалавала дачушку яшчэ гарачэй і прасіла ў яе прабачэння...

З усіх сіл намагаючыся не адстаць ад мужчын, Ліда напружвала ўсю сваю ўвагу ў той бок, адкуль яна баялася пачуць страшнае слова аб тым, да чаго можа давесці іх гэты плач... Ёй хацелася злавіць кожны найменшы позірк папроку і злосці. Хацелася проста самой заглянуць у кожную з гэтых трох душ, каб дакладна і найхутчэй даведацца, што хлопцы думаюць...

Праўда, хлопцы пакуль што маўчалі.

Толькі адзін Серада гаварыў.

Бо вось ён стаў як быццам нейкім камандзірам, лепш сказаць — павадыром. Ён узяўся правесці іх туды, дзе ёсць, як ён кажа, зусім надзейная схованка. Доступ туды ведае толькі ён адзін. Іхняя вёска Грачанікі — усе лесуны, толькі і жылі з заработкаў у лесе.

— Туды, браток,— гаворыць ён,— нават бабуля Ганна не дойдзе. Па гэты самы бабскі жывакост. Мяне бацька нябожчык вучыў. Пры Польшчы — не так, а вось у трыццаць дзевятым, як нашы прыйшлі, вось тады, браток, пачаў я аграбаць капейку. Тады мы яе па-культурнаму пачалі называць авія-бяроза. Бо раней — так сабе па-вясковаму: чачотка, дый толькі. Пра нас з Сабалёвым Іванам нават газетка пісала: ударнікі...

Ён расказвае пра тую бярозу-чачотку, з якой неш-

та робяць у самалётах. Яна расце недзе там, у найбольшай глушы, куды іншыя людзі могуць прайсці толькі зімой, як перамерзне балота. Недзе там, на адным з тых балотных астравоў, дзе фашысты не знойдуць Верачку. Абы-толькі ён, Серада, не заблудзіў. Абы-толькі дзіцятка маўчала...

Ой, мамачка, зноў!.. Зноў спатыкнулася, упала, пусціла адну руку, каб абаперціся і ўстаць. А яна праз траву палезла ў гразь — аж па локаць... Дзякуй табе, Іван,— ты зноў дапамог. А малая заплакала зноў. Ах, ды ціха ты, ціха, гора маё!..

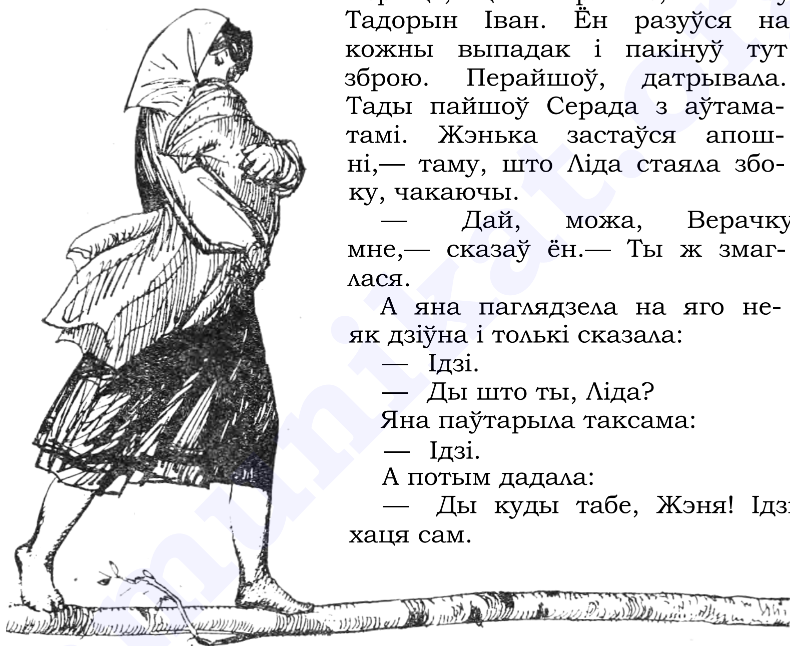
— Каб я не знаў дарогі, не павёў бы,— чуваць спераду той самы голас.— Давяду. Там мы, як у бога за пазухай прасядзім. Вось толькі што, хлопцы, музыкі з намі зашмат. Пачуюць недзе немцы і — па ўсім. Бяда.

— Ну, ды ціха ты, ціха, дачушка...

Жэнька моўчкі ішоў за Лідай, перамагаючы боль, моўчкі слухаў плач малое, бясконцае гугненне Серады і думаў:

«...Чаму ён так крыкнуў на Сіўку: «Усё, па вайне!»? А гэты палец, які ён нават з радасцю нам паказаў?.. Чаму ён, такі ваяка, сілай нядаўна выцягнуты з хаты, такі таўкач, раптам адчуў сябе начальнікам? Ён завядзе ды схавае!.. Толькі вось Ліда перашкаджае яму. Ды нават не Ліда, а Верачка... Чаму ён забыўся і пра забітых сяброў, і пра тое, што сёння робіцца ў вёсках,— колькі нашых бацькоў і малых, і дзяўчат расстраляе ці спалена ад рання?.. Можа, Шурка зусім не забіты, а толькі паранены? Можа, недзе яму накладаюць на шыю вяроўку, а ён, як заўсёды спакойны, маўклівы, збірае апошнія сілы, каб плюнуць у вочы кату?.. А дзе таварышы — уся брыгада?..»

...Пад вечар іх спыніла рэчка. Яна была нешырокая. Серада знайшоў ламачыну, памераў глыбіню. Нельга нават пазнаць, дзе пачынаецца дно: ламачына лезе і лезе... Знайшлі паблізу зломак сухой асіны, што ляжаў ад зімы. Перакінулі — якраз хапіла. Праверыць, ці вытрымае, пайшоў Тадорын Іван. Ён разуўся на кожны выпадак і пакінуў тут зброю. Перайшоў, датрывала. Тады пайшоў Серада з аўтаматамі. Жэнька застаўся апошні,— таму, што Ліда стаяла збоку, чакаючы.

— Дай, можа, Верачку мне,— сказаў ён.— Ты ж змаглася.

А яна паглядзела на яго неяк дзіўна і толькі сказала:

— Ідзі.

— Ды што ты, Ліда?

Яна паўтарыла таксама:

— Ідзі.

А потым дадала:

— Ды куды табе, Жэня! Ідзі хаця сам.

Перайшоўшы на другі бок, Жэнька стаяў і, збялелы, моўчкі глядзеў то на босыя, чорныя ногі жанчыны, якія на дзіва ўпэўнена, цвёрда ступалі па асінавай жэрдзіне, то на рукі, якія трымалі дзяўчынку.

Здавалася, што адарваць гэтыя ногі ад кладкі, а рукі ад дзіцёнка не здолее ніякая сіла.

Перайшла! І зноў пайшла ўслед за імі. А Жэнку хацелася проста спытаць: «Ты не верыш? Не верыш і мне?» Аднак страшна было пытацца: а што, калі яна таксама коратка, як двойчы сказала «ідзі», скажа «не веру»?..

5

Ах, ізноў гэты плач!..

Малая дагэтуль ведала адно. Учора ў гэты час на стале побач з ложкам гарэла лямпа. А яна з сваёй мамай ляжала пад лёгкай дзяружкай. Ляжала, праўда, толькі мала, бо дачушка ізноў дамагалася свайго. Хто там зможа давесці, што яна ўжо ела, што пара было б падкурчыць пад пухкую, ружовую шчочку маленькі кулачок і спаць, праз сон пасмоктваючы губкамі! Хто там стане аспрэчваць святое права маленства? Дзяўчынка будзе не толькі ссаць: яна час ад часу падніме вочкі і гулліва ўсміхнецца. Няхай толькі мама паспрабуе не засмяяцца ў адказ! Яна пачне цалавацца, мармычучы, доўга, кусаючы першымі зубкамі маміны губы. А тады, перамогшы, нарэшце, зноў прыўстане, паднімецца, і, як быццам нырне, ападзе да грудзей…

А сёння вось і знайшоўся той нелюдзь, што забраў у малое адразу ўсё. Навокал цемра, холад і лес. Маці сядзіць на зямлі, падкурчыўшы халодныя ногі, туліць да сябе свой адзіны скарб і толькі ледзь чутна бездапаможна шэпча:

— Рыбка… мілая… што ж табе даць?

Нелюдзь прагнаў іх з роднага гнязда, гнаўся за

імі з кулямётамі, мінамі, бомбамі, спыніў у грудзях маці малако...

І вось дзяўчынка дарма намагаецца вярнуць яго. Ужо не для радасці толькі, не для гульні. Першы раз у жыцці ён прымусіў яе адчуць голад.

Яна плача. Гэта ціхі і страшны плач...

А тут, побач з ім, гэтым плачам, зноў нехта ў цемры варочаецца на траве і зноў нездаволена гугніць:

— Эх, каб табе... як ад цябе ні ўдзень ні ўноч спакою няма. Давядзеш ты нас да пагібелі...

— Хто цябе давядзе? Скажы ты мне, хто цябе давядзе? Ну, скажы ты мне, што ты гаворыш?!

Ліда хацела сказаць яшчэ нешта, ды раптам, як быццам зноў уявіўшы ўвесь жах свайго становішча, яна заплакала — ціха, наўзрыд...

— Ах, Андрэй мой, Андрэй, каб ты быў, каб ты бачыў!..

...Андрэй бачыць. Ён тут. Ён стаіць у вачах Жэнькі, над гэтым жудасным плачам сваіх найбліжэйшых істот. З пагардай і смуткам прыплюшчыўшы на сяброў шэрыя, моцныя вочы, ён гаворыць:

— Эх вы!..

І за гэтымі словамі — ночы засад і сутычак, першыя радасныя зводкі... І той час, калі яны, яшчэ да ўступлення ў атрад... Да якога там, зрэшты, уступлення! Тады яшчэ і атрадаў не было, калі яны, мясцовыя камсамольцы, збіраліся ў старэйшага таварыша, у Андрэя, на хутары, і абмяркоўвалі з ім, што рабіць на пачатак. Вось і Шура Сучок...

«Я, каб што-небудзь такое, спачатку даў бы вам знак, каб вы маглі спакойна адысці...» «А сам?» «Сам? Чорт яго ведае... Што ж, сам таксама нешта рабіў бы...»

Больш ён не кажа нічога.

«...Калі ж па сваёй слабасці, баязлівасці або па злоснай волі я парушу сваё абяцанне і выдам народную справу,— устаюць перад Жэнькам заключныя словы партызанскай прысягі,— няхай я загіну ганебнай смерцю ад рукі сваіх таварышаў».

«Мы яшчэ не парушылі яе,— думае Жэнька,— аднак мы ўжо сталі на гэты шлях. Мы аслабелі, збаяліся. А збаяўшыся, мы бязвольна паддаліся найбольшаму паміж нас баязліўцу, бо ён абяцае завесці ў надзейную схованку. Толькі вось гэта дзіця перашкаджае, можа выдаць нас сваім плачам... А каб дайшло да выбару, хто мае застацца жыць — мы ці малая,— што ён выбраў бы, наш павадыр?.. А мы, можна падумаць, маўчалі б, бо цяпер вось маўчым, пакуль ён вякае. А потым на нашым шляху, не зважаючы на ўсе лясныя прамудрасці Серады, могуць з'явіцца фашысты. Жыццё можна будзе купіць толькі здрадай, якую народзіць страх. І што ён выбраў бы, наш павадыр? А мы? Мы таксама маўчалі б?..»

Упёршыся на левую, здаровую руку, Жэнька ўстаў, расшпіліў кабуру...

— Пара, Іване,— сказаў ён.

Ціхі, аж надта спакойны Тадорын Іван нібы даўно чакаў на гэты загад.

Удвух яны падышлі да трэцяга. І Жэнька загадаў:

— Устань, Серада! Пагаворым.

6

Штаб групіроўкі фашысцкіх войск, якому была даручана ліквідацыя энскага партызанскага злучэння, уяўляў сабе становішча справы так:

Лясны масіў Н. з'яўляецца базай злучэння. У цэнтры гэтага масіву, у найбольш, як можна думаць, дрымучым месцы, знаходзіцца штаб, які кіруе ўсёй работай паасобных партызанскіх груп. Задача аперацыі заключаецца ў тым, каб сагнаць усе гэтыя групы з усёй зоны іх дзеяння ў пушчу, тады аблажыць пушчу шчыльным кальцом войск і сціскаць гэтае кальцо датуль, пакуль усе сілы злучэння будуць згуртаваны ў адно месца, вакол свайго штаба. Там яны будуць разгромлены. Было прадугледжана і тое, што пры адступленні ў пушчу партызаны паспрабуюць даваць адпор. Ён будзе хутка зламаны націскам рэгулярных часцей. Тады прыменіцца тактыка прачоскі з загонамі. Па лесе працягнецца шчыльны невад пяхоты, які згорне да цэнтра пушчы і большых партызанскіх рыб і расцярушаную ў баях драбнарыбіцу. Пяхота пройдзе па магчымасці ўсюды, бо дзеля гэтага ёй выданы адпаведныя камбінезоны, аўчаркі, дастатковая колькасць боепрыпасаў. Тактыка загонаў будзе заключацца ў тым, што перад невадам пяхоты будуць выкідвацца засады на дарогах, прасеках і сцежках, па якіх пабягуць партызаны. Непраходныя месцы будуць шчыльна пакрыты агнём гармат, мінамётаў і авіябомбамі.

План аперацыі быў задуманы і распрацаваны з усёй нямецкай педантычнасцю, аднак ён не даваў тых вынікаў, на якія разлічваў штаб групіроўкі. Жорсткія баі на ўскраінах пушчы давялі захопнікам, што здольнасць партызан супраціўляцца рэгулярнаму войску з артылерыяй, браневікамі і самалётамі — улічана далёка не дастаткова. Яшчэ больш недастаткова былі ўлічаны «дзікія здольнасці рускіх» — партызанская кемлівасць, вынослівасць і веданне прыроды. Фашысцкі «невад» атрымаўся на практыцы далёка не

шчыльным. Тымі месцамі, што лічыліся зусім непраходнымі для гэтага «невада», нягледзячы на шчодры агонь мінамётаў і бомбаў, у тыл ворага прабіраліся партызаны. Пушча таіла ў сабе недаступныя астравы, праходы да якіх ведалі нават не ўсе мясцовыя жыхары. Там была захавана бяззбройная частка загнаных у пушчу людзей — старыя, жанчыны і дзеці. «Невад» таксама не ўсюды даставаў да дна. Невялічкія, паасобныя групы партызан рассыпаліся перад наступаючай сілай, зарываліся пад тоўстыя аўчыны ляснога моху, а на балотах накрываліся куп'ём і, зліўшыся з прыродай, трывалі там датуль, пакуль па іх цягнулася сетка варожых салдат.

Больш таго, была яшчэ адна непрадбачаная фашысцкім штабам акалічнасць. Некаторыя з тых, каго яны мелі на ўвазе, гаворачы пра «большых партызанскіх рыб», зусім нечаканым, імклівым ударам прарывалі «невад» і выходзілі з пушчы ў тыл сілам блакады.

Яшчэ адно, галоўнае з галоўнага, было таксама не ўлічана ворагам дастаткова. Гэта — пачуццё радзімы, пачуццё вялікай, непераможнай еднасці савецкіх людзей, якое жывіла кожную групу, кожнага паасобнага партызана.

Быў свой, вялікі, родны партызанскі свет. Для кожнага, хто насіў гордае званне народнага мсціўца, асяродкам гэтага свету была яго група ці аддзяленне, ці ўзвод. За гэтым цэнтрам, найменшым, былі большыя цэнтры: узводы ў атрадзе, атрады ў брыгадзе, брыгады ў злучэнні. Энская пушча як база злучэння ва ўсе бакі — ляскамі, пералескамі і родным полем — злучалася з іншымі масівамі беларускіх лясоў, дзе таксама былі партызаны. На поўнач, поўдзень і ўсход злучэнні беларускіх партызан дзейнічалі поруч з на-

роднымі мсціўцамі іншых братніх рэспублік. Такім чынам ствараўся ён, магутны партызанскі свет, частка неперарможнага, усенароднага фронта змагання з фашызмам.

Недарэчная думка аб тым, што раптам мог загінуць гэты свет, магла ўзнікнуць сярод яго найменшай часткі — трох партызан з разгромленай разведкі — толькі таму, што гэтая частка адчула сябе адарванай ад роднага свету і на нейкі час паддалася страху.

Тым часам яе баявая сям'я, брыгада «Сокал», давала ворагу адпор. Увесь гэты дзень на подступах да пушчы кіпеў гарачы, няроўны бой. Бой з ворагам, які пераважаў і колькасцю і ўзбраеннем. Толькі ноччу, калі высветлілася, што фашысты прарвалі партызанскі фронт далей на поўнач і абыходзяць сокалаўцаў з тылу, брыгада пакінула пазіцыю. Адышоўшы за ноч у глыб лесу, на досвітку яна павярнула крута на поўдзень. Штаб вырашыў намацаць там найбольш слабое месца ў варожым кальцы, прабіць гэта кальцо і выйсці ў тыл варожым сілам.

На ўскраіне Чорнага балота сокалаўцы спаткалі трох партызан і жанчыну з дзіцем. Яны ішлі на захад, у той бок, дзе — як яны спадзяваліся — і сёння стаіць яшчэ на Нёмане іх брыгада.

— Хто вёў? — ціха, прыгнуўшыся з сядла, спытаўся камбрыг, пачуўшы сумную гісторыю пра лёс сваіх людзей.

Яму было дваццаць пяць год. З той ночы, калі ён апусціўся на гэтую зямлю з парашутам, прайшоў толькі год. Атрад «Сокал» вырас у брыгаду, а камандзір яе заслужана насіў далёка вядомае імя — Грозны. Аднак знешні выгляд камбрыга ніяк не пасаваў да гэтага імені. Чарнявы, дробны хлапчына ў кубанцы заўсёды быў вясёлы і просты ў абыходжанні.

Ён заклапочана глядзеў з сядла на трох разведчыкаў і ціха пытаўся:

— Хто вёў?

І вось тады сталася так, што малы, каржакаваты лесаруб Серада, чырвоны ад напружання і страху, ступіў наперад і сам далажыў:

— Учора вёў я, таварыш камбрыг. Хавацца вёў. Спалохаўся, як баба...

— Ты пра сябе гавары, пра мяне гавары,— перапыніў яго раптам маўклівы Тадорын Іван.— Якраз, брат, мы з табой бабы, а не яна...

Ён паказаў на Ліду з малой на руках.

Тут грымнуў смех. Яны смяяліся — да чорта стомленыя, непакорныя, свае!.. Смяяліся з коней, смяяліся спешаныя, смяяўся і сам камандзір.

Аднаму Жэньку было не да смеху. Ён толькі памятаў пра цэлы дзень, пра цэлы дзень адступлення ў той мох, куды іх вёў Серада. Ён чуў цяпер сяброўскі дружны смех, і здаецца, дарэчы было б праваліцца.

— Ну, Саковіч, нічога, здаралася і такое,—сказаў яму камбрыг.

— Саковіч сёння вёў, таварыш камандзір...— пачаў, ізноў падцягнуўшыся на смірна, Серада.

— Я ведаю і сам,— перапыніў камбрыг.— Саковічу трэба каня. Несцярэнка,— звярнуўся ён да свайго ад'ютанта.— У трэцім узводзе вазьмі. Ну, і гэтым сокалам... таксама,— ён паказаў з усмешкай на Івана і Сераду.— Хоць я з прыемнасцю паслаў бы іх у пяхоту. Пеша лягчэй заслужыць прабачэнне. Як, Серада?

— Я заслужу, таварыш камандзір...

— Даволі! Ведаю і сам.

Заставалася толькі пачуць каманду — наперад! Ды камбрыг не забыўся яшчэ аднаго.

— Што, кажаце, зробім з жанчынай? — спытаўся ён. Шхто не гаварыў аб гэтым, Грозны сам запытаўся і сам адказаў: — Жанчыну, вядома, тут не пакінем. Толькі і з намі ёй няма чаго рабіць. А ну, паклічце мне Дзеда...

Дзед — гэта быў брыгадны старшына. Старшынскія вусы былі яшчэ зусім чорныя, але яго чамусьці ўсе ахвотна называлі Дзедам. Ён быў з Грачанікаў, адной вёскі з Серадой і адной з ім прафесіі — лесаруб. За сорак год валацужання з сякерай стары вывучыў пушчу, што называецца, назубок.

— Што, Дзед, да Праглай адгэтуль далёка? — спытаўся камбрыг, калі з'явіўся старшына.

— Адгэтуль трэба пад сонца ісці,— адказаў паволі Дзед.— Да Чортавага акна будзе добрая кіламетра. А там яшчэ балотам кіламетры са тры... А што?

— Як што? А сем'і нашы дзе? І трэба туды завесці вось гэтую цётачку з дзяўчынкай. Здаецца, дзяўчынка?

— Дзеўка, дзеўка, таварыш камбрыг, а як жа,— адказала Ліда і першы раз сёння ўсміхнулася.— Мая партызанка.

«Дзеўка» болей не плакала: яна з заклапочаным выглядам прагна смактала кавалачак брыгаднага хлеба.

— Ну што ж, як трэба, дык трэба,— сказаў, хвіліну падумаўшы, Дзед.— Не хочацца, праўда, ды дзеўкі шкада. Ну ты, смаркуха, ідзі да мяне.

Верачка на дзіва даверліва працягнула ручкі і нават сказала Дзеду: «ня».

— О, брат, не бойцеся,— прагул зеў пад рогат хлопцаў Дзед,— яна ведае, з кім сябраваць. У старшыны не толькі хлеб,— у яго і скварка знойдзецца. Што, пойдзем?

— Ну дык што ж,— нібы схамянулася Ліда,— дай вам божа шчасліва, таварышы дарагія.

Яна працягнула руку камбрыгу, Серадзе, Івану і некалькім іншым хлопцам, што стаялі бліжэй. Калі ж дайшла да Жэнькі, нешта як быццам падумала ці раптам успомніла, бо нечакана абняла хлопца і моцна, як брата, пацалавала.

— Які ты, Жэня…

І заплакала.

— Ну, цалавацца дык цалавацца, а плакаць чаго? — прагудзеў з усмешкай Дзед.

Сказаўшы гэта, ён рушыў, а потым спыніўся.

— Шчасліва, хлопцы! — ужо не сказаў, а крыкнуў ён, бо ўжо насустрач ім паплыў, затупацеў жалезны, конны, грымячы паток.

— Шчасліва, Дзеду! — крычалі коннікі.— Глядзі там толькі грыбоў не аб’ешся!

І зноў смяюцца, ужо на рысях,— непакорныя, слаўныя хлопцы!

1946—1952 гг.

Зялёная школа

1

Маленькая, кучаравая дзяўчынка была апошнім дзіцем у беднай яўрэйскай сям'і.

Пра бацьку яе, шаўца Айзіка Фунта, раней гаварылі ў мястэчку: «Жыве чалавек: сямёра дзяцей, а селядца на ўсіх купляе аднаго». Апроч дзяцей была яшчэ жонка і цешча; цешча зусім старая, а жонка заўсёды хворая. Айзікаў варштат стаяў перад акном. І часта шавец, пакінуўшы сукаць дратву ці заганяць цвікі, задуменна глядзеў у акно і ледзь чутна напяваў сваю адзіную песню:

Фрылінг-тог, майн голдэнэр...[1]

Толькі і песні было — чатыры першыя словы, ды песня заўсёды была пра вясну, нават калі за цьмяным акном стаяла сумная восень.

І залаты вясняны дзень настаў- Ды толькі ж пасвяціў ён нядоўга — праз паўтара года ў мястэчка прыйшлі фашысты...

Кожнай раніцы п'яныя паліцаі выганялі яўрэяў-

[1] Вясняны дзень, мой залаты... (яўр.).

мужчын на рынак і там на пацеху сабе наладжвалі дзікую муштру. Вярнуўшыся з рынку, Айзік цяжка садзіўся на калодку перад варштатам, глядзеў у акно, і работа валілася з рук... Хацелася зноў заспяваць сваю кароткую, сумную песню, але цяпер яна не ішла. Думкі бездапаможна таўкліся ў беднай галаве, а слёзы самі капалі часам на зрэбны шавецкі фартух...

— Я дык, можа, пайду,— шаптаў Айзік свайму суседу Міколе,— я дык, можа, вазьму вінтоўку разам з табой, а яны?..

Ён ківаў галавою на хату, поўную дзяцей, а потым крычаў на малую, кучаравую дзяўчынку, што заўсёды была найбліжэй:

— Ася, ідзі да бабулі! Чаго ты тут стаіш?..

Дзяўчынка паслухмяна ішла за перагародку, а бацька ціхенька паўтараў:

— А што з імі будзе, Мікола? З імі?..

І страшны дзень настаў. Шэрай восеньскай раніцай мястэчка разбудзілі стрэлы і жудасны крык...

*

Асі цяжка сказаць, як гэта ўсё атрымалася. Дзяўчынка памятае толькі, як праз сон, што ўсе яны беглі паміж платоў і хат завулка, па гразі, а потым нехта падхапіў яе на рукі і панёс. Яна дрыгала нагамі і плакала: «Ма-а-мэ!» І толькі ўжо ў хаце дзяўчынка патрохі зразумела, што з ёй. Чужая бабуля трымала яе на руках і, нахмурыўшы бровы, шаптала:

— Дур-на-я, дур-нень-ка-я, ціха!..

І Ася сціхла. Яна толькі ўсхліпвала і цяжка, глыбока ўздыхала.

— Лезь туды і сядзі,— сказала бабуля, падсаджва-

ючы яе на печ.— Толькі ж глядзі — не плач, каб ніхто не пачуў. І не бойся, я зараз прыйду.

Ася паслухала і сціхла. Каб ніхто не ўбачыў, яна залезла ў самы цёмны куток на печы і з галавой накрылася дзяругай, а каб ніхто не пачуў — заціснула зубамі руку. Калі малая зусім сціхла і, адкрыўшы галоўку, пачынала прыслухоўвацца,— на камінку мурлыкаў шэры кот, а далёка-далёка за сценамі хаты чуваць былі стрэлы... Дзяўчынцы зноў рабілася страшна; яна забылася на суровы загад і голасна заплакала.

— Ма-мэ! — клікала яна тую, хто самы найлепшы на свеце. А потым, згадаўшы таго, хто здаваўся ёй дагэтуль самым дужым, крычала: — Та-т-алэ! Та-тэ!..

Ніхто не адказваў, ніхто не прыходзіў. Стомленая ад плачу і разамлелая ад цяпла, дзяўчынка нарэшце сціхла зусім, заснула.

Прачнуўшыся, яна адразу не пазнала, хто сядзіць побач з ёй, хто глядзіць на яе. Бабуля яе не такая,— яна сівая, і галава яе вечна трасецца, нібы згаджаючыся з усімі: «гут, гут, гут». А гэтая, што глядзіць на Асю, не сівая.

— А дзе мама? — спыталася малая, не ўстаючы.

— На вось, выпі, пагрэйся,— падала ёй бабуля конаўку.

Ася паслухала, села і абхапіла пальчыкамі вялікую цёплую конаўку з малаком.

— А дзе мама? — перапытала яна, глытнуўшы некалькі разоў.

— Пі, пі яшчэ,— гаварыла бабуля, не адказваючы на пытанне...

Ася выпіла яшчэ трохі і заявіла:

— Я хачу дахаты.

Бабуля паглядзела на яе, падумала і спыталася:

— Ты чыя? Відаць, Айзікава?

— У-гу.

— А як жа ты завешся?

— Ася.

— Маленькая яшчэ зусім. Глядзі, што які-небудзь трэці гадок.

— Не-е, мне ўжо, мама казала, пяты.

— Пяты. Заморак ты. Жменя касцей...

І Ася ўспомніла раптам,— гэта ж тая бабуля, што насіла ваду на каромысле. І заўсёды, калі яна ішла па ваду, малыя бегалі навокал яе і крычалі: «Зось, Зось, не зловіш, нябось!» Яна то злосна маўчала, то, паставіўшы вёдры, трасла на дзяцей каромыслам і крычала: «Эх, неахвота толькі займацца!» Тады яна была вельмі страшная, а цяпер вось сядзела, глядзела на Асю, і Асі было зусім-зусім не боязна.

— А я ведаю, хто вы,— сказала дзяўчынка,— Вы — Зось. Вы насілі ваду на каромысле.

— Дурная ты,— адказала бабуля.— Зось—гэта каб быў мужчына, а я ж не мужчына. Я Зося, а дурні кажуць Зось. Ды што табе казаць — малая. Ляж ды спі.

«Зось» ступіла на лаву, з лавы — на падлогу і адышлася да акна.

— Бабуля,— паклікала з печы дзяўчынка.

— Ну?

— А я дахаты хачу. Хачу да мамы.

— Твая мама сказала, каб ты пабыла ў мяне.

— А тата?

— І ён таксама казаў.

Дзяўчынка памаўчала трохі і спыталася зноў:

— Бабуля?..

— Ну?

— А мама прыйдзе сюды?

— Прыйдзе,— глуха адказала старая. Яна глядзела, прыгнуўшыся, у акно, на сырое, халоднае поле.

У хатцы ціха. Чуваць толькі было — на камінку мурлыкаў шэры кот.

— І тата прыйдзе, бабуля?

— І тата прыйдзе таксама,— адказала старая. Яшчэ цішэй.

Неяк зімой «Зось» разбудзіла дзяўчынку да свету. Каб Ася не здзіўлялася — чаму так рана, яна сказала, што пойдуць сёння далёка-далёка.

— Туды, дзе мама і тата? — спытала дзяўчынка.— Дзе бабуля? Дзе ўсе? Туды?

— А што ты думаеш, можа, і туды...

Яна не спала сёння ўсю ноч,— сядзела і думала, што ёй рабіць. Дагэтуль усё было добра. Хатка яе стаіць на ўскраіне мястэчка, дзе канчаецца доўгі Балотны завулак і пачынаюцца глінішчы. Хатка маленькая, з адным акном і бляшаным комінам, што вельмі падобны на старую халяву. Ніхто, можна сказаць, не заходзіў сюды, ніхто не жыў паблізу, апроч суседа Якава Мароза. Ніхто не ведаў, што ў Зосінай хаце хаваецца яўрэйскае дзіця. І яна не казала, здаецца, нікому. Праўда, калі яна куды-небудзь ішла — насіць ваду ці пашукаць харчу казе,— Ася заставалася дома адна, пад замком.

І вось нехта, відаць, падгледзеў...

Учора, калі яна зайшла да Марозавых, стары Якаў сказаў: «Асцерагайся, Зося. Баюся, што нехта пранюхаў...» Дома старая думала доўга і многа, а потым вырашыла так: «Скулу ім, злыдням,— не на такую натрапілі!..»

Яна дачакалася, што пачало шарэць, і разбудзіла дзяўчынку. Што будзе, то будзе, а чакаць далей нельга. Зося падаіла казу, напаіла Асю цёплым малаком і, закутаўшы яе як найцяплей, панесла прэч з мястэчка — далей ад гэтых нелюдзяў у чорных фашысцкіх шынялях!..

«Сабакі, сабакі шалёныя»,— думала яна ідучы. Цяжка ступала па рыхлым адліжным снезе, горбілася пад цяжарам, што варушыўся за спіной, і ўпарта ішла, ішла... Калі нямелі рукі і дзяўчынка аб'язджала ўніз, Зося спушчала малую на снег, і Ася тэпала сама. Ды ісці было вельмі далёка, і гэтак страшна станавілася ад думкі, што вось развіднее зусім і на бяду спаткаешся з якім-небудзь сабакам... Старая зноў брала дзяўчынку на плечы, «на барана», і толькі пыталася:

— Не холадна табе?

— Не-а,— адказвала Ася праз хустку, што закрывала ёй тварык па вочы.

— Не холадна, дык і сядзі,— гаварыла старая. І ўсё ішла, ішла...

2

Мінула больш года. Прыйшла яшчэ адна ваенная вясна.

Вясна, кажуць, прыгожая ўсюды: і ў полі, і ў лесе, і ў горадзе. З такім поглядам не згаджаўся партызанскі хлопчык Анатоль. І правільна думаў — вясна ў лесе найпрыгажэйшая.

Праўда, сонца ўзыходзіць тут трошкі пазней, ды гэта яшчэ лепш: пакуль яно паднімецца над лесам ды заблішчыць праз голле ў акенца лагернай зямлянкі,— можна паспаць даўжэй, а потым нават лічыць,

што і ты ўстаў вельмі рана. І наогул усё тут не так, як у вёсцы было. Там раніцай на вуліцы раўлі каровы, а тут яны недзе пасуцца на паляне, і мама кожную раніцу ходзіць туды з вядром. Анатоль спіць на пасцелі з яловых лапак, засланых дзяругай, а сонца ўжо даўно глядзіць у акенца. Сонца хоча, каб хлопчык устаў, і яно прыпякае яго. «Чыхнеш, чыхнеш, усё ж такі»,— смяецца сонца. І праўда — Анатоль не вытрымаў, чыхнуў. Але спіцца цяпер вельмі смачна, і хлопчык ласа мармыча нешта і паварочваецца на другі бок. Мама вярнулася з паляны, дзе ходзіць Падласка, амаль з поўным вядром малака. Мама хоча таксама, каб хлопчык устаў, пакуль сырадой яшчэ цёплы. Яна казыча Анатолеву пятку, што высунулася з-пад дзяругі, і, смеючыся, кажа:

— Ну, ну, ваяка, устаў бы, ці што...

Анатоль падцягвае нагу і нешта нездаволена бурчыць. Але мама казыча яго за вухам, і вось, зусім прачнуўшыся, ён устае і пытаецца:

— Тата прыехаў?

— Тата прыедзе заўтра,— адказвае мама.

— А хто сёння прыехаў?

Сёння на мове Анатоля азначае — гэтай ноччу. Амаль кожнай ночы хто-небудзь прыязджае ў лагер партызанскіх сем'яў, уцякаючы ад фашысцкага здзеку і смерці. Вельмі цікава бывае, калі прыязджае такая сям'я — новыя людзі, новыя дзеці, будуецца новая зямлянка. Яшчэ цікавей, вядома, калі прыязджае сам тата. Тады можна пад'ехаць на сядле, патрымацца рукамі за татаву цяжкую вінтоўку!.. Ды сёння ён не прыехаў.

— Сёння прыехалі з Пяскоў, адна сям'я. У Сымонавых начавалі.

— А зямлянку яны ўжо зрабілі?

— Ну што ты,— смяецца мама.— Як жа яны маглі зрабіць без цябе. Вось паснедай хутчэй ды ідзі.

Анатоль спяшаецца. Сёння ён зусім ахвотна падстаўляе тварык, каб мама памыла яго сцюдзёнай крынічнай вадой, больш, як заўсёды, выпівае малака, надзявае пілотку, бярэ свой «аўтамат», і вось ён ужо на двары.

Добрай раніцы, сонечны лес!

Праз голле бяроз і алешын на кусты ляшчэўніку, на папаратнік, на мяккі, сываты мох кладуцца светлыя плямы сонца. Лісты на дрэвах варушацца, і цені на імху варушацца таксама. Вострыя верхавіны цёмна-зялёных ялін і святлейшыя шапкі яшчэ больш высокіх соснаў абліты яркім сонечным святлом. Шчабечуць птушкі, недзе далёка кукуе зязюля, а недзе бліжэй — стукае сякера. Анатоль ведае,— гэта спускаюць дрэвы на новую зямлянку. Чуеш — вунь ужо сякера не стукае, а шоргае піла. Чакай, чакай... Ага! Дрэва кракганула, зашумела галлём па галлі іншых дрэў, паехала ўніз і мякка, глуха гупнула на мох. Цяпер зноў чуваць, як чахкае сякера: дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё...

А дзе ж будзе тая зямлянка стаяць?..

І тут Анатоль заўважыў дзяўчынку. Зусім незнаёмая дзяўчынка стаіць на дарозе і, адвярнуўшыся ад Анатоля, глядзіць угару, на сасну. Анатолю трэба пазнаёміцца з госцяй, але падыходзіць проста ён не хоча. Ён хаваецца за бярозу, настаўляе свой аўтамат, прыплюшчвае вочы і голасна, звонка крычыць:

— Трр! Тррр! Тррр!..

Усё атрымалася як найлепш,— дзяўчынка ажно падскочыла. Цяпер ужо можна і падысці. Анатоль бярэ аўтамат «на рэмень» і падыходзіць.

— Не бойся,— кажа ён,— я страляю толькі фашыстаў. Гэта я так — пастрашыў цябе.

— Ой, мамачкі,— усміхнулася дзяўчынка.— Буду цябе баяцца, такога маленькага. Я на птушку гляджу. Як яна называецца?

— Таксама мне — не ведае. Гэта ж дзяцел,— гаворыць Анатоль.— Бачыш, як ён там падпіраецца хвастом?

— А нашы будуць рабіць зямлянку,— сказала дзяўчынка, усё яшчэ пазіраючы ўгару.

— А мой тата мінёр, ён фашыстам усе цягнікі паўзрывае. Ага!

— Майго таты няма,— уздыхнула дзяўчынка.'— І мамы няма, і бабулі, і нікога...

— А хто ж там сячэ? — здзівіўся Анатоль.

— Гэта дзядзька Сцяпан. Я ў іх жыву. Даўно-даўно. Бабуля Зося памерла, дык я жыву ў іх. Я называюся Ася, а ты?

— Я — Анатоль. Раней мама казала Толік, а цяпер я ўжо вырас.

Ася паглядзела на хлопчыка і засмяялася.

— Ой, мамачкі,— сказала яна, як гаварыла заўсёды цётка Марыля, яе апякунка.— Ён вырас!.. Стане на палена, дык свінні па калена. Вырас!.. Маленькі ты яшчэ зусім...

Анатолю гэта не спадабалася.

— Няхай сабе і не вырас, а ў нас ёсць школа, ага!

— Якая школа?

— Якая школа? Зялёная!

— Зялёная? А хто ж яе пафарбаваў?

— Пафарбаваў... Нічога ты не ведаеш. Ідзём вось, пакажу.

— Ідзём!..

Ася ўзяла Анатоля за руку, і яны не пайшлі, а пабеглі.

3

«Зялёную школу» зрабілі нядаўна. Камісар брыгады, ён жа і сакратар падпольнага райкома партыі, прыехаўшы сюды, паглядзеў, што ў сямейным лагеры сабралася шмат дзяцей, і сказаў:

— Нам бы школу адкрыць, таварышы, га?

— Яно-то добра было б, Мікалай Іванавіч,— згадзіліся мужчыны.— А то ж і праўда, растуць яны тут у нас, на лес гледзячы. Але як жа яе, тую школу, зробіш?.. Зямлянку хіба такую разбухаць — чалавек на сорак-пяцьдзесят?..

— Зямлянку,— усміхнуўся камісар.— А навошта зямлянку? Што, яны сонца не любяць, або ў нас сонца няма? Зялёную школу зробім, партызанскую.

І вось партызаны прывезлі і парты, і стол, і сапраўдную школьную дошку. А пакуль яны іх прывезлі, старыя мужчыны з сямейнага лагера выбралі месца пад школу і згарадзілі велізарную павець. Праз сцены гэтай павеці відаць былі неба, і сонца, і лес,— бо і сцен тых сапраўдных не было, а проста падпоркі з бярозавых жэрдак. Каб школу не заўважылі з самалётаў, страха была з яловых лап, а падпоркі для хараства дзяўчынкі аплялі дзеразой і кожны дзень прыносілі свежыя кветкі. Заняткі ў «зялёнай школе» праводзіліся так: пісьмовыя пад павеццю, а вусныя — проста дзе-небудзь воддаль, на сонейку.

Анатоль прывёў дзяўчынку пад павець, дзе вучыліся цяпер малодшыя дзеці, такія, як Ася, і трошкі большыя. Іх убачылі праз дзеразу на жэрдках яшчэ

здалёк. Дзяўчаткі і хлопчыкі ўжо не пісалі, а толькі глядзелі на іх. «Цёця Тоня», маладая настаўніца, сустрэла гасцей каля ўваходу ў павець.

— Новенькая,— усміхнулася яна.— Гэта ты сёння ноччу прыехала?

Яна прыгнулася і пагладзіла Асю па галаве.

— І валасы ў цябе якія кучаравыя!.. А стужку ты сама завязваеш ці мама?

Тут ужо Анатоль больш не вытрымаў.

— У Асі мамы няма,— сказаў ён.— І таты няма. І нікога няма. Яна жыве ў таго дзядзькі, што робіць зямлянку. Я ведаю, я яе першы прывёў.

— Ты маладзец у нас,— усміхнулася цёця Тоня.— Ты аўтаматчык. Мы цябе сёння пасадзім разам з Асяй, ты ў нас сёння таксама вучнем пабудзеш. Ну, ідзём.

Настаўніца падвяла малых да свабоднай парты і пасадзіла побач.

— Аўтамат трэба зняць і паставіць вось тут. Ён у цябе не выстраліць часам?

Дзеці засмяяліся.

Ды Анатоль зусім спаважна зняў з плячэй сваю зброю і паставіў яе каля парты.

— Не стрэліць, не бойцеся,— сказаў ён.— Ён страляе тады, калі я страляю.

Дзеці засмяяліся зноў.

— Дык вось што, Асенька,— сказала цёця Тоня, калі сцішыўся смех.— Ты будзеш цяпер вучыцца ў нашай школе. Яна ў нас, бачыш, якая харошая!.. А колькі будзе сяброў у цябе, паглядзі.

Усе глядзелі толькі на Асю. Яна пачырванела, апусціла галаву.

— Школу сваю мы назвалі зялёнай,— сказала настаўніца.— Яна не такая, як іншыя школы, бо яна

партызанская. А мы ўсе — партызаны. І ты цяпер таксама партызанка.

— Глядзі — сарока,-— штурхануў Асю Анатоль.

Ася падняла вочы. І праўда — сарока прысела на елцы, каля самай павеці, і заглянула праз жэрдкі ў школу.

— Скрэ-ке-ке! — здзівілася яна, убачыўшы так шмат маленькіх партызан.

— Сам ты сарока, Анатоль, — строга сказала настаўніца.— Ты ж у школе, ты сёння вучань, і дай мне, калі ласка, гаварыць. Дык вось, Асенька, вакол нашага лесу стаяць партызаны. Не такія, як твой Анатоль, а сапраўдныя — нашы бацькі, браты і сёстры, з сапраўднымі аўтаматамі і вінтоўкамі. Яны абараняюць нас, яны знішчаюць фашыстаў, а мы тут — вучымся.

— Самалёт! — зноў не вытрымаў Анатоль.

І праўда — пачуўся гул самалёта.

— Нічога, Асенька,— сказала цёця Тоня,— ты не бойся. Яны лятаюць кожны дзень. Ды пад галінкамі яны не ўбачаць нашай школы. Мы толькі дожджыку баімся, бо тады наша зялёная страха цячэ, і мы бяжым дахаты.

Самалёт набліжаўся. Ён ішоў не над школай, а значна правей. Аднак Анатоль не вытрымаў.

— Фашыст, на, цю, на! — закрычаў ён, і дзеці засмяяліся, а разам з дзецьмі і Ася.

— Ну, бачыш, Асенька, які ў цябе адважны абаронца, твой Анатоль! — сказала цёця Тоня.— Дадзім яму за гэта сшытак, як ты думаеш?

Анатоль паглядзеў на Асю. Эх, ведала б яна, як моцна хацелася яму хадзіць у школу разам з іншымі дзецьмі! І намагаўся ён пайсці ўжо колькі разоў, а

толькі ўсё не прымалі, казалі — малы. А цяпер вось выходзіць так, што няхай толькі Ася згодзіцца — і цёця Тоня дасць яму сшытак. Даўшы сшытак, дасць, безумоўна, і аловак, бо як жа пісаць без яго? А з алоўкам і сшыткам ён будзе вучань таксама! Эх, каб толькі дзяўчынка згадзілася.

Дзяўчынка паглядзела на «аўтаматчыка», паглядзела на цёцю Тоню, зразумела ўсё, усміхнулася і ў знак згоды кіўнула галавой.

Анатолю цяжка ўстрымацца. Яму хочацца крыкнуць «ура!» і выпусціць угару чаргу са свайго аўтамата, але ён маўчыць. А што ты думаеш,— возьмуць ды зноў адправяць дахаты... Калі ўжо вучань, дык вучань — цярпі!..

4

Коннік ехаў па пушчы адзін. Свяціла сонца, шчабяталі птушкі, а конніку было сумнавата. Ён глядзеў у зялёны гушчар, куды вілася лясная дарога, і на вусны яго прасілася песня.

Фрылінг-тог, майн голдэнэр... —

заспяваў ён амаль зусім нячутна, і песня гучала не ў тон ні сонцу, ні вясне.

Вось ён зноў адзін, без баявых сяброў. А аднаму ды без работы, калі вось так — завёз пакет у штаб злучэння і цэлы дзень вяртаешся назад — не адмахнешся і не адпросішся ад успамінаў пра тую страшную раніцу, калі загінулі ўсе родныя, калі застаўся ён адзін — за калючым дротам, з жоўтай латкай на спіне...

Вясёлы гром, нібы грукат калёс, пакаціўся па небе. Коннік зірнуў угару. Над верхавінамі ялін, што ўздымаліся за палянай цёмна-зялёнай сцяной, уставала шэрая дажджавая хмарка. Часта бывае вясной, што чакаюць, чакаюць дажджу, а хмарка, як быццам гуляючы ў хованкі, ціхенька падсунецца з-за небасхілу і ўжо тады, калі збіраецца сыпнуць дажджом, знячэўку скажа аб сабе гуллівымі перакатамі грому. Ён грукоча, а першыя кроплі — адна за адной — ападаюць ужо на лісце, на траву, на людзей...

З-за зялёнай яловай сцяны дыхнула на конніка вільгаццю. Адчуўшы першыя кроплі дажджу, плечы яго палахліва сціснуліся пад зношанай гімнасцёркай...

— Эй, Каштан!

Конь ахвотна пабег. Але позна ўжо, позна — куды ты ўцячэш! Ды, зрэшты, і ўцякаць няма чаго. І сонца свеціць, і дождж ык шуміць — любата!..

Эх, дождж ык!.. Каб не ён — не збочыў бы коннік з дарогі туды, дзе зямлянкі, не спыніўся б пад дрэвамі! Каб не ён — не пакінулі б дзеці вучыцца, не загарнулі б сшыткаў з недапісаным словам і не пабеглі б дахаты!..

Яны высыпалі з-пад зялёнай павеці, нібы чародка гаманлівых вераб'ёў, імчаліся па вузкай дарозе, па імху, паміж мокрых бяроз і весела, звонка крычалі. Кучаравая дзяўчынка бегла навыперадкі са сваім «аўтаматчыкам» і, даганяючы яго, смяялася ад шчасця. Яна смяялася, а нехта голасна паклікаў яе, нехта крыкнуў так моцна, што дзеці спыніліся.

— Ася! Ася! — крычаў незнаёмы мужчына з вінтоўкай. Пакінуў каня і бег насустрач, расставіўшы рукі...

Не, ён не быў незнаёмы для ўсіх, бо дзяўчынка

пазнала, ускрыкнула і, апынуўшыся на руках у мужчыны, абняла яго шыю рукамі. Ён цалаваў яе, паўтараў адно толькі слова, а дожджык сыпаў на іх, а яна пазірала на бацьку, і вялікае здзіўленне, нават спалох застылі ў вачах малой... Дык, значыць, цётка Марыля казала няпраўду, значыць, праўду казала бабуля Зося — тата прыйшоў!..

Яна прытулілася шчочкай да яго няголенай шчакі і з ажыўшай надзеяй спытала:

— А дзе мама, бабуля? Дзе Ічэ, Ханачка, дзе ўсе?.. Яны таксама прыйшлі?

Партызан закружыўся вакол, нібы выбіраючы месца, а потым сеў на мокрую траву, не пускаючы з рук дзяўчынку. Ён нешта гаварыў, паўтараў ёй раз-пораз нешта адно, а слёзы самі каціліся... Ён выціраўся мокрым рукавом, а дождж усё шумеў...

Ужо не толькі дзеці стаялі навокал. Ужо нейкая цётка праціснулася праз натоўп і, убачыўшы на руках у незнаёмага дзяўчынку, амаль што закрычала:

— Ой, мамачкі! Асенька, Ася, і няўжо гэта бацька?! Ды што ён — з неба зваліўся, ці што?!

— Гэта цётка Марыля,— паказала дзяўчынка рукой.— Я жыла ў іх, таталэ, доўга-доўга. А гэта — дзядзька Сцяпан! А яшчэ ў нас ёсць і Васіль, але ён у атрадзе.

Дзядзька Сцяпан з сякерай у руцэ,— ён не хаваўся ад дажджу, рабіў зямлянку,— падышоў да незнаёмага партызана бліжэй, паглядзеў і спытаўся:

— Твая?

Спытаўся, памаўчаў яшчэ, а потым сказаў:

— Ну што ж, пайшлі, брат, у хату. Мы пакуль у Сымона. Чаго тут будзем стаяць на дажджы.

*

Увечары, калі мама загнала нарэшце свайго Анатоля ў зямлянку і пачала распранаць, хлопчык спытаўся:

— Наш тата — мінёр, Асін тата — разведчык, а што лепш?

— Усё добра, сынок,— адказала мама,— абы фашыстаў хутчэй не было. А найлепш яно, хлопчык, тое, што вось дзяўчынка была сіратой, а цяпер і ў дзяўчынкі ёсць тата.

— А чаму ён забраў яе і павёз?

— Ну, чаму ж,— у іх жа там таксама ёсць сямейны лагер.

— А школы ў іх няма?

— Няма, дык будзе...

І пакуль яны так гаварылі, Ася была ўжо далёка-далёка. Яна сядзела з татам на кані і ехала ў дрымучы, цёмны бор. Насоўвалася ноч, але з татам было не страшна. Было толькі не вельмі зручна сядзець, і тата часта браў яе вышэй на рукі. Тады яна зноў пачынала расказваць яму ўсё ад пачатку, урыўкамі, пераскакваючы з аднаго на другое. А таталэ маўчаў, задуманы.

Прытуліўшыся да яго, Ася заціхала і пачынала драмаць. Шумелі высокія сосны, рупліва тупацелі капыты каня, і, заплюшчыўшы вочы, дзяўчынка ўяўляла, што яна плыве на лодцы... Ася ведала гэтае пачуццё,— дзядзька Сцяпан неаднойчы перавозіў іх з цёткай Марыляй за Нёман. Успаміналецца Асі, што яна таксама вось сядзела ў цёткі на руках і, як цяпер гамоніць сонны лес, тады гаманіла вада... А потым на зялёнай, сонечнай паляне з'явіўся той самы хлопчык з аўтаматам. «Не бойся, я страляю толькі фашыс-

таў»,— сказаў ён, а ўсе дзяўчынкі і хлопчыкі з «зялёнай школы» засмяяліся. Смяялася і цёця Тоня. Мілая цёця Тоня!.. Вось і Ася смяецца праз сон. Смяецца і адчувае, што нехта цалуе яе; хто — невядома, але гэта ўсё роўна,— напэўна ж, нехта вельмі добры. А потым чуваць і песня. І Ася прачынаецца...

— Ты спяваеш? — ціха пытаецца яна.

І партызану хочацца расказаць малой пра сваю небывалую радасць, гаварыць ёй, што ў нашай непераможнай краіне так многа добрых людзей, расказаць ёй пра ўсё... Ды ён чамусьці не знаходзіць адпаведных слоў. Ён толькі мацней прыціскае свой скарб да сябе і ціха-ціха гаворыць:

— Зараз, зараз, дачушка, прыедзем дахаты...

А потым зноў пачынае спяваць тую самую песню — пра залаты вясняны дзень. Цяпер яна гучыць, як калыханка.

1950 г.

Memento mori

Позняй восенню сорак трэцяга года на адным з самых спакойных перагонаў Беларускай чыгункі ўзарваўся нямецкі вайсковы эшалон.

Праз дзень, халодным, золкім досвіткам, бліжэйшую да месца катастрофы вёску акружылі карнікі. Жандары ў касках і стракатых плашч-палатках і мясцовыя здраднікі-паліцаі ў чорных, прамоклых шынялях прыехалі з райцэнтра на пяці машынах. Вёска была вялікая, але «накрыць» яе ўдалося хутка і спраўна. Як высветлілася значна пазней, уцалела толькі двое: хлапчук, які выпаўз баразной у загуменныя кусты, і дзед, што якраз заначаваў у сваяка на дальнім хутары.

Усе іншыя жыхары сагнаны былі ў той канец вёскі, дзе стаяла старая вялізная адрына,— усё, што ўцалела ад калгаснай фермы.

Зондэрфюрэр, начальнік экспедыцыі, разважыў, што прымусіць «бандытаў» капаць сабе яму — доўгая гісторыя. Значна прасцей спаліць іх у гэтай адрыне. Пакуль яго падначаленыя заганялі вёску ў трое шырокіх варот драўлянай будыніны, ён стаяў трохі збоку, на ўзгорачку, і непрыкметна моршчыўся ад дзікага крыку і плачу...

Побач з ім амаль непрыкметна ўздрыгвала ад пранізлівай слаты маладая збялелая перакладчыца.

— Мы хутка скончым гэтае швайнэрай[1], і тады, фройляйн Бэра, паедзем дахаты. Будзе зноў цёпла... О так!..

Істота ў скураным паліто і белай вязанай хустцы выклікала на твар крывое падабенства службова-інтымнай усмешкі.

Так бы ўсё і было, як бывала, аднак, зірнуўшы ў натоўп сваіх ахвяр, што набліжаліся да крайняй ад яго чорнай пячоры варот, зондэрфюрэр заўважыў знаёмага.

— Адкуль я ведаю яго?.. О!.. Мэншэнскінд[2], дык гэта ж той пячнік!.. Скажыце, фройляйн Бэра, каб яго падагналі сюды.

Печніка падагналі.

— Віст ду дох аўх гір, майн Лібэр кэрль?[3] — засмяяўся начальнік.

Стары нічога не зразумеў. Ды, відаць, і не чуў. Бледны, без шапкі на лысіне, аброслы сівеючай шчэццю, у нейкім шэрым рыззі, ён упёрся ў немца скамянелымі вачыма і маўчаў. Толькі бяскроўныя губы перасмыкаліся, як ад нязбытнага жадання гаварыць.

Улетку гэты стары рабіў зондэрфюрэру печы. Раніц пяць узапар дзяжурны жандар абшукваў яго і кожны раз аднолькава весела знаходзіў у кішэнях чалавека тое самае крэсіва, самасад і кавалак чорнага хлеба. А печы атрымаліся выдатныя. Кухар хваліць пліту, а гаспадар галанку з белай кафлі.

[1] Свінства.

[2] Даслоўна — «дзіця чалавечае», адпавядае беларускаму «хлопча».

[3] І ты таксама тут, мой дарагі?

Зондэрфюрэр і цяпер ледзь не заахкаў на ўспамін аб яе ласкавай, гладкай цеплыні.

— Скажыце яму, фройляйн Бэра, што ён не будзе спалены. Спытайцеся, ён хоча жыць?

— Спадар зондэрфюрэр кажа, што вы, дзядзька, будзеце жыць. І ён пытаецца, ці вы гэтага хочаце?

Пячнік толькі паварушыў бяскроўнымі губамі.

— І скажыце яму... Спытайцеся, хто ў яго там ёсць?

— Спадар зондэрфюрэр пытаецца, хто ў вас там ёсць? Там — у адрыне?

З вуснаў старога сарваліся словы:

— Там... мая... баба...

— Ён кажа, што там яго жонка.

— Скажыце яму, што жонка яго таксама не згарыць. Ён можа ўзяць яе.

— Спадар зондэрфюрэр кажа, што фраў... што жонку сваю вы можаце адтуль забраць.

Бяскроўныя губы ў сівеючай шчэці заварушыліся зноў:

— У мяне там і дачка... з малымі дзет...камі...

— Ён кажа, што там у яго ёсць дачка са сваімі дзецьмі.

— О! Мэншэнскінд! Можа, у яго яшчэ хто-небудзь ёсць?..

— Спадар зондэрфюрэр пачынае выказваць нездавальненне. Ён пытаецца, хто ў вас там ёсць яшчэ?

— Скажы яму, што ў мяне там суседзі... А ты скажы, што яны сваякі...

— Ён кажа, што ў яго там многа сваякоў. А таксама суседзі.

— Суседзі?! Эс Іст абэр вас цу ляхен!..[1] Можа, ён хоча, каб я аддаў яму ўсю гэтую банду? Спытайцеся ў яго апошні раз: чаго ён хоча, вар'ят?..

— Спадар зондэрфюрэр пачынае злавацць. Вы, дзядзька, не дурыцеся, калі хочаце жыць. Зараз адрыну падпаляць. Ён кажа, што вы, мусіць, хацелі б забраць адтуль усю банду.

Пад сівеючай навіссю броваў ажылі, нарэшце, вочы. Губы зусім перасталі дрыжаць. Нібыта не сваю, незвычайным жэстам, стары ўзняў галаву:

— А ён што думаў? І ўсіх! Усіх добрых людзей!.. Можа, ён ім раўня — гэты твой гаспадар? Або ты, можа?.. Цьфу!..

Чалавек плюнуў пад ногі, тады павярнуўся і ўжо не тым нямоглым крокам, як сюды, пайшоў да варот адрыны.

Быў нейкі момант разгубленасці, а потым зондэрфюрэр сарваў левай рукой з правай мокрую скураную пальчатку, адшпіліў кабуру, выхапіў пісталет і прыцэліўся...

[1] Гэта ўжо проста смешна!..

У жудасным ляманце стрэл амаль не пачуўся.

Але пячнік упаў.

Ён яшчэ ўздрыгваў, калі яго паднялі і кінулі цераз парог, пад ногі збою аднавяскоўцаў.

Тады вароты назаўсёды зачыніліся.

І ён згарэў — адзін, хто мог бы ў той дзень не згарэць.

І ён жыве.

1958 г.

Лазунок

Позняя ноч. Пад нагамі паскрыпвае свежы, марозны снег. Безліччу дробных крупінак ён іскрыцца пад ціхім і сумным святлом вулічных ліхтароў. Час ад часу прагудзе аўтамашына, або, выкрасаючы дугой сінія іскры, прагрукаціць амаль зусім пусты трамвай.

Над цёмнымі руінамі і рэдкімі агнямі горада зноў, як да вайны, пераклікаюцца гудкі заводаў. У адказ ім з вакзала або з далёкай ускраіны даносіцца не менш задорны гудок паравоза.

Вялікія вокны друкарні напоўнены яркім святлом. Яны будуць свяціць усю ноч.

Гэты вялізны, уцалелы ад бамбёжак і пажараў гмах стаіць ціха, без зычных гудкоў. Толькі зусім блізка праходзячы каля яго, можна пачуць нутраны, прыглушаны сценамі гул, вельмі падобны да шуму марскога прыбою.

Гэта гудзе друкарскі цэх.

Суцэльным гулам ракочуць вялізныя ратацыённыя машыны — камбайны друкарскай справы. Сіпяць і ляскаюць малыя руплівыя «амерыканкі». Да суму аднастайнымі раскатамі гудуць машыны, што называюцца плоскімі. Іх шум нагадвае марскі прыбой. Не

толькі шум! Гледзячы ўздоўж лініі дзесятка гэтых машын на тое, як з-пад вальцаў узад ды наперад з мерным грукатам раскачваюцца талеры[1],— зрокам памяці бачыш, як кішыць на пяску пена, як неспакойна варушыцца галька, як пырскаюць угару ўсплёскі хваль, у бяссільнай злосці штурмуючы валуны...

Думы і вобразы заключаны ў металёвыя радкі набора.

Палосы — старонкі будучай кнігі — таксама строга і стройна заключаны ў форму. Па спускавой дошцы на барабан спаўзаюць белыя аркушы. Чорныя вальцы раз-пораз убіраюць пад сябе нагружаны наборам талер. З барабана на доўгія лучыны «пальцаў» сплываюць аддрукаваныя аркушы. Побач з машынай няспынна расце стапа паперы.

Падлетак Міхась Лазунок першую ноч стаіць каля плоскай друкарскай машыны. Ён увесь напоўнены радасцю працы над кнігай.

Праўда, найбольш складаная і адказная частка работы зроблена без Міхася. Майстар сам спусціў і прыправіў форму, сам адрэгуляваў накладку, сам зрабіў заліўку і змазку машыны. Міхасю засталося толькі стаяць ды глядзець — наглядаць за спраўнасцю друкавання. Аднак, нягледзячы на гэта, хлопец адчувае сябе бадай-што зусім паўнаякасным майстрам.

З вышыні сваіх пятнаццаці год ён важна глядзіць на машыну. Вось яна і вялізная, і хітрая, і шмат чаго ў ёй ён не паспеў дагэтуль зразумець, а ўсё ж такі яна поўнасцю падначалена яму. Варта толькі павярнуць вось гэтую ручку ў адзін бок — і ўся гэтая музыка спыніцца, у другі — пойдзе зноў.

[1] *Талер* — рухомая металічная дошка ў друкарскіх машынах, на якой змяшчаецца набор.

Апрача таго, хто ж яму тут перашкодзіць уяўляць сябе майстрам? Сапраўдны, значыцца дарослы, майстар Іван Сымонавіч стаіць ажно каля трэцяй машыны. Абапал Міхася стаяць такія самыя, як ён, падлеткі. Усе яны — былыя вучні рамесніцкай школы паліграфістаў, першы выпуск пасля вайны. Іх школа знаходзіцца тут жа, на першым паверсе. У друкарні не хапае рабочай сілы, і таму іх выпусцілі са школы датэрмінова, у канцы першага навучальнага года. Яны паспелі прайсці толькі палову курса. Ды і гэты год не быў належна выкарыстаны з-за розных непаладкаў. Шмат часу заняла прыборка памяшкання і ўстаноўка вучэбных машын, зімой было страшна холадна. І ў выніку — яны прыйшлі ў друкарню амаль што навічкамі. Аднак, гледзячы на іх, можна думаць, што кожны з іх таксама, як Міхась, лічыць сябе ледзь не майстрам. Дык чаму ж Міхасю не лічыць?

Міхасёву сталасць даказвае яшчэ і тое, што сам Іван Сымонавіч паставіў на талеры, збоку набора, яшчэ адно неабходнае слова: «Лазунок». Унізе кожнага аркуша стаіць лічба 3, а тады — «Якуб Колас. Дрыгва». Лічба 3 — гэта чарговы нумар друкарскага аркуша. Якуб Колас — гэта імя і прозвішча пісьменніка, які напісаў кнігу пад назвай «Дрыгва». Слова «Лазунок», Міхасёва прозвішча, пастаўлена на полі аркуша дзеля таго, як сказаў майстар, што Міхась лічыцца сёння, на трэцяй змене, адказным за якасць друку. Якуб Колас адказвае за тое, як напісана кніга, а Міхась Лазунок — за тое, як яна будзе надрукавана. І як тут пасля гэтага не ганарыцца?

Звыш усяго, як апошні доказ Міхасёвай сталасці, да яго прыстаўлена памочніца — Люда Мірончык, таксама з іхняга выпуску. Яна шмат большая за Міхася, а ўсё ж такі стаіць каля яго толькі прыёмшчы-

дай. Так што Можна нават час ад часу, з ахвоты, зрабіць ёй сякую-такую заўвагу. Міхась даўгавата глядзіць на тое, як Люда здымае са стала аддрукаваныя аркушы і адносіць іх на стапу. Усё ў яе ідзе як трэба. І за што б тут учапіцца?..

— Цётка,— кажа нарэшце Міхась,— вы можа паменш хапалі б?

— Што? — пытаецца Люда, не дачуўшы праз гоман машын.

— Што, што... Паменш, я кажу, адбірай.

— А што табе да гэтага? Баліць?

— Як гэта што? Прыёмка павінна быць спраўнай. Не ведаеш, мусіць.

— Ай-ёй! Які ж ты зрабіўся начальнік! Глядзеў бы от лепш на сябе.

Ну што ж, прыёмшчыца яўна недысцыплінаваная. Але «начальнік» не мае больш у запасе адпаведных сваёй годнасці слоў, і таму ён вырашае проста прамаўчаць. Ён кладзе ў кішэні зашмальцаваных портак чорныя ад змазкі і фарбы рукі, важна цыркае слінай праз зубы і адыходзіцца ад машыны.

Міхасёвым суседам справа, каля машыны № 7, стаіць Толя Касёнак, больш вядомы па хатняй яшчэ мянушцы — Цыган.

Толя старэйшы за Міхася на адзін толькі год, але вышэйшы ён нават за Люду. Наогул увесь іх выпуск — сто сорак хлопцаў і дзяўчат,— усе большыя за Міхася. Затое яго і празвалі Бабашкай[1], яшчэ на пачатку вучобы, як толькі пачалі знаёміцца з прабельным матэрыялам.

Бабашка, не вымаючы з кішэняў рук, важна гля-

[1] *Бабашка* — металічны брусочак, ніжэйшы за наборную літару, які ўстаўляецца ў набор, каб зрабіць такім чынам прабел.

дзіць на верхні аркуш цыганкоўскай прадукцыі. Таксама мне работа! Падумаеш — нейкія бланкі друкуе! Чорная рука пакідае цёплую кішэню і перагортвае адзін, другі дзесятак аддрукаваных аркушаў. Тое самае! Бабашка зноў кладзе руку ў кішэню, зноў важна цыркае слінай праз зубы і нейкі момант думае над тым, як тут найлепш сказаць Цыгану аб перавазе такой, скажам, працы, як друкаванне трэцяга аркуша «Дрыгвы», над усімі відамі дробных друкарскіх формаў — усімі гэтымі бланкамі, квіткамі... Ён толькі хоча пачаць, як раптам праз гул машын даносіцца сур'ёзны голас дарослага:

— Эй, хлопец!

Гэта — майстар. Бабашка, выхапіўшы рукі з кішэняў, лётам ляціць да машыны.

— Ты што, на рабоце ці на рынку,— пытаецца Іван Сымонавіч.

— На рабоце, таварыш майстар,— больш пакорна, чым разгублена, адказвае Міхась.

— На рабоце, брат, так не стаяць. Гэта што?

Майстар паказвае рукой на тры пакамечаныя аркушы.

— Гэта, таварыш майстар, брак,— яшчэ больш пакорна адказвае Міхась.

Больш тут нічога не скажаш. Машына як быццам у нейкай змове з Іванам Сымонавічам. Так усё было спраўна, а як толькі Міхась адышоўся, «пальцы» чамусьці няўдала прынялі два лісты, скамячылі іх, а трэці ліст наогул сышоў з барабана парваны. І майстар таксама спрытны: у момант заўважыў!..

Як толькі Іван Сымонавіч адышоўся, Міхась з цвёрдым намерам больш ні на крок не адыходзіцца ад сваёй машыны, пачынае сачыць за працай «пальцаў».

— Таварыш майстар! Таварыш майстар! — чуваць ціхі, прыглушаны гулам машын голас. Міхась чуе яго, але не адварочваецца. Ён ведае: гэта Люда. Яна стаіць каля папяровай стапы, адвярнуўшыся, і толькі прыкідваецца, што нешта робіць.

— Міхаіл Бацькавіч!..

Міхась робіць выгляд, што гэта яго не датычыцца.

— Таварыш Лазунок, што гэта ў вас? Няўжо брак?

Далей Люда не можа трываць: яна садзіцца на стапу і звонка смяецца.

Хочучы давесці дзяўчыне, наколькі вышэй ён стаіць над усім гэтым блазенствам, Міхась пачынае высвістваць, робячы зусім абыякавы выгляд.

Пасля, крыху супакоіўшыся, ён заціхае і задумваецца.

...Ат, колькі там гэтага браку! Аднак...

Аднак у памяці зноў паўстае, як жывы, той самы дзядуля...

Было гэта больш месяца таму назад, яшчэ ў школе. На перапынку Міхась з нуды прадзьмухаў у абмерзлай шыбе акна невялікае круглае акенца. Стала, нарэшце, і не выходзячы з класа, відаць, што робіцца на вуліцы. Людзі ідуць. Прайшло тры машыны. Два салдаты ў кажухах праехалі на санях каля самага тратуара. А потым Міхась зацікавіўся толькі дзядулем. Ён ішоў тым бокам вуліцы, уздоўж высокага шэрага плота. Спаважна ступаў па снезе, апіраючыся на кіёк.

— Зірні,— сказаў Міхась гэтаму самаму Толю Цыгану.

— Вось прыдумаў, Бабашка! І рад яшчэ, як невядома што! — сказаў Цыган. А ўсё ж прыгнуўся да Міхасёвага акенца і пачаў цікаваць.

— Дзядулю бачыш каля плота? — спытаўся Міхась.

— Бачыш, бачыш... Я яго знаю, не толькі што бачу. Гэта ж, Бабашка ты, Якуб Колас. Ён у друкарню прыходзіў аднойчы. Мне тады завуч паказваў. Відаць, новую кніжку прыносіў. О, паглядзі,— сказаў Толя, зноў прыгнуўшыся да акенца,— ён і цяпер у друкарню ідзе. Вунь і папка пад пахай, таксама як той раз...

Дзе там глядзець у акенца! Міхась хапіў шапку і выбег на ганак.

Дзеля таго, каб Якуб Колас звярнуў увагу на маленькага друкарскага вучня, хлопчыку трэба было хаця б прывітацца. А ён стаяў, дашчэнту разгубіўшыся ад захаплення. Ды дзе там, зрэшты! — ад прывітання толькі, можа, нават і Коласу цяжка было б здагадацца, што рабілася ў той час у Міхасёвай душы... Дзеля гэтага трэба было б шмат пра што расказаць.

Перад усім трэба было б сказаць, што ў гэтай маленькай друкарскай Бабашцы, нягледзячы на яго пятнаццаць год, жыве зусім сталае сэрца. І аб тым расказаць, дзе і як яно, гэтае сэрца, так хутка пасталела.

Фашысцкія бомбы не далі Міхасю скончыць Нават чацвёртага класа. Замест школы хлопчык пайшоў з бацькамі ў лес, да партызан. Расказаць бы аб тым, як ён сядзеў у балоце ў час апошняй блакады, як яго там знайшла і выцягнула за нагу аўчарка... Фашысты спачатку білі яго таксама, як усіх дарослых, а потым разам з дарослымі везлі ў таварным вагоне. Сёння ён ведае, што іх тады везлі паліць у печах Трасцянецкага лагера смерці. Тады ён гэтага не ведаў, таксама як не ведаў ніхто з дарослых. Не ведаў, але не хацеў, каб яго вёз некуды праклятым, ненавісны Фрыц. Бабашка скочыў у дзверы вагона, а потым куляўся, быццам падстрэлены заяц, з высокага насыпу пад адхон. Па ім стралялі — але дарэмна.

Пасля трэба было б яшчэ расказаць пра тое, як ён вярнуўся дахаты, у родны калгас. Толькі з мамай і Верай, старэйшай сястрой, бо тата іх адразу пайшоў udaгон за ворагам. Расказаць бы аб тым, як маленькі чатырнаццацігадовы хлапчук ішоў сюды цэлых сорак кіламетраў пеша. Лідзія Пятроўна, настаўніца, прачытала ў газеце, што тут адкрываецца школа, у якой будуць вучыць друкаваць кнігі. І ён адразу пайшоў. Як ён блукаў па вуліцах зусім незнаёмага горада, пакуль не знайшоў сабе сякога-такога прытулку!.. Як ён думаў пра хлеб, пакуль для іх не наладзілася сталоўка! Як ён мёрз у сваім летніку, пакуль ім не выдалі форменнай вопраткі!.. Расказваць аб гэтым трэба было б хоць бы для таго, каб давесці, што ён, Міхась, нічога не збаяўся. Што вось дамогся свайго: ён тут хутка закончыць вучобу і будзе па-сапраўднаму друкаваць кніжкі. Надрукуе тады і дзядулевы — усе тыя казкі і вершы, што так хвалявалі калісьці малога Міхаську...

Трэба, безумоўна, трэба было б аб усім гэтым раска-

заць. Але бедны Бабашка не асмеліўся, ды і не паспеў. Ён так разгубіўся, што нават не змог прывітацца.

Вялікія вокны друкарні зусім замураваны дзівоснымі ўзорамі Дзеда Мароза. За імі — над горадам — позняя ноч. А ў цэху — не сціхае гул машын, аднастайны, як гоман марскога прыбою.

З-пад барабана на доўгія лучыны «пальцаў» няспынна плывуць аддрукаваныя аркушы. Маленькі друкар Міхась Лазунок сочыць за імі і марыць...

...А што, каб цяпер — адчыняюцца раптам дзверы і ўваходзіць той самы дзядуля. Яшчэ больш: ён падыходзіць сюды, да машыны, і спачатку не кажа нічога, а проста бярэ верхні аркуш і моўчкі глядзіць. І толькі ўбачыўшы, як спраўна Міхась Лазунок друкуе яго Талаша, дзядуля кажа: «А як жа ты называешся, хлопча?»

«Ох ты, таксама надумаўся! — прыемна ўздрыгвае Міхась, як быццам прачынаючыся ад салодкай дрымоты.— Чаго ён пойдзе сюды так позна. Зрэшты, без пропуска яго і не ўпусцяць. Ды і наогул ніколі ён сюды і не хадзіў...

А чаму б яму і не прыйсці? — зноў вяртаюцца цёплыя мары.— І пропуска яму ніякага не трэба, яго сам дырэктар прывёў бы. Тут я кнігу яго друкую, дык як жа яму не зірнуць! А што, як і праўда, цяпер...»

Ох вы, мары! Не верыцца, не верыцца, а потым зноў — цік! — і паглядзіш на дзверы. Немагчымае здасца настолькі магчымым, што па ўсім табе раптам забегаюць салодка-казытлівыя мурашкі. Апусціш над працай галаву — і здаецца, што вось ён, дзядуля, стаіць над табой і глядзіць... Зробіцца неяк горача-горача,

добра-добра. Проста так-такі і верыш, што вось ён стаіць...

— Ну, памочнік, як справа?

— Ох ты!.. Ну, чаго, гэта ж майстар. Іван Сымонавіч глядзіць на Міхася і ўсміхаецца.

— Бачыш,— кажа ён, памаўчаўшы,— глядзець трэба пільна, уважна, а задумвацца лішне каля машыны не варта. Наша, брат, справа з табой такая, што мы нічога асаблівага не прыдумаем. «Дрыгвы» мы, братка, з табой не напішам. А за гэтую штучку дык нам будзе брыдка.

Скажы ты, і як ён заўважыць: гэтая «штучка» — маленькая доўгая плямка паміж радкамі слоў.

— А я, таварыш майстар, не заўважыў,— зусім вінавата гаворыць Міхась.

— Нічога, паробіш хоць з палавіну майго — заўважыш...

Іван Сымонавіч паварочвае ручку матора ўлева, і вялікая машына паслухмяна спыняе працу. Пакуль ён, запаліўшы над высунутым талерам лямпачку, шукае і выраўноўвае ў прабельным матэрыяле тую «штучку», якая робіць зусім непатрэбную ў кнізе плямку, Міхась пільна сочыць за працай яго вялікіх запэцканых рук.

— Таварыш майстар...

— Ну?

— Ці можна мне ўзяць адзін такі ліст дахаты? Чытаць.

— А ты любіш чытаць? — пытаецца майстар, не адрываючы позірка ад работы.

Яму, відаць, зусім неўпрыцям, што гэтым пытаннем ён закрануў найбольш жывое месца ў душы свайго памочніка.

— Ого! — радасна кажа Міхась.— Я чытаю, тава-

рыш майстар, вельмі многа. Бо вось вам — зірніце сюды.

Іван Сымонавіч перастае стукаць і глядзіць на Міхася.

— Працуем мы, таварыш майстар, восем гадзін. Застаецца — шаснаццаць,— гаворыць Міхась. На слове «восем» ён загінае адзін палец, а на «шаснаццаць» — два.— Шаснаццаць гадзін я свабодны. Ну, дык вось і чытаеш.

Іван Сымонавіч умее заўважаць. І цяпер ён адразу заўважае, што галоўнае тут — не «шаснаццаць гадзін»...

— Табе б, малец, вучыцца,— кажа ён, пазіраючы ў вочы Бабашкі.

— Алі пайду,— усцешана адказвае Міхась.— У вячэрнюю школу для дарослых.

Пакуль майстар, выпрастаўшыся, папраўляе заключу, Міхась вырашае, нарэшце, спытацца ў яго пра сваё найбольш важнае.

— Дзядзька,— кажа ён, першы раз сёння выходзячы са службовага тону,— скажыце мне, а гэтае вось слова... ну, прозвішча маё на лісце, яно і ў кнізе застанецца?

Майстар і тут адразу здагадваецца, у чым справа.

— Вядома, застанецца,— кажа ён.— На тое мы яго і паставілі, каб засталося.

Гаворачы гэта, Іван Сымонавіч неяк дзіўна ўсміхаецца.

Але Міхась не заўважае гэтага.

Праз некалькі дзён галоўны рэдактар выдавецтва, падпісваючы да выпуску ў свет першы, так званы «сігнальны», экземпляр новага выдання аповесці Яку-

ба Коласа «Дрыгва», зрабіў тэхнічнаму рэдактару заўвагу,

— Наогул, уражанне даволі прыемнае,— гаварыў ён, гартаючы кнігу.— Чаму, аднак, паважаны Лазар Міронавіч, мы з вамі ніяк не можам поўнасцю пазбавіцца недахопаў? Хоць два, хоць адзін, хоць маленькі,— а ўсё ж такі павінна нешта быць. Вось і тут: няма чаго іншага, дык хоць абрэзку сапсавалі. Ну, чаго гэта варта, зірніце.

Ён павярнуў разгорнутую кніжку бокам. На полі, даволі-такі далёка ад краю, стаяла зусім непатрэбнае ў кнізе слова — «Лазунок».

— І тут вось, і тут,— гартаў старонкі галоўны рэдактар.

Убачыўшы яшчэ некалькі разоў гэтае лішняе слова, тэхрэдактар, нарэшце, згадзіўся, што гэта — хоць і нязначны, але таксама недахоп.

Згадзіцца з гэтым ніяк не змог бы толькі той, чыім прозвішчам было гэта «лішняе ў кнізе» слова. Дзе там лішняе! Міхась ледзь дачакаўся таго дня, калі ў кіёску з'явілася «Дрыгва» — першая кніга, у стварэнні якой ён прымаў непасрэдны ўдзел.

І вось яна нарэшце ў яго руках!

Іван Сымонавіч не ашукаў: на палях кнігі ажно вунь колькі разоў паўтараецца Міхасёва прозвішча. Пусціш старонкі з-пад пальца — дык толькі і мільгае: Лазунок, Лазунок, Лазунок... Шкада толькі, што сям-там яно прыхвачана нажом, як быццам распілавана наўздоўж. Ну, ды гэта — драбніца! Бываюць і горшыя недахопы.

Бабашка доўга стаіць каля кіёска, бясконца гартае кнігу, і ўсмешка не сходзіць з яго вачэй.

1947 г.

Дваццаць

Цеплаходзік «Глорыя» ідзе з Капры на поўнач. Цёмная восеньская ноч ахутала Неапалітанскі заліў.

Пасля спякотнага дня на верхняй палубе холадна. Не хочацца стаяць там — з няноваю думкай, што вось і ты, нарэшце, дыхаеш паветрам італьянскага поўдня; не хочацца слухаць усюды аднолькавы гоман хваль, любавацца зоркамі, тымі самымі, што і дома; не хочацца глядзець нават на зусім ужо экзатычны, косы пункцір агнёў канатнай дарогі на схіле далёкай, нябачнай пірамiды Везувія...

Сяджу на ніжняй палубе, стуліўшыся каля акна, і, стомлены трыма суткамі турысцкай беганіны, то акунаюся ў лёгкую, салодкую дрымоту, то выплываю з глыбіняў наверх... Туды, дзе навокал нястомны шоргат ног і ненасытны гоман, дзе знізу чуецца аднастайны і, нібы ўнутры ў цябе, няўмольны стук матораў...

А ў думках-марах столькі сонца, блакіту і зеляніны! Там, як у люстры трох апошніх дзён, бачу залітае сонцам мора — і зблізку, пад намі, і здалёк — з акна вагона ці аўтобуса; там стракацяць-жаўцеюць лімоны ў густым лісці, раскошна высяцца вечназялёныя, агромністыя парасоны пініяў, чапляюцца за схілы гор

крывыя ствалы аліўкавых дрэў; на роўнядзі далін брыдуць перад плугамі сівыя, рахманыя валы, стаяць шэрыя буданы з пампаснай травы і, не вельмі меншыя за іх, таксама шэрыя вуллі... На фоне марской яскравай сіні, велічна-грозных вулканічных вяршыняў і таксама, здаецца, спрадвечных руінаў мармуровай антыкі так проста, так па-сучаснаму, па-хатняму зелянеюць галоўкі капусты...

І чуецца смех над вадою — звонкі, нястрымны.

Яна прыгожая — твая радзіма, мой малады, сінявокі аміка![1]

Каб я ўмеў, дык сказаў бы табе пра гэта яшчэ пазаўчора, як толькі ўбачыў спавіты імглой Неапаль, як толькі таропка пайшоў па яго вуліцах,— то шырокіх, з пальмамі і зялёнымі жалюзі раскошных асабнякоў, то вузкіх, з развешанымі сцягамі галечы — мокрым і сухім рыззём... У Рыме я сёе-тое сказаў бы табе і пад зводамі Пантэона, дзе вечны агонь над грабніцаю Рафаэля, і ў ватыканскім музеі, каля вітрын з рукапісамі Галілея і Петраркі, у руінах таго славутага цырка, камені якога яшчэ патыхаюць запечанай кроўю нявольнікаў, і ў касцёле «Святога Пятра ў ланцугах», дзе боязна ад думкі, што вось ён — ужо не біблейскай легендай, а геніем тваёй зямлі народжаны Майсей — узарве сваёй сілай не толькі цёмны касцёлік, але і ўвесь стары квартал навокал гэтай вязніцы мастацтва!..

Яна цудоўная — твая Італія.

Дзіўна толькі і крыўдна, што за нашы тры дні і дзве ночы я не пачуў тут ніводнай песні...

Праўда, затое тут канчаткова развеялася маё наіўнае ўяўленне пра вечна бесклапотных спевакоў-ман-

[1] *Аміка* — друг (італьянск.).

даліністаў... Убачыўшы дымныя заводы, белыя палацы і магутныя караблі, я неяк зусім па-новаму зразумеў, што ўсё гэта зроблена вамі, вясёлымі людзьмі, у якіх можна і ў працы многаму павучыцца.

А песні так і не пачуў...

Затое сёння я чуў твой смех. Можа, і беспрычынны ён, і лішне малады,— хто гэта здолее пэўна сказаць?.. Ты, капрыйскі лодачнік, не думаеш пра гэта, звонячы смехам над роднай вадою, таксама як не абдумвае прычыны сваёй радасці жаўранак над палямі мае старaны.

Слухай, аміка!

Калі наш цеплаходзік прычаліў да шумнага пірса ў тваім маляўнічым гарадку Марына Гранда, ты — як быццам невыпадкова — знайшоў нас, чатырох сяброў, у турысцкім растрывожаным мурашніку. Свецячы нам белазубай усмешкай, ты закрычаў і замахаў рукамі: «Сюды, сіньёры, сюды!» Мы павіталіся, і ты ледзь не подбегам павёў нас да свайго катэра.

За высокай, шэра-зялёнай сцяною Капры заходзіла сонца. Скалісты, ззаду асветлены праменнямі бераг быў стромы, як сцяна, высокі — больш за дзвесце метраў. І катэр твой, узняўшы над ціхай вадою гордае валлё, памчаў нас, як белая птушка, уздоўж гэтай цяністай сцяны ў той бок, дзе была яшчэ адна таямніца, яшчэ адно дзіва... А ты смяяўся, сінявокі прыгажун, паказваючы на ўсе іншыя катэры, што засталіся далёка за намі!..

І мне хацелася разам з табою смяяцца. Толькі — з іншага... Усёмагутны чалавек!.. А вось мы не можам як след зразумець адзін аднаго, не можам нават сяктак выказаць адзін аднаму тое, чым поўніцца душа! Ёсць дзве мовы, з глыбокай, усёабдымнай красою, а мы — у сваім сучасным катэры,— як першабытныя,

толькі смяёмся, махаем рукамі, падміргваем, моршчымся!..

А я ж, здаецца, ведаў цябе даўно. Я сустрэў цябе ўпершыню як быццам не сёння. Я чуў твой голас і смех з кніжных старонак, з экрана... Ведаў цябе яшчэ ў той час, калі па-равесніцку шчыра здружыўся з маленькімі героямі Амічыса, калі на крылах хлапечай мары хадзіў па гэтай зямлі ў атрадах Спартака і Гарыбальдзі!..

— Гротта адзурра![1]— крычыш ты, працягнуўшы руку ў той бок, дзе ля высокай сцяны берага, у затоцы, паказалася мноства лодак.

Калі ацiхае матор твайго непераможнага летуна і белае валлё яго апускаецца на ваду, мы чуем густы кірмашны лямант. Лодачнікі атакуюць нас, яны, як цвікі да кавалка магніту, з усіх бакоў паўзуць насамі белых лодачак да першага і, відаць, чаканага тут пасланніка нашай «Глорыі». Мяне і сябра забірае ў лодку шустры, падчапісты, пажылы сіньёр у кепцы, па-сваяцку падобны да дзядзькі Тодара, старшага пастуха ў маім калгасе.

Катэры з турыстамі прыбываюць адзін за адным. Шум нарастае. Арудуючы вёсламі, як падоўжанымі рукамі, сіньёр наш прабіраецца ў лодачным кірмашы да чорнай, як вялізныя чаленнікі, дзіркі ў скальным беразе над самай вадою. Потым, паклаўшы вёслы, ён хапаецца за тоўсты, іржавы трос, які, нацягнуты над нашымі галовамі, паўзе таксама туды. Ад крыку старога, а больш інстынктыўна, мы нагінаемся. У гэтым месцы вада паддаецца агульнай гарачцы: навокал ціхая — у нізкі тунель яна імчыцца ледзь не з пенным шумам. Уварваўшыся з белага свету ў падзямелле,

[1] Блакітны грот.

лодка наша амаль замірае на супакоенай вадзе. Мы разгінаем спіны... Не, тут хочаш не проста разагнуцца, а ўзняць рукі, ускінуць іх над галавою ў захапленні... Якая прыгажосць! На стыку цемры — зверху, ад скальнага скляпення,— і святла, большасць якога ўліваецца сюды знізу, праз ваду,— як непаўторна ён нараджаецца, гэты блакітны колер радасці! Як зразумелы мне твой смех, сінявокі аміка!..

Але і ў гэтым паэтычным гроце мы не схаваліся ад турысцкіх законаў: і тут нас абавязвае рэгламент і чарга!.. Стары наш робіць круг каля сцен і выкіроўвае да выхаду, які ўжо не нагадвае чалеснікі,— так многа льецца адтуль святла.

— І Горкі быў тут, напэўна! — гукае хтосьці з іншай лодкі.

І тут наш сіньёр нечакана шырока ўсміхаецца, пускае адно весла і, узняўшы руку, ледзь не крычыць:

— Массіма Горкі — гранда![1]

Сказаўшы гэта, ён пусціў і другое весла, абедвума ўчапіўся за трос над галавой. Мы памагаем старому, бо вада не хоча нас адгэтуль выпускаць. А на сонцы, у мітуслівую хвіліну развітання, мы аддаём сіньёру «старшаму пастуху» ўсю нязвонкую луску худасочных манетак з надпісам «Рэпубліка італіяна», частуем яго сваімі, айчыннымі папяросамі. За тыя тры словы, за радасць, якою ён нас надзяліў, нават не думаючы пра сваю незвычайную шчодрасць!.. Шустры, падчапісты сіньёр нешта крычыць,— ці то нам, ці ўжо нашаму вясёламу аміка, да катэра якога мы якраз прычалілі. І ў крыку ягоным, з яго шырокай усмешкі нараджаюцца тры ранейшыя словы.

[1] *Гранда* — вялікі.

— О! — падхоплівае іх наш сінявокі.— Массіма Горкі гранда, о!..

І мы імчымся зноў — зноў першыя ляцім над люстранай вадою, засяваючы след свой процьмай алмазаў. Калі ж канчаецца высачэнны, інэры абрыў, за якім ужо сонца зайшло, калі з-за паваροткі паказваецца бела-чырвона-зялёны амфітэатр партовага гарадка, матарыст наш выкідае наперад руку — загарэлую, у белым, надзьмутым ветрам рукаве,— паказвае нешта і звонка крычыць:

— Массіма Горкі! Эркаляна!..

І зноў рагоча, свецячы цёмна-блакітнай радасцю вачэй, відаць, узятай адтуль, з тое Гротта адзурра...

Слухай, аміка!

Добра, што ты нам напомніў!.. У нашым з табой бяссіллі зразумець адзін аднаго мы, твае госці, як быццам нават забыліся, што і ты не можаш не ведаць яшчэ адну цудоўную казку тваёй Італіі, твайго адзінага на свеце Капры... Не легенду, не казку, а казачна-чароўную праўду аб тым, што ў той вунь «Эркаляна» — чырванасценнай гасцініцы на вяршыні скалы — жыў калісьці стваральнік несмяротных казак жыцця.

Няўжо не толькі мы, савецкія людзі, думалі сёння тут пра гэтае імя?! Смейся, аміка, з маёй, яшчэ ўсё маладой наіўнасці, смехам сваім скажы мне, што не толькі мы!..

А я ўсё думаў у гэтыя дні пра тых, што былі тут раней, што сёння расказваюць нам пра Італію...

Чорныя, шумлівыя, як шпакі на раллі, дзеці неапалітанскай беднаты і побач з імі горы апельсінаў, што не для ўсіх у латках выпраменьваюць сонца, напаміналі мне маладую, задушэўную ўсмешку Джані Радары — любімца і нашых дзяцей. Праз усё —

крышку крыклівае і пышнае — багацце сваёй краіны і ён па-горкаўску востра бачыць яе не такое ўжо і вясёлае сёння, з нашай верай у перамогу святла глядзіць наперад, у заўтра.

Узнятыя для пралетарскага вітання кулакі, мова вачэй і ўсмешак — на ўсіх дарогах і вуліцах, дзе мы былі,— напаміналі пра гэтую веру.

І вельмі часта прыходзіла думка, як у такім багацці фарбаў і гукаў, як на такой раскошнай зямлі магла зарадзіцца такая, да жудасці і смеху дзікая, гніль — фашызм?!.

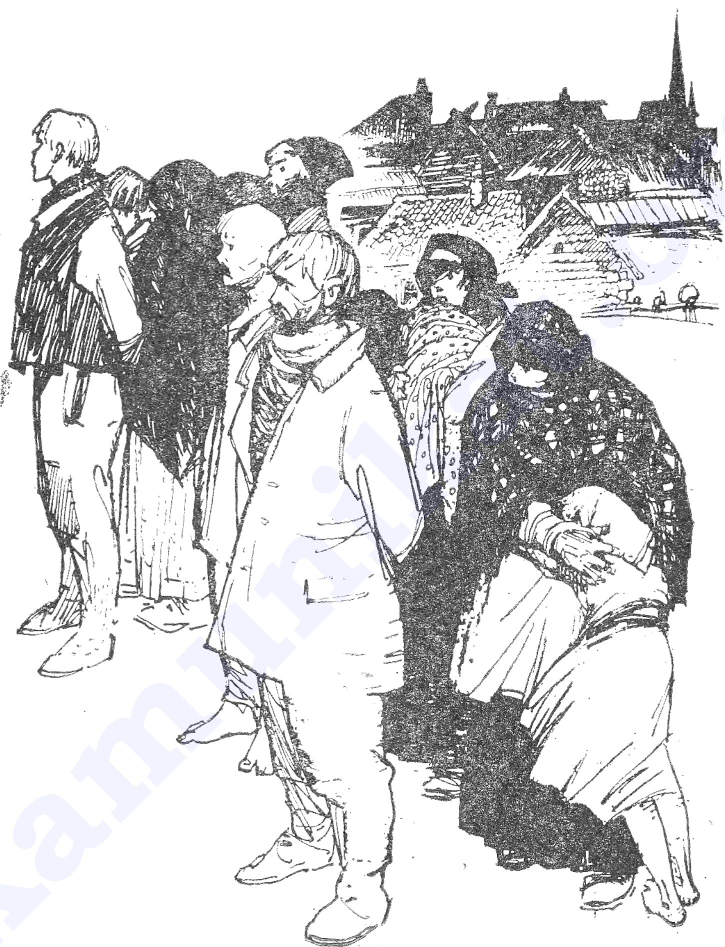
Слухай, аміка!

Гледзячы на цябе, я не мог не думаць, што такія, як ты, весялуны і рабацягі былі не толькі ў Абісініі, але і на палях маёй радзімы. Можа, твой бацька або старэйшы брат? Можа, і той наш шустры сіньёр, хоць ён і памятае Горкага, хоць ён і падобны вельмі на нашага пастуха?.. Хто з іх вярнуўся, той гаварыў і табе пра суровыя зімы ў далёкай краіне гранда Массіма, пра палымяны гнеў яго землякоў...

Ды я тут сёння не хачу выказваць жаль і злосць. Я хачу расказаць табе нешта пра тых, што больш не вернуцца пад ласкавае неба Італіі.

...Іх было дваццаць.

На трэці год вайны, пасля Сталінграда, гэтыя землякі твае апынуліся ў Беларусі. На поўначы яе — там, дзе за полем, зялёным ад бульбы і лёну,— блакітнае возера, а за возерам — лес. Сасоннік дыхае парнай жывіцай, а белая грэчка — нагрэтым мёдам, водар якога раўніва збіраюць і рупна разносяць пчолы. У канюшыне, таксама звонкай ад пчол, па-дзіцячы палахліва хаваюцца шэрыя, цёпленькія зайчаняты, а ў рэдкім жыце цвіце шыпшына, пыліць духмянасцю ядловец, густым папасам вылежваюцца валуны, па-

крытыя лішаямі сівага моху. Белыя чайкі лятаюць высока над стрэхамі хат, а над люстранай роўняддзю азёр плануюць спрадвечныя сябры гэтых стрэх — буслы...

Я ўпершыню так далёка ад родных мясцін. І ты мне прабачыш, аміка, калі я раптам заплачу... Гэта — ад радасці, што ёсць на свеце мая пяшчотная, працавітая, мужная Беларусь!..

А ты ўяві цяпер— хоць на момант — варанёную сталь кінжальнага штыка перад грудзьмі тваёй старэнькай маці... Уяві галоўку твайго адзінага шчабетуна, якую нехта разбівае аб край твайго ж, яшчэ бацькоўскага, стала...

І ты зразумееш тады, як працавіты і лагодны чалавек ператвараецца ў чалавека страшнага, няўмольнага ў сваёй справядлівай суровасці.

Такіх людзей гісторыя назвала народнымі мсціўцамі, а нашу ціхую Беларусь — краінай класічнай партызанскай вайны.

Вораг ведае, што гэта значыць. І сёння старыя, недабітыя генералы Гітлера, начыненыя яшчэ кайзераўскай мярцвячынай, гавораць пра наш незразумелы для іх «фанатызм». Бачыш, аміка, яны нездаволены, ім выгадней было б іншае... Яны змаглі б пасля... ды і цяпер яшчэ могуць дапасаваць да любога параграфа любой міжнароднай умовы смерць нашых маці і нашых дзяцей — як стратэгічна неабходную, а нашу свяшчэнную помсту фашызму — як юрыдычна беспадстаўную...

Ёсць адна вёска ў нашым краі блакітных азёр. За гэтай вёскай узвышаецца гара — зрэзаны конус з вянком маладых бяроз на вяршыні. Адтуль відаць адразу пяць азёр. Там ты, аміка, успомніў бы роднае мора, там ты смяяўся б, гледзячы ў прывольную даля-

чынь. З-пад тых бярозак відаць не толькі азёры, але і поле, і шэрыя вёскі, і стужкі дарог, і дзве бліскучыя струны чыгункі.

Вясной сорак чацвёртага, у адну з тых майскіх начэй, калі малым так добра спіцца ля адчыненага акна, а салаўіныя песні забіваюць шоргат партызанскіх ног, у тым месцы, дзе струны рэек успаўзлі на высокі насып,— пачуўся выбух!.. Адзін з бязлікіх выбухаў, якія мы прагна і стрымана бралі на ўлік, а вораг — аплочваў нервамі і крывёю...

На жаль, не толькі сваёй...

Уранні вёску над возерам акружылі карнікі ў чорных і шэра-зялёных мундзірах. Былі там не толькі немцы. На бліжэйшай станцыі іх было многа, аднак на гэты раз, для большай аперацыі, іх аказалася малавата. Гітлераўцы раздалі вінтоўкі рабочай камандзе,— тваім землякам, якіх яны нядаўна, пасля выхаду Італіі з вайны, ператварылі ў бяззбройных нявольнікаў. З яшчэ большай пагардай, цяпер падмацаванай нянавісцю і адчаем, такіх, як ты, аміка, называлі яны «фарфлюхтэр музыкер». Аднак з афіцэрамі вашымі, са сваімі нядаўнімі партнёрамі па будаўніцтву «новай Еўропы», яны дамаўляліся яшчэ ўсё хутка і дружна...

Слухай, аміка, як перад строем катаў плача на руках у сівай бабулі светлавалосы хлопчык!.. У адной белай кашульцы, з цёплымі ножкамі, заўчасна ўзнятым з пасцелі каля адчыненага акна. Слухай перадсмяротны гул над натоўпам безабаронных людзей, асуджаных на страшны адыход з жыцця!.. Слухай каманду: «Агонь!», на якую ўсе дваццаць вінтовак у руках тваіх суайчыннікаў адказалі маўчаннем!.. Слухай і невымоўную цішыню, якая хутка асядзе над яшчэ адной братняй магілай!..

Італьянцаў зноў абяззброілі. Яны паддаліся: не ведалі, што іх чакае. Загадалі ім стаць над заваленай цёплымі трупамі ямай. Яны паслухаліся: не верылі, што гэта можа стацца...

Цяпер над той магілай шумяць і іграюць у сонцы лісцём беларускія пальмы — бярозы; каля помніка з вечнага каменя надазёрных палёў цвітуць нашы кветкі — прыгожыя ў сваёй сардэчнай сціпласці. А ў вёсках, якія, разам з пяццю азёрамі, відаць з высокай гары, простыя, шчырыя людзі гавораць пра тых безымянных Дваццаць, што не змаглі страляць... не захацелі цаной нявіннай крыві вяртацца нават сюды, у сваю непаўторна прыгожую краіну...

Спыні свой катэр, аміка! Стой, пакуль і вада супакоіцца! Ушануем іх памяць маўчаннем.

1958 г.

Сірочы хлеб

1

Нехта, кажуць, спытаўся ў такога, як ён, свінапаса: «Хлопец, а колькі штук у тваёй чарадзе?»

«Колькі? Сем семярэй, сем старых свіней, свінка, свінок, свінчын браток і адно парасятка».

Ну, паспрабуй далічыцца!.. Не менш, мусіць, будзе, як тады, калі малыя гоняць іх з выгану ды крычаць: «Гэй, вы, белыя, чорныя і рабыя!..»

У Даніка было іх трое: свінка, свінок — свінчын браток і адно парасятка. Свіння Рабая вельмі любіла, калі яе чухаеш,— ажно вочы заплюшчыць. Парсюк Белы, той самы «свінчын браток», калі Данік, як і ўсе хлопцы, садзіўся на яго верхам і наганяў пяткамі пад бакі, толькі рохкаў ды трос лапухамі вушэй. Затое каравы, худы кныручок Свіны Татка лез у шкоду, як вуж, пакуль яму не прывязалі на шыю «бурдзёлак» — паленца, што барабаніла па каленях.

Ды са свіннямі яшчэ паўбяды,— горш было з некаторымі сябрукамі.

Данік, як і кожны з малых, меў не адну, а некалькі мянушак,— то Сівы, то Гусак, то Манька... Сівым яго празвалі за валасы, асабліва светлыя ўлетку, калі яны выгаралі на сонцы. Гусаком — таму, што

калісьці, яшчэ пазалетась увосень, хлопцу нагнаў страху стары Міронаў гусак. «Манькай» у іхняй вёсцы называюць левую руку, а Данік хацеў чамусьці быць ляўшою і ўсё страшыў, крычаў: «Вось як дам табе з Манькі!..» На кожную з гэтых мянушак можна было адказаць любому з сяброў таксама мянушкай, а то і пабіцца. Зрэшты, не ўсе мянушкі аднолькава прыжываюцца. З трох першых мянушак, з якімі Данік уступаў у жыццё, да хлопца прыліпла найбольш адна — Сівы, і за яе Данік амаль не злаваўся.

Была, аднак, яшчэ і чацвёртая мянушка... Жабраком называлі яго толькі Палуянавы хлопцы, Шурка і Павел. І сам стары Палуян не раз крычаў цераз плот на Данікаву маці: «Жабрачка ты! Я цябе з адной кішэні магу купіць з усёй тваёй паршывай гаспадаркай!..»

У Палуяна — многа поля і кожны год служыць парабак, а ў Зосі, Данікавай мамы, нават каня свайго няма. Да таго ж яшчэ Зося — удава, а Марка Палуян — начальнік на ўсю Галынку — солтыс.

— Не чапайся ты з імі, няхай іх,— вучыла Зося свайго хлопца.— Не чапай, у іх бацька.

Данік быў сірата. Бацьку яго забілі на вайне з польскімі панамі, у дваццатым годзе. Хлопчык яшчэ зусім няшмат разумеў у тым, хто такія паны і чаму яго тата не хацеў іх пусціць сюды, у Заходнюю Беларусь. Данік ведаў адно — тата быў вельмі вясёлы і добры. Нібы праз сон успамінаецца,— у шэрым шынялі, з чырвонай зоркай на шапцы, тата казытаўся вусамі і рагатаў, падкідаючы Даніка на руках... Мама кажа, што бацька, калі наша армія гнала паноў на захад, толькі «вады напіцца» забег. Пайшоў, а назад не вярнуўся... Не вярнуўся дадому і татаў брат, дзядзька Пятрусь. Ды ён жывы,— недзе за граніцай,

у Савецкім Саюзе. Ёсць у Даніка і другі дзядзька, мамін старэйшы брат, але ён — у суседняй вёсцы Мікулічах, і яму не заўсёды паскардзішся,— трэба абараняцца самому.

Неяк на пашы солтысаў Шурка першы палез да Сівага,— перабраў усе яго мянушкі, а ўжо калі дайшоў да апошняй — Данік не вытрымаў і сцебануў салтысёнка пугай. Шурка разроўся і пабег ад свіней да чарады кароў, дзе быў іх Павел. Той, ужо здаровы бэйбус, заўсёды біўся кіем па галаве. Убачыўшы, што ад кароў бягуць абодва Палуянчыкі, Данік пабег у вёску. Яны яго, можа, і не дагналі б, але Павел папаў яму сухой грудкай у патыліцу, і Данік заплакаў. Быццам адразу зразумеў, што ворагі — вось-вось, мама яшчэ не чуе яго, а самому ўжо забівае дух...

Каля Мікітавых гулялі, бо гэта было ў нядзелю.

— Ага яго! — крыкнуў на Даніка здаравенны Сымонішын Васіль і затупаў «на страх» вялізнымі ботамі.

Рагочучы, ён злавіў хлопчыка, і, пакуль малы вырываўся, старэйшы салтысёнак, Павел, падбег і трэснуў яму кіем па галаве.

— Прыдурак ты! — загрымеў на Васіля другі дзяцюк, Мікола Кужалевіч. Меншы і маладзейшы за Васіля, Мікола штурхануў гэтага здаравілу ў грудзі і замахнуўся: — Табе б вось самому па сківіцах! А ты. кулацкая гніда! Вось я табе!..

Павел і так ужо адышоўся, а цяпер — пабег, агрызаючыся, дахаты.

Мікола адвёў Даніка пад плот і пасадзіў на траве.

— Нічога. Ты, брат, не плач,— гаварыў ён прыгнуўшыся.— Вырасцеш — мы ім пакажам. Твой бацька быў герой, і ты не плач.

Дужай мужчынскай рукой, якой так даўно не было

на светлай галаве Даніна, Мікола правёў па «сівых» валасах малога, намацаў гуз ад кія і, заплюшчыўшы вочы, праз зубы ціха вылаяўся.

— Пайдзі да студні...— пачаў ён і нечакана змоўк.

Сівы глядзеў яму ў вочы вялікімі поўнымі слёз вачыма.

— Пайдзі да студні, выцягні вады і прымачы...

— Грай польку! — пачулася за спіной у Міколы. Гэта быў голас таго ж Васіля.

Мікола пакінуў хлопца каля плота і вярнуўся ў круг.

— Грай, Сцяпан,— сказаў ён гарманісту,— ды толькі не для яго. Дурня трэба, хлопцы, трохі правучыць.

— Правільна, Мікола! Байкот яму сёння! — пачуліся галасы.— Не ідзіце з ім гуляць, дзяўчаты! Не бойцеся, не зачэпіць!

— Ды што вы, хлопцы! — апраўдваўся Васіль. — Няўжо вы думаеце, што я хацеў, каб ён яго ўдарыў? І не думаў, каб мне вось з гэтага месца не сысці!

—І не сыходзь, —сказаў Мікола,— пастой ды падумай, чаго табе трэба хацець, чаго — не.

Данік не пайшоў да студні. Ён толькі стаў каля плота і пазіраў на Міколу — ужо з захапленнем у заплаканых вачах.

Маме нехта наказаў, і вось яна прыбегла. Ужо іграў гармонік і моладзь гуляла польку, з тупатам уздымаючы пыл. Данік ужо не плакаў, а яна ўзяла яго, як малога, на рукі і, хоць ніхто не чуў яе, спачатку люта кляла Палуянаў, а потым да хлопца:

— Ціха ты, ціха, сынок. Не чапай ты іх, я ж гаварыла, няхай іх свая кашуля не чапае. Ціха...

І ён заплакаў зноў,— усё ж такі дзіця.

Назаўтра ўранку, яшчэ раса пяклася холадам,

Сівы ўжо ехаў верхам на парсюку — зноў на балота. Падганяў Белага парэпанымі пяткамі пад бакі і зноў смяяўся.

2

Свайго поля было ў іх няшмат: для такой жняі, як Данікава мама, няма дзе і разгарнуцца. Зося хадзіла ў зажон. Жала чужое, думала пра сваё... А пад восень зрабіла тое, пра што думала,— купіла свайму хлопцу боцікі. Першыя ад роду.

Прынесла іх увечары з мястэчка — чорненькія, бліскучыя, з чырвонымі падэшвамі... І абцасы, і ранты блішчаць, бо насмолены!.. Выйшла, праўда, няладна: бот да бота былі прычэплены дратвай, і са спеху Данік не дратву парваў, а прарваў у адной халяве дзірачку. Мамінага «чымборыка» на гэты раз Сівы нават і не пачуў.

Усю ноч не далі яму заснуць гэтыя новыя боты. Яны віселі, як спакуса, на жэрдцы над палком, на якім хлопец спаў, і, каб не дзірачка ў халяве, гэтак добра было б думаць, што ён ужо вырас вялікі, што ўжо вельмі хутка, праз тры толькі дні, ён пойдзе ў першы клас!..

Школа стаяла наводшыбе ад вёскі, на ўзгорку. Сама старая і ў акружэнні старых бяроз, што асланялі яе ад зімовых вятроў. Заманілі Дашка і гэтыя высокія бярозы, і прыгожыя дарожкі вакол школы. Не раз вясною ён глядзеў, як дзеці, што ўжо вучыліся, праскрабалі гэтыя дарожкі ў мураве, пасыпалі іх жвірам і абсаджвалі касачамі. А ў сярэдзіну школы, дзе вучацца, так дагэтуль яму і не ўдалося прабрацца.

Настаўнік, якога ў вёсцы называлі пан Цаба, Даніку не вельмі падабаўся.

Неяк улетку яны, пастушкі, спаткалі яго на пашы. Ішоў ён з-пад рэчкі з трыма вудамі, са збанком і з нейкай торбай за плячыма. Школьнікі, а з імі і меншыя хлопцы паскідалі шапкі і, адзін перад адным, як гусі, загаманілі: «Дзень добры! Дзень добры!..» Спыталіся нават, ці хутка ўжо ў школу.

— Яшчэ будзе тры нядзелькі ды тады ў чацвер,— сказаў настаўнік.

Потым пан Цаба паглядзеў на Даніка і спытаўся:

— А чый гэта такі Іванка, га?

— Ён не Іванка, ён Данік,— адказалі старэйшыя хлопцы.— Ён Зосін, а прозвішча іхняе Малец. У яго толькі маці, ён сірата.

— Дык, значыцца, ты — пан Даніла Малец,— засмяяўся настаўнік.— Ты таксама прыйдзеш вучыцца? Ходзь ту, не буй се.— Ён узяў хлопца за плячук і падцягнуў бліжэй да сябе.— А які ж ты, пане Малец, сівы, мурзаты, нястрыжаны!..

Пастушкі засмяяліся. Тады і з’явілася яшчэ адна мянушка: «Пан Даніла Малец адмарозіў палец». А Даніку было зусім не смешна.

— Ну, дык хочаш вучыцца?

Адказаць настаўніку трэба, ды і ў школу хочацца, і хлопец цераз сілу выціснуў: — Ыгы.

— Не «ыгы», а хачу. А рыбу вудзіш?

— Хачу.

Дзеці зноў засмяяліся. А чаго? І пэўна ж, хочацца з вудай на рэчку, але рэчка далёка за пашай, на лузе, і не заўсёды можна туды пайсці.

У руцэ пана Цабы пагойдваўся жоўты збанок, падвязаны за шыйку вяровачкай. Сівы цікнуў у яго раз, другі раз і, нічога не ўбачыўшы, спытаўся:

— Што там?

— Рыба,— адказаў настаўнік.— Не пашанцавала мне сёння, пане Даніла Малец, аднаго толькі акунька ашукаў.

— А чаму ж у торбе поўна?

— У торбе? Там руўнеж рыбы.

— А вы ж кажаце — толькі адну злавілі.

— Ну адну. А гэтыя купіў.

— Дзе купілі?

— Дзе? У склепе, ктуры называ се Нёман[1]. Ха, ха, ха!.. Не, злавіў усе, пане Малец, толькі адну нясу жывую.

— А чаму вы ляжаце?

— А што, ты ніколі не лжэш?

— Ыгы.

— Бачыў ты яго — «ыгы». Ну што ж, пане Малец, я табе за гэта ксёнжку дам, калі прыйдзеш у школу. З цацкамі.

На развітанне хлопцы зноў паздымалі шапкі і, адзін перад адным, загаманілі: «До відзэня! До відзэня!..» А Данік стаяў разгублены, не ведаючы — верыць ці не верыць?.. І неяк прыкра было, невядома чаму...

Цяпер ён успамінае пра гэта і зноў вяртаецца думка: верыць пану ці не?..

А боты — чорныя, бліскучыя боцікі — вісяць на жэрдцы, над самай галавой, і, гледзячы на іх, ніяк не заснеш...

Праз тры дні ў школу!.. Пасля пачнуцца халады і можна будзе абуцца!.. А можа мама дазволіць і ў першы дзень?..

[1] У краме, якая называецца Нёман.

3

Пан Цаба не ашукаў,— як толькі Данік прыйшоў у школу, ён даў і яму кніжку з цацкамі і неяк смешна назваў яе — «элемэнтаж»[1].

Літары даліся хлопцу няцяжка. Толькі з дзвюма з іх Данік, як і ўсе іншыя навічкі, меў многа клопату. Нейкае *«а* з хвосцікам» і *«э* з хвосцікам»; першае трэба вымаўляць, як «не то *а,* не то *он*», а другое — «не то *э,* не то *эн»...* Так муштраваў іх настаўнік. І вымаўляць удавалася толькі яму. Малыя неўзабаве вырашылі, што тут уся справа ў носе — які ў каго нос. У пана Цабы нос быў доўгі, чырвоны, і настаўнік гугніў у яго неяк вельмі ж адмыслова. А ў іх яно так не выходзіла гладка — ні «он», ні «эн».

Пасля пачалі складаць з літараў словы: «ма-ма», «та-та», «А-не-ля»... Мама і тата — таксама як і ў нас. Анеля — гэта імя дзяўчынкі. Такой дзяўчынкі ва ўсёй Галынцы не было, і таму Данік назваў Анеляй іхнюю пярэстую, вельмі ж пацешную цялушку.

Неяк зімою, прыйшоўшы са школы, Данік адразу ўзяўся за ўрокі, як ён рабіў цяпер, ужо не пасучы, заўсёды. Мамы не было дома. Ён сам дастаў з печы капусту, з паліцы — хлеб, пад'еў, прыбраў са стала і разгарнуў «элемэнтаж». Пачаў чытаць вершык, які трэба было вывучыць на памяць. У вершыку польскі хлопец Янэк хваліўся сваёй маме, што ён наловіць многа рыбы. А потым:

Ловіл Янэк до полудня,
Маёнц пружнон храпкэн...[2]

[1] Буквар.
[2] Вудзіў Янак да паўдня,
Маючы дарэмную ахвоту...

На гэтай «храпкэн» Сівы і засеў. Што гэта за «храпка»? Думаў, думаў — дарэмна. Успамінаў, успамінаў... Не, настаўнік не гаварыў ім нічога пра гэтае слова. У мамы не спытаешся: яна пайшла з кудзеляй. Ды, зрэшты, колькі ў яе ні пытайся, толькі і будзе адказу: «А багі яго ведаюць! Адчапіся. Што я табе — пані ці настаўніца? Бабуля твая, нябожчыца, пакаёўкай у пана была: тая табе адказала б!..»

Раптам Данік успомніў, у каго сёння маці з кудзеляй, і ўсё яму стала ясна. Ну, калі не адразу цяпер, дык хутка будзе ясна,— вось толькі ён пойдзе туды, да Кужалевічаў, ды пакажа гэтую «храпкэн» сябру свайму — Міколу.

Мікола — сябар Даніку? Вялікі дружыць з малым?.. А што ж тут дзіўнага? Пасябравалі яны... Хто яго ведае калі — ці тады, летась вясною, як Мікола абараніў яго ад салтысёнка, ці тады, як і Данік дапамог Міколу? Відаць, і тады, і тады.

Месяцы тры таму назад, увосень, хлопчык бег з пашы дахаты. Іван Цярэшкавых, з якім ён «пускаўся ў школу», прыйшоў з першай змены і пусціў Даніка на другую. Сівы спяшаўся, трусіў подбегам, а тут, з загуменнай дарогі, што за капуснікамі, нехта гукнуў яго:

— Данік! — і памахаў рукою.

Ён пазнаў, хто яго кліча, і пабег па капусце туды.

Пачаўшы ад дарогі новую баразну, Мікола сядзеў на плузе і курыў.

— Вось што, браце Даніла,— сказаў ён.— Дар за дар, а дарма нічога. Я цябе выручыў, і ты мяне выруч. Збегай ты да нас у адрынку, дзе я сплю... Глядзі толькі, каб маці мая не ўбачыла. І вазьмі ты там, у кутку каля дзвярэй, адну штуку. Схавай толькі, каб ніхто не бачыў...

Данік пабег. Зайшоў у двор да Кужалевічаў з загумення. Азіраючыся, адчыніў адрынку і ўбачыў у кутку каля дзвярэй стары бязмен: з булавешкай, але без кручка, на які падвешваюць тое, што важаць. Больш нічога ў кутку не было. Значыцца — трэба ўзяць гэта.

Хлопчык схаваў бязмен пад кашулю, высунуў галаву з дзвярэй на двор, азірнуўся ва ўсе бакі і, колькі духу, памчаўся па сцежцы на загуменне, а там — па дарозе да Міколы.

— Ну вось,— усміхнуўся яго абаронца.— Давай сюды. Гэта, брат, тая самая булава, з якой яшчэ асілак Машэка ваяваў з панамі. І я тут гэтай штукай не каня паганяцьму. Яму ўжо і булава не паможа...

Хлопчык глядзеў то на аратага, то на худога, як драч, каня, то зноў на аратага... Той самы Мікола — добры, вясёлы, чубаты дзяцюк, якога ён бачыў і босага, і ў лапцях, і ў ботах,— здаўся цяпер малому такім здаравенным і страшным з гэтай сваёй булавою... Страшным, вядома, для тых, хто не сябруе з Міколам, як Данік.

— З-пад кашулі ідзі пад кашулю,— усміхнуўся Мікола, затыкаючы бязмен за пояс.— А ты, браце Даніла, толькі маўчы пра гэта. Я не разбойнік. Я толькі тут успомніў пра гэты бязмен. Там, за гарою,— ён паказаў рукой на ўзгорак, за які цягнулася вузкая, недаараная паласа,— там чакаюць мяне. Макар Палуян захацеў надаваць жабраку Кужалевічу. Адзін пан солтыс баіцца, дык брата паклікаў. Таго, што ў прымах жыве, у Мікулічах. Між сабою, кулаччо, грызуцца, а на нашага брата — разам. Сядзяць там недзе ды пакурваюць, чакаюць... Нічога, пакажу ім бязмен — не палезуць. Ну, ты ідзі, брат, бо ў школу спознішся. Гэй, гняды, пацягнулі!..

У школу Данік спазніўся. Пан Цаба паставіў яго ў куток на калені. Гледзячы на сцяну, пакалупаную ў гэтым месцы пазногцямі і пакрэмзаную алоўкамі яго папярэднікаў, Сівы думаў пра тое, што цяпер робіцца там, за гарою. Там, дзе два Палуяны сустрэлі Міколу. Эх, вось дзе, мусіць, бамберыць недзе па іх спінах булава! Гэта ім не да мяне ды не да мамы мае чапляцца!.. Гэта ж ім не хто-небудзь — Мікола!..

Такі сябар і можа і ведае ўсё. Ён і пра «храпку» гэтую скажа.

Данік хуценька апрануўся і пабег да Кужалевічаў.

Аднак і Мікола не змог яму нічога адказаць. Паклаўшы на лаву свой малаток і бот (Мікола яшчэ і шавец!), ён узяў Данікаў «элемэнтаж» і пачаў думаць уголас:

«Конская мыза — храпа. Калі гразь замерзне нагалік, без снегу,— таксама гаворым храпа... Але гэтая «храпка» тут, брат, не падыходзіць... А ў што ты, калі рыбу вудзіш, угортваеш сваіх печкуроў? У анучку. Можа яна і па-польску трапка, га?»

Сівы шмаргануў носам і на момант задумаўся. У іх толькі Іван Цярэшкавых рыбу ў анучку ўгортвае. Але ў яго і плоткі бываюць, і акуні. Данік рабіў інакш. Ён выпіваў з бутэлькі малако, а тады, як толькі зловіць рыбку,— туды яе, у бутэльку. Аднаго за адным упіхаў цераз рыльца слізкіх, халаднаватых печкуроў, часта мяняў ім ваду, а яны ўсё чамусьці пазяхалі. Сыпаў ім крошкі хлеба, і, здавалася, рыбкі ядуць... Жуюць, жуюць — пакуль нарэшце не падохнуць...

— Ды не, дзядзька Мікола,— сказаў ён,— храпка гэта не ануча. Анучка па-панску — шматка. Мы ёю ў школе дошку выціраем...

— Ну дык я, брат, не ведаю. Я, брат, у іхнюю школу і дня нават не хадзіў.

— А што ж настаўнік?— азвалася з-за прасніцы Данікава мама.— Што ж яму — толькі грошыкі аграбаць?

Стары Кужалевіч, дзядзька Рыгор, ляжаў на печы, лапцямі на хату. Здавалася — спіць, адно ж паварушыўся і кажа:

— А пакіньце вы з гэтым настаўнікам! Які ён паляк! Ён жа з Бярозаўкі. Ведаю я і бацьку яго, і самога. З багатай хаты, нічога не скажаш. У Нясвіжы вучыўся, па-руску. А цяпер вось у панскую скуру палез. Ужо, бачыш, і паню сабе падхапіў, ажаніўся. Сястра, кажуць, нейкага паліцыянта. Угрунтаваўся добра. А нашага брата, калі каторы і вучоны, настаўнікам, нябось, не паставяць. Ды не кожны і захоча, як гэты Цаба. Храпка, шмапка... Калецтва адно! Хутчэй бы на іх які парадак рабіўся. То пан паліцэйскі, то пан саквістратар[1], то пан які-небудзь Цаба — усе на нашу мужыцкую шыю...

Данік глядзеў на Міколу. Сябар яго ўстаў, падышоў да паліцы і зняў з яе нейкую кнігу.

— Гэта Купала,— сказаў ён.— Той самы, што і пра Машэку напісаў. Памятаеш? — падмаргнуў ён Даніку.

— Ыгы,— таксама па-змоўніцку ўсміхнуўся Сівы, успомніўшы пра бязмен.

— І пра мяне ён напісаў,—гартаў кнігу Мікола.— Глядзі вось, верш: «Я шавец-маладзец». І пра цябе напісаў. Пра цябе і пра маму тваю. Вось паглядзім. Ага! Ну, слухай.

Гэта была размова беднай маці-сялянкі з хлопцам

[1] *Секвестратар* — зборшчык падаткаў.

сваім, які пасвіў чужыя каровы. У хлопца было тое, чаго ў Даніка ніколі не будзе,— бацька і браты. Было і тое, чаго ў Даніка яшчэ няма,— служба ў чужых людзей... Было, аднак, і галоўнае, што радніла Сівага з тым пастушком,— горкая доля.

Мікола чытаў, стоячы сярод хаты:

Як у служкі сходзяць леты —
Ў пастуха,
Пытай, маці, птушкі гэтай —
Канюха.
Запытайся гэтай хмары —
Гэтых слёз;
Гэтай кветкі на папары —
Гэтых лоз;
Гэтай грушы сярод поля
І балот:
Яны ўсе аб маёй долі
Вядуць шчот.

— Ну і галоўнае, што ты, браце Даніла, запамятай назаўсёды:

Не плач, маці, і не злуйся
На жыццё,
Як я ў сілачку ўбяруся,
Змагу ўсё.

— Вось так, брат, і запісана. Зразумела?

У адказ Данік змог вымавіць толькі сваё «ыгы». За яго адказала маці.

— Як жа хораша, божачка,— уздыхнула яна.— Чула, Алена, га? — спытала ў Міколавай маці, якая таксама не прала, а слухала.

— Ну, што, Данік,— сказаў Мікола,— хочаш вось так навучыцца чытаць?

— Ыгы!..

— Калі «ыгы», дык ідзі цяпер і вучы сваю храпку, а ўвечары прыходзь.

І вось быў вечар, у які яшчэ адзін заходнебеларускі пастушок з мужыцкай прагнасцю на ўсё жыццё запамінаў трыццаць дзве літары ўжо не чужое граматы. І была пасля вечара ноч, у якую ў старой, занесенай снегам хаціне доўга не мог заснуць маленькі чалавек.

4

Парты ў школе старыя. Паднімеш дошку і — ляпляп ёю, як маці бёрдам, ткучы. Вельмі прыемна. А ўсе яны парэзаны, пакрэмзаны!.. У ямцы, дзе стаіць чарніліца,— цэлы сметнік. А яшчэ, як зальеш туды чарніла ды вымеш чарніліцу, рукі запэцкаюцца — не дамыешся. Мацнеш сябе за нос або пачухаеш астрыжаную галаву, а потым дома: «Эх ты, пісар,— кажа мама,— зірніся ў люстэрка, які ты!..»

Яшчэ і тата Дашкаў вучыўся на гэтых партах. Кажуць, што і тады яны былі таксама пакрэмзаны... Мама на іх не вучылася, бо яна не з Галынкі, а з Мікуліч. Ды яна і зусім не вучылася, а служыла з маленства. І вось не ўмее цяпер ні чытаць, ні пісаць. Аддаўшы Палуяну-солтысу падатак, яна ставіць на паперцы тры крыжыкі, ды і то нейкія крывыя. І сама галаву неяк скрывіць, і аловак не ўмее трымаць.

Данік ужо ў трэцім класе. Першыя школьныя радасці даўно прайшлі. Праўда, вучыцца «па-панску» з кожным годам як быццам лягчэй. Ужо і сам пан Цаба гаворыць з імі толькі па-польску. Вось і цяпер ён тлумачыць ім нешта, але Сівы не чуе, бо задумаўся. Ад невясёлых думак ён абмакнуў у чарніла тупы канец алоўка і напісаў на парце: *Д. Малец.* Па-беларуску, вядома. Настаўнік заўважыў гэта і па-

ставіў «грамацея» ў куток, дзе яшчэ напэўна, стаяў неаднойчы і тата...

Глухаваты Лявон, як заўсёды, калі настаўнік вёў каго-небудзь за вуха ці за валасы ў куток, сказаў уголас: «Ну, павялі бычка на ярмарку!» І, як заўсёды, пан Цаба паставіў Лявона побач з пакараным.

У кутку за дошкай падлога прагніла, і Акулінін венік трапляе ў тую яму не часта. Шыбы шэрыя, запацелыя. На атынкаваных сценах доўгія трэшчыны. На покуце — пазалочаны бог, якога, кажуць, выдумалі паны. А на сцяне паміж вокнамі — вусаты пан Пілсудскі, які прывёў сюды ўсіх паноў з усімі іх падаткамі, стрэльбамі і «элемэнтажамі»...

— Лявон,— шэпча Данік.— Ты чуеш? Калі мы ў першым яшчэ былі, знайшоў я раз грыфель пад партамі... Ну, грыфель,— «га?..» І панёс я яго нашаму мармолю, у яго пакой. А ён гэта сядзіць за сталом і сала з хлебам аплятае. Ажно насішча лукам выгінаецца...

— Га? — уголас спытаўся Лявон.

— Ціха вы там, галганы![1]— павярнуўся за сталом настаўнік.

— Ат, глушак! — шапнуў Данік на Лявона, і вось яны стаяць моўчкі.

Малец думае пра настаўніка.

Тады, калі ён насіў яму грыфель (таксама дурань: не мог спытацца сам у класе, чый ён!..), у пана Цабы яшчэ і наймічкі не было. Тоўстая пані Юля ўсё рабіла сама. Цяпер у іх Акуліна. А Юля яшчэ патаўсцела і, як гавораць у вёсцы, гуляе з панам Вільчыцкім...

Пазаўчора гэты пан зноў прыязджаў сюды з маёнтка. Як толькі коні яго зазванілі шамкамі ды захра-

[1] *Галган* — нягоднік.

плі перад вокнамі, Цаба пабег на ганак. Неўзабаве ён увайшоў у клас з панскім фурманам Фэлікам. Спяшаючыся, Цаба напісаў на дошцы некалькі сказаў і загадаў ім перапісаць гэта ў сшыткі.

— І ціха мне! — сказаў ён.— Будзеце слухаць гэтага пана.

«Гэты пан» — вусаты, заікасты Фэлік — зняў сваю калматую шапку і палажыў яе на стале. Разгірачыўшы здаравенныя боты, якімі ён ужо наслядзіў цэлую лужыну, фурман стаяў перад партамі, трымаючы ў левай руцэ вялікія рукавіцы з аўчыны, а ў правай — сырамятную пугу на доўгім бамбукавым пугаўі. Дзе ж тут табе будзе ціха! Хлопцы і нават дзяўчаткі хіхікалі і круціліся на партах. А Фэлік раз-пораз ляпаў пугай па падлозе і заікаўся:

— А я ц-цяб-бе і там, на п-покуце, ад-гэтуль д-дастану!..

Потым пан Цаба прыйшоў са свайго пакоя ў клас, увесь чырвоненькі пасля чаркі, і адпусціў фурмана на двор. А пан Вільчыцкі застаўся там, у пакоі...

Цаба ўжо і карову прывёў з маёнтка. А нешта з месяц таму назад, калі малыя прыйшлі ў школу, Акуліна зноў змывала два акрываўленыя ўслоны. Асмаленыя і памытыя свіныя ногі і галава з каменем у лычы ляжалі на першай парце. На стале, побач з глобусам, стаяла вялізная міса з сіняватымі трыбухамі. Малыя абступілі Акуліну.

— Што? — спытаўся Лявон.— Ужо другога ўходалі? Можа Вільчыцкі Юлі даў?

Ды Акуліна толькі коўгала анучай па ўслоне і маўчала. Тады Лявон папхнуў Даніка на Акуліну, а тая пляснула яму каравай анучай па твары. Цьфу, ажно цяпер смярдзіць!.. І ўсё — і школа, і сам настаўнік — смярдзяць крывёй і трыбухамі...

«Панскі падліза»,— кажуць у вёсцы пра Цабу.

Пакуль Данік так думаў, стоячы на каленях, гасцінцам з мястэчка брыла па адліжным снезе Акуліна.

У старых салдацкіх валёнках, засопшыся, яна несла з пошты вялікі пакунак. Вось яна мільганула ў акне... у другім...

— Кніжкі! Кніжкі нясе! — загаманілі дзеці.

Акуліна ўнесла пакунак, напусціла з двара холаду, навалакла шлапакамі снегу.

— Ух, панок! — уздыхнула яна, папраўляючы хустку.— Хай іх нечага халера! Наце вам і запіску яшчэ.

— А ты не лайся, дурніца. Ідзь прэч!

Акуліна згорбілася і пайшла.

— Ну вось,— сказаў настаўнік.— Вось вам і тое, чаго так хацелася вашым бацькам. Тутай сон бялорускe элемэнтажэ «Зорка». Хто з вас умее ўжо чытаць па іх?

Данік азірнуўся. Ды і азірацца не трэба,— і так чуваць, як загаманіў, узняў рукі ўвесь клас:

— Я! Я! І я!..

— Праве ўшысцы,— загугніў пан Цаба.— Ну што ж, пшынаймней, не тшэба мне будзе лішне заўрацаць[1] сабе галаву.

Ён памаўчаў.

— А хто ж вас навучыў? — спытаўся.

Аказалася — каго бацька, каго нават маці, каго — старэйшы брат, а трох — Яна Бусліка, Уладзімёжа Чарадойлу і Шымона Мамоньчыка, як называў іх настаўнік,— навучыў Данель Малец.

— Ты? — спытаўся пан Цаба.— А ну, устань!

Данік устаў і павярнуўся да класа.

[1] *Праве ўшысцы* — амаль усе, *пшынаймней* — прынамсі, *заўрацаць* — марочыць.

— А хто цябе навучыў? Ну, чаго ты ўнурыўся?

Сівы маўчаў, толькі глядзеў на пана спадылба.

— Не повеш? — зноў па-польску спытаўся пан Цаба.— Не повеш? Мысліш, я сам не вем? Ідзь знуў до свэго конта!..[1]

Данік павярнуўся і, па прывычцы, стаў на калені.

Ён не сказаў, не назваў свайго сапраўднага настаўніка. І не скажа. Не пану аб гэтым казаць!..

Чатыры месяцы прайшло з таго дня, калі ў іхняй Галынцы, як і ва ўсіх навакольных вёсках, быў сход, на якім сяляне дамагаліся ад паноў школы на роднай беларускай мове.

У тую нядзелю ў школе было паўнютка людзей. За сталом сядзеў пан Цаба, яшчэ два нейкія паны з мястэчка і пан паліцыянт. Не хто-небудзь іншы, а ён, Даткаў друг Мікола Кужалевіч, паказваў панам вялікі, складзены ўдвая ліст паперы. На гэтым лісце было напісана тое, што называецца незвычайным і вельмі ж, мусіць, моцным словам — П Р А Т Э С Т .

— «Мы, сяляне вёскі Галынка,— чытаў Мікола,— заяўляем пратэст супраць таго, каб нашы дзеці вучыліся не на роднай мове, і патрабуем адкрыць у нас беларускую школу...»

Данік ведаў — не хто-небудзь іншы, а ён, Мікола, пісаў гэты пратэст. А падпісала яго ўся вёска — з канца ў канец. Нават і солтыс, Марка Палуян, падпісаў. Маўчаў, чакаў, а ўсё ж такі падпісаўся. Увесь вялікі ліст спісалі: хто алоўкам, хто чарнілам, хто прозвішча паставіў, а хто крыжыкі. Недзе там, каля самага пачатку, стаяць і маміны крывыя тры крыжы. Пад імі — рукой Міколы — напісана: «За непісьмен-

[1] Не скажаш? Думаеш, я сам не ведаю? Ідзі зноў у свой куток!

ную, па яе просьбе, падпісаўся:», а яшчэ ніжэй — рукою Даніка — *Д. Малец.*

На сход, у школу, малых не пусцілі. Нават ад вокнаў Цаба адганяў. Вокны былі адчынены, і ўсё чуваць было здалёк. Зрэшты, Данік схаваўся за бярозай перад акном і самае важнае бачыў.

— Не трэба нам чужая школа. Яна не маці для нашых дзяцей, а мачыха! Ды і мачыхі бываюць куды лепшыя! Не трэба нам і настаўнік, што за абʼедкі з панскага стала запрадаўся панам з душою! Не хочам мы і парадкаў такіх, калі на нашага брата глядзяць, як на быдла, калі кожны цябе папіхае нагою, нібы свіную ражку... Мы заяўляем пратэст!..

Так гаварыў тады Мікола. Так гаварылі другія хлопцы і мужчыны.

Паны маўчалі. Цаба сядзеў чырвоны, як бурак, і толькі соп у сваю дзюбу. І паліцэйскі маўчаў, аберучы трымаючыся за стрэльбу, сціснутую каленьмі.

Нешта праз месяц Міколу забралі. Той самы паліцыянт, а з ім яшчэ адзін гналі яго па вёсцы ўранні, калі малыя ішлі ў школу. І нельга было, вядома, падбегчы да сябра, шапнуць: «Можа прынесці табе тое, Мікола, што стаіць у вашай адрыне ў кутку каля дзвярэй? Я пабягу...» Нельга было сказаць, бо паліцэйскія адганялі іх, адзін нават крыкнуў:

— Большэвіцке шчэнента? Прэч! І вам до пакі захцяло се?..[1]

Данік, разам з іншымі хлопцамі, ішоў за імі воддаль, там, дзе ішла, галосячы, цётка Алена, Міколава маці.

Цяпер, стоячы ў кутку на каленях, Данік то думае, то нават шэпча:

[1] Бальшавіцкія шчаняты! Прэч! І вам у турму захацелася?

— Панскі падліза... Запрадаўся з душой... І Міколу прадаў...

Гэта — пра Цабу. Так гаварыла ўся вёска.

5

Сонца, мароз і вецер. Эх, завірыў, разгуляўся!.. Так і скрабе па хрупкім снезе, так і падвільвае белымі вужакамі снежнага пылу. Гоніць яго па полі, цераз гасцінец, зноў па полі, па хмызняках і — пад саменькі лес. А сонца такое, што не зірнеш на снег!..

Ад сонца Даніку не цёпла — цёпла ад бацькавага салдацкага башлыка, ад вялікага, з чужых плячэй, паўкажушка, ад хады па глыбокай сцежцы. Ён дрэпае ззаду за мамай і глядзіць на пяткі яе лапцей. Мама шырока ступае, спяшаецца за дзядзькам Кастусём, і з-пад вялікай хусткі-канаплянкі глядзіць на дзядзькавы боты.

Ідуць яны якраз як тыя дзядзькі, што ходзяць у акруговы суд — з-пад Нясвіжа ў Наваградак — за сто кіламетраў. Спераду — сам той, які-небудзь дзядзька Сымон, што судзіцца з нейкім ці на якога нехта падаў у суд. За дзядзькам — сведкі. Глядзяць задні пярэдняму на пяты, быццам хочучы ўгадаць, ці ў Карэлічах будзе толькі сітніца і селядзец да чаркі, як у Міры было, ці можа Сымон каўбасы яшчэ возьме, як учора ў Гарадзеі?.. А сам той дзядзька Сымон павесіў галаву і думае пра свайго сабаку-адваката: як ён наўтра адбрэшацца? І пра тое думае, як ім цяпер у хаце пойдзе без каровы... Адвакат гаворыць: «выйграем!», ды гэта яшчэ на вадзе віламі пісана, а Падпаску прыйшлося прадаць...

Данік ужо бачыў не раз, што гэтак ходзяць па

гасцінцы, каля іхняй, галынкаўскай, пашы. Ходзяць так людзі і з іхняй Галынкі.

Вось так ідзе цяпер дзядзька Кастусь — спусціўшы галаву, а яны з мамай — следам, таксама моўчкі...

Толькі ідуць яны — не на суд, а ўнурыліся — ад ветру.

Дзядзька Кастусь, мамін старэйшы брат, прыйшоў да іх сёння з Мікуліч. І думае ён цяпер пра тое, як гэта раптам, знячэўку, пашанцавала ягонай сястры. Дзевер яе, брат Данікавага бацькі Пятрусь Малец, прыслаў ім грошай. З Мінска ажно, з-за граніцы. Там ён недзе жыве, відаць, як чалавек, бо — дайце раду! — адразу гэтулькі грошай прыслаў... Калі перавесці на золата гэтыя савецкія чырвонцы, дык будзе іх цэлых трыццаць рублёў — мікалаеўскім золатам. Ну, а на панскія злоты — яшчэ ў чатыры столкі больш. Як з неба гэта звалілася... І піша Пятрусь Малец, што гэта — пляменніку яго, Данілу, каб вучыўся. «Сыну брата майго Івана, які аддаў жыццё за Савецкую ўладу»,— так і піша ў заказным пісьме... Як яно пойдзе цяпер сястры пры грошах?.. На добры лад, дык трэба было б хоць паўморга зямлі абзадачыць або каня якога, нарэшце, купіць. Ды што ты зробіш, калі дзевер загадвае хлопца вучыць?.. Калі ён сам, дзядзька Кастусь, збіраўся ўранні сюды, у Галынку, баба яго таксама хітранька ўсміхалася: «На парасятка хоць,— кажа,— пазыч...» Яно-то, праўда, не шкодзіла б. Памагае ж ён Зосі, сястры, ва ўсімусялякім. Але ж і не разявішся адразу: дай!.. Няхай ужо, бедная, сама хоць трохі ачалавечыцца. Гэтулькі грошай!..

Сама Мальчыха, дык тая проста аслупянела ад шчасця. Учора, як прынеслі з пошты пісьмо і павест-

ку, загаварыла ўся вёска. І «з таго мэнту», як кажа Зося, думкі ў яе галаве блытаюцца адна за адну, а іх раз-пораз прадзімае вялікая радасць. Грошай раптам будзе столькі, што і ў галаву не тоўпіцца. Дагэтуль Зося насіла ўвесь свой капітал у хустачцы, туга заціснуўшы вузлом і медзякі і паперкі. Калі нават якая-небудзь пяцёрка няшчасная была за душою, дык і то думалася, што з капейкай — усюды смялей. А цяпер... Страшна было б адной ісці па іх. Кастусь, дзякуй яму, ідзе. Паслухаў. Ён-то, нябось, разбярэцца ўсюды! Ды і свой сынок, таксама. Бачыш, жаба, упёрся — «пайду». Трэба ж яму апрануцца што-небудзь купіць... «Сыну брата майго...»,— успамінае Зося пісьмо. Няхай бы ён, яе Іванка, лепш сам быў жывы, чым усе гэтыя грошы. Але што ты парадзіш?.. Сёння дык яшчэ не, а ў другую нядзельку яна закажа па ім паніхіду. Як і ўсе добрыя людзі...

І Зосі ўжо цяпер здаецца, нібы наяве, як будзе тады ўсміхацца ёй заўсёды п'янаваты псаломшчык Харкевіч, беручы ад яе залатоўкі. Пасля абедні — паніхіда. Зося ўяўляе, як яна кленчыць са сваім хлопцам сярод царквы і ў руках іхніх гараць, аплываючы духмяным воскам, вялікія свечкі. Данік і рад, што ўсе людзі глядзяць на іх, і нудна яму, жуліку,— наслухаўся ўжо і ён, што кажуць у вёсцы — бога няма. Ён садзіцца на пяткі і разглядаецца ва ўсе бакі. А сама яна прыслухоўваецца да незразумелых, святых слоў бацюшкі, ловіць у іх імя свайго Івана і хрысціцца ўдагон яму, старанна прыцiскаючы тры пальцы да зморшчанага лба. Праз сіняваты, пахучы дым кадзіла блішчыць пазалота іканастаса. Барадатыя багі глядзяць чамусьці панура. Толькі божая маці ўсміхаецца. А пеўчыя як хораша пяюць! Адзін псаломшчык як раўне сваім басам, дык ажно сэрца

заные... I верыцца Зосі, што цяпер дык Іванавай душачцы палягчэе,— такая, людцы мае, паніхіда!..

«Не забыцца толькі прышыць бакавую кішэню ў бурносе»,— думае Зося, зноў успомніўшы пра грошы. А потым аднекуль з'яўляецца думка, што бога, можа, і сапраўды няма... І Іван жа казаў калісьці таксама, і брат ягоны, дзевер Пятрусь, напэўна ж таксама бязбожнік. А людзі ж яны якія разумныя! Усё пачынае блытацца ў галаве. Ды вось зноў усплываюць на памяць пісьмо і грошы — ажно з Мінска, а за імі — вялікая, небывалая радасць. І ўсё становіцца ясна, як гэты вось белы, сонечны дзянёк. Толькі ж вецер які! Прыпыніўшыся, Зося азіраецца і з усмешкай пытае свайго гаспадара:

— Ідзеш, Даніла?

— Іду, іду,— адказвае Сівы. І вочы яго ажно паблісквають з-пад башлыка.

Данік таксама думае.

Яму ўжо адзінаццаць. Ужо другі год хлопец сядзіць у трэцім класе. Што, хіба ён вучыцца дрэнна? Ды не! Цяпер ужо не толькі ўся школа, а ўся Галынка ведае, што ён, Зосін Данік, вучыцца лепш за ўсіх. Найбольш чытае — і беларускіх, і рускіх, і польскіх кніжак, абы дзе якую дастаў. А вось застаўся ў трэцім класе на другі год. Хто ведае — можа і яшчэ год будзе сядзець... Такі ўжо заведзены лад у паноў: хто не адходзіць у школу да чатырнаццаці год — плаці штраф або адседжвай у каталажцы пры гміне. За ўсё адседжваюць людзі — за падаткі, за штрафы, калі няма чым заплаціць. Дзеду Раману прыйшло ад сына з войска даплатное пісьмо, дык ён і за даплату гэтую прасіўся адсядзець. Маме ні штрафу плаціць, ні адседжваць, вядома, не хочацца, дык вось Данік і

ходзіць другую зіму ў трэці клас. Ісці ў чацвёрты, у мястэчковую школу,— і няма за што, і няма ад каго. Трэба ж і маме дапамагаць. Шэсць чужых кароў і сваю Рагулю пасе ён улетку.

А ў школу, у чацвёрты клас, так хочацца!..

Вясной, калі ён скончыў трэці, быў у іх сам «пан кіроўнік» — дырэктар мястэчковай сямігодкі.

«Пан, зразумела,—звярнуўся ён да іхняга Цабы,— лепшых вучняў накіруе да мяне, у чацвёрты клас, а гэтага, Мальца,— у першую чаргу, абавязкова».

«Пане кіроўніку,— загугніў Цаба,— ён, Данель Малец, вельмі бедны, сірата. Дарэмная гаворка».

«Ну што ж, як не дык не»,— сказаў кіроўнік.

А тут учора дзядзька Пятрусь прыслаў пісьмо і грошы. Вось табе і «не дык не»! Абы толькі да вясны дацягнуць, а там, увосені, я табе, пане Цаба, не здрастуй, а ты мне не застуй!

Ад вялікага кажушка Даніку цяжка ў плечы і мокра за спіной. Канцы башлыка, якімі хлопец абвязаны ледзь не да носа, запацелі і падмярзаюць на ветры, ад подыху зноў растаюць і зноў падмярзаюць. Хлопец перабірае засліненае сукно гарачымі губамі і ўсё думае...

Дзядзька Пятрусь, незнаёмы Даніку брат яго бацькі,— вельмі добры, відаць, і вельмі разумны чалавек. І ён, як калісьці Мікола, гаворыць, што Данікаў тата — герой. Каб паны не забілі яго на вайне ды каб ён жыў, ён быў бы таксама разумны і добры. А каб паноў не было і тут? Што ж, тады не было б і пана Цабы з яго школай і не сядзеў бы ў турме такі разумны, добры, смелы Мікола Кужалевіч... Ды ці адзін хіба Мікола!.. Данік успамінае, як плачуць бабы і дзеці, калі паліцыянты гоняць у пастарунак каго-небудзь з хлопцаў ці мужчын... А ўсё ж спяваюць

у Галынцы песні супраць паноў, усё ж чакаюць прыходу таварышаў...

Тут на думку хлопцу ўзыходзіць, што школа ў мястэчку — таксама не свая, як і ў Галынцы... «А ці добра, што я пайду туды, што я хачу вучыцца, хоць і папольску? Што ж я — хачу панам Цабам зрабіцца?.. Ды дзядзька ж піша, каб я вучыўся! — успамінае ён з палёгкай.— У школе буду вучыцца па-польску, а дома — па-свойму. І буду шмат чытаць, буду такі разумны, як тата, як дзядзька Пятрусь, як Мікола!..»

Вецер вірыць і дзьме па-ранейшаму. Мама, зноў прыпыніўшыся, азіраецца і пытае:

— Ідзеш, Даніла?

— Дык што ты ўсё: «ідзеш, ідзеш»? Ну іду...

І вочы Сівага, здаецца, яшчэ больш пабліскваюць з-пад пакрытага інеем башлыка.

6

Калісьці, пры цару, школа ў мястэчку была «царкоўнапрыходская», на тры класы. Невялікі драўляны дом яе стаіць на схіле ўзгорка, на якім, акружаная дрэвамі, узвышаецца прыгожая царква. Гэтыя бліскучыя крыжы над светла-зялёнымі купаламі відаць ажно ў Галынцы. Мястэчка малое: ад незабрукаванай плошчы разыходзіцца шэсць вуліц. Хаты — такія самыя, як у Галынцы, аднак людзі, якія ў іх жывуць, называюць іншых людзей, хто не з мястэчка, вясковымі. Навокал рыначнай плошчы стаяць драўляныя і нават цагляныя дамы, у якіх жывуць прыезджыя паны-«ўжэнднікі»[1] і гандляры-яўрэі. Восем крам, адна

[1] Чыноўнікі.

пякарня і дзве карчмы. У адным такім доме каля плошчы размясцілася гміна, куды солтысы носяць садраныя з людзей падаткі, у другім доме — пастарунак, дзе паліцэйскія ў цёмна-сініх мундзірах катуюць усіх тых, хто не хоча, каб тут была панская ўлада. А яшчэ ў двух нанятых яўрэйскіх дамах вучацца чатыры старэйшыя класы сямігодкі, якія не ўмясціліся ў старым доме на схіле царкоўнага ўзгорка.

Чацвёрты і пяты класы вучацца ў новым драўляным доме, насупраць якога, цераз плошчу, стаіць пастарунак.

Выхавацелька чацвёртага класа — пані Мар'я, або кіроўнічыха, як называюць яе вучні,— увайшла пасля пераменкі ў клас з вялікім пачкам чырванабокіх яблыкаў.

— Лісты кляновыя прынеслі? — спыталася яна.

— Прынеслі! Во якія! Во! — загаманілі вучні.

— А-ёй, навошта гэтак шмат? Я ж казала па ддва-тры, не больш.

Пані Мар'я гаворыць па-польску чыста, не так калечана, як пан Цаба.

— Але нічога, дзеці,— кажа яна.— Зробім так: кожная парта атрымае адно яблыка, паложыць некалькі лістоў, а на іх зверху — яблыка. Праўда, на кляновыя лісты яблыкі не падаюць, бо на клёнах яны не растуць, але гэта таксама нічога: гэта вельмі нагадвае восень, яе хараство. Дык пачынаем, дзеці. Не спяшайцеся. І кожны няхай памятае: хто нарысуе лепш,— з'есць яблыка, а хто палянуецца,— будзе есці лісты.

Сказала і засмяялася, а клас — за ёю. Якая яна добрая, вясёлая! Зусім не такая, як муж яе, пан кіроўнік,— нейкі маўклівы і нават страшнаваты. Дзяўчаткі, дык тыя гавораць «наша пані Мар'я», як быц-

цам яны любяць яе больш за хлопцаў. І ўсё падлашчваюцца, усё шчабечуць: «проша пані» ды «проша пані»!..

Як толькі ў класе ўсталявалася цішыня, пані Мар'я села за стол і дастала з шуфляды класны журнал. І вось гартае яго і нешта запісвае.

А Данік, які сядзіць на першай парце, насупраць стала, малюе, а сам усё глядзіць на кіроўнічыху,— то крадком цікне спадылба, а то, калі яна не бачыць гэтага, пазірае адкрыта.

Сёння дваццатае верасня. А Даніку здаецца, што толькі ўчора поп адслужыў ім у царкве малебен на добры пачатак школьнага года. Вучыцца весела, час ідзе хутка. Чаму ж, аднак, сёння яму ніяк не рысуецца?

Толькі і глядзеў бы, здаецца, на паню Мар'ю... Чаму? Найбольш, мусіць, за тое, што яна чытала ім пазаўчора.

Пазаўчора яна прынесла на ўрок польскай мовы маленькую кніжку і сказала: «Сёння мы прачытаем апавяданне выдатнага польскага пісьменніка Генрыха Сянкевіча пад назвай «Янка-музыка».

За чатыры гады Данік — нават у пана Цабы, а найбольш дык сам, з кніжак,— навучыўся ўжо разумець па-польску амаль усё. Зрэшты, чытаючы, пані Мар'я растлумачвала ім паасобныя словы. І ўсё зразумела для іх, хоць у школе амаль адны беларускія дзеці, з мястэчка і з навакольных вёсак. Дзеці яўрэйскіх крамнікаў, краўцоў, анучнікаў і кавалёў таксама лепш, чым па-польску, гавораць на беларускай мове. Вучняў-палякаў — зусім няшмат: сынкі і дачушкі «ўжэнднікаў» і паліцэйскіх, сем чалавек на ўвесь вялікі клас.

Усё зразумела Даніку яшчэ і таму, што ў апавя-

данні, якое чытала ім настаўніца, гаварылася пра такіх жа, як ён, дзяцей вясковай беднаты. Янка-музыка — польскі хлопец-пастушок, таксама сірата, а маці — батрачка, якіх недзе там, у Польшчы, называюць «каморніцамі». Музыка — гэта мянушка Янкі. Для яго ўсё іграла — і лес, калі ён шуміць і звініць галасамі птушак, і луг, дзе ноччу кумкаюць жабы і крычаць драчы, і вёска, калі яна вясновай ноччу спявае-гамоніць спачатку дзявочымі песнямі, а потым — пераклічкаю пеўняў... Рэха іграла таксама. Ігралі на ветры нават і рагі вялікага сахара, якім малы Янка растрасаў гной на панскім полі.

— Малец, устань!

Данік прахапіўся ад задумы і ўстаў.

— Ты чаму не рысуеш?

— Я рысую.

— Ну дык сядай і рысуй.

Так, рысаваць трэба ўсё ж такі лепш. «Спачатку лёгенька алоўкам, а тады пойдуць фарбы»,— успамінае Сівы словы настаўніцы. Хлопец глядзіць на яблыка, на кляновыя лісты.

Як яны хораша жаўцеюць на іхнім клёне перад хатай! Непрыкметна адчэпліваюцца хвосцікам ад галінкі і асядаюць у бясшумным палёце, лажацца на пясок і на траву. Добра збіраць іх у пучкі,— маме, хлеб пячы,— добра ўглядацца на іх далікатныя жылкі або шалахцець па іх босымі нагамі... А яблыкі!.. Улетку Данік часта спаў у садку каля хаты, пад іхняй адзінай яблыняй белы наліў. Звечара ён доўга не мог заснуць, бо ўсё прыслухоўваўся, як яблыкіападаюць у мяккую, глыбокую траву, як яны на ляту торкаюць, непакояць лісты і галінкі. Часта ён уставаў з-пад коўдры і, стоячы на каленях, мацаў навокал рукамі ў халоднай расе. Знойдзеш-абмацаеш яблыка і ўвап'еш-

ся зубамі ў кіславата-салодкую смакату!.. Зоркі — высока над хатай і яблыняй, жабы гудуць на балоце, у садзе звіняць камары... Ночка і сапраўды спявае,— так ціха, і так шматгалоса...

Той польскі хлопчык Янка-музыка і сам захацеў іграць. Змайстраваў сабе скрыпку з гонціны, начапіў драцяныя струны. Ды яна не хацела іграць так, як тая, што іграла ў карчме або ў панскім двары. І Янка вырашыў украсці сапраўдную скрыпку — у панскага лёкая. Яго злавілі. Нядошлага хлопчыка-сірату гмінны суд прысудзіў да пакарання розгамі. Біў музыку гмінны вартаўнік, дурнаваты Стах, такі самы, відаць, як той Васіль, што трымаў калісьці Даніка, пакуль Палуянаў Павел падбег і ўдарыў яго кіем па галаве.

Пані Мар'я нешта ўсё піша ў журнале. Доўгія чорныя вейкі яе зусім прыкрылі вочы. Яна не бачыць Даніка, і вось ён зноў глядзіць на настаўніцу.

Янка-музыка крычаў: «Ма-ту-ля!..» І пані Мар'я, чытаючы, неяк дзіўна вымаўляла гэтае слова. Тройчы. За першым разам яна сказала яго, потым спынілася і, заплюшчыўшы вочы, устрасянула галавой. А ўжо за трэцім разам у вачах яе паказаліся слёзы. Так, ён убачыў гэта, бо ён сядзіць якраз перад сталом...

Доўгія чорныя вейкі настаўніцы нечакана прыпадымаюцца. Вялікія карыя вочы яе глядзяць у шэрыя, ужо спалоханыя Данікавы вочы.

— Малец!

Сівы ўстае і чырванее. Ужо не толькі яна, а ўвесь клас — ён адчувае гэта — глядзіць на яго.

— Што ты зрабіў, пакажы!

Данік падае настаўніцы сшытак.

— Ну, вядома. Усе ўжо малююць, а Малец... Я па-

жартавала, што гультаі будуць есці лісты,— іх мы, магчыма, і на калені паставім. Як табе гэта падабаецца? Трэба рабіць, а ты сядзіш ды думаеш пра нябесныя мігдалы...[1]

Пад смех усяго класа Данік садзіцца і пачынае маляваць. Ён кладзе, як і трэба, спачатку светла-жоўтую фарбу, дадаўшы да яе крышку зялёнай... Ды вось не клеіцца штосьці, не так выходзіць, як хочацца... Дашкаў сусед па парце — Санька Сурновіч, хлопец з мястэчка. Яны ўжо трохі пасябравалі. У Санькі выходзіць зусім інакш. Бачыш, як захапіўся,— і галаву схіліў, і шчаку падпёр языком...

— Добжэ, Сурновіч, добжэ,— гаворыць пані Мар'я. Яна ўжо стаіць каля Санькі; схілілася над ім, усперлася рукой на парту.— Ты толькі, Сурновіч, лягчэй, не так рэзка. І не спяшайся. Дай мне пэндзаль. Падсунься трошкі.

Яна падсела да Санькі і ўжо малюе сама.

Вось так, вось так,— прыгаворвае.— Што ж, прыйдзе час, і наш Аляксандр Сурновіч будзе — хто ведае? — можа і Янам Матэйкам...

Усе смяюцца, а Санька шморгае носам і сарамліва апускае галаву.

— Ян Матэйка, дзеці,— гаворыць настаўніца,— гэта быў такі польскі мастак. Слаўны мастак, на ўвесь свет. Ну, а ты што тут робіш, задуманы? Пакажы.

Данік падае ёй свой сшытак, кладучы яго на Санькава месца.

— О, што гэта — аладка з хвосцікам?

Усе смяюцца, а пані Мар'я бярэ ў Даніка яго пэн-

[1] *Мігдал* — міндаль. Думаць пра нябесныя мігдалы — марыць пра нешта недасяжнае.

дзлік, набірае чырвонай фарбы і пачынае папраўляць яго няшчаснае яблыка.

Ах, і чаму ж яна не сядзіць побач з ім, а з Санькам?! Данік глядзіць на белую, маленькую руку настаўніцы, потым крадком цікуе на мілы, прыгожы твар яе, абапал якога звісаюць чорныя кучаравыя пасмы коратка, «пад польку», астрыжаных валасоў. І ў душу яго само чамусьці просіцца слова «матуля», пачутае ад яе пазаўчора...

— Вось так, вось так,— прыгаворвае пані Мар'я, малюючы.— І трэба, Малец, не глядзець, не марыць, а рабіць сваё...

Не, ніколі, відаць, яна не палюбіць яго так, як Янку-музыку! І ніколі не сядзе побач з ім, Дашкам, і не пахваліць яго так, як Саньку!..

7

За вокнамі — позняя, мокрая восень.

Чацвёрты і пяты класы злучаны ў адзін пакой — на «беларускую гадзіну». Вучні-палякі пайшлі на гэты час дахаты, аднак і без іх у вялікім пакоі двум класам вельмі цесна.

Такіх гадзін бывае толькі дзве на тыдзень, і ў кожным класе іх вядзе пані Мар'я. І яна, і муж яе, пан кіроўнік, вучаць тут ад самага пачатку панскай улады. Дзеці даўно ўжо ведаюць, што яна — палячка. А вось дзе яна навучылася па-беларуску — аб гэтым яшчэ не дазналіся нават і яўрэйскія дзяўчаткі, якія ведаюць усе таямніцы з жыцця мястэчковых «ужэнднікаў».

Пані Мар'я піша з кніжкі на дошцы. «На дварэ дождж, а ў сенях вялікая лужына. Пусты ўлетку на-

шы сёлы. Венцер новы, маеш час — залатай»,— выводзіць яна сваім прыгожым прамым почыркам. Спісаўшы ўсю дошку, яна загадвае чацвёртаму класу перапісаць практыкаванне і падкрэсліць назоўнікі адной рыскай, а прыметнікі — дзвюма.

У пятым класе будзе вуснае. Настаўніца бярэ беларускую чытанку «Родны край» і кажа, як заўсёды, па-польску:

— Вядомая беларуская паэтэса Цётка пісала і вершы і прозу. Цяпер мы пазнаёмімся з яе навелай «Міхаська». Увага.

І пачала чытаць:

— «Міхаська вельмі неахвотна на гэты свет прыходзіў. Тры дні радзіўся. Людзі рукамі махнулі: нічога не будзе ні з мацеры, ні з дзіцяці...»

І як заўсёды, калі пані Мар’я чытае па-беларуску, голас яе адразу стаў яшчэ мілейшы. Дзяўчаткі і хлопцы з пятага класа, якія сядзелі па чацвёра-пяцёра на адной парце, заціхлі і загледзеліся на настаўніцу. Цяжка было пісаць і чацвёртаму класу. А найцяжэй, здаецца, Даніку... Ды і навошта яму гэтыя назоўнікі, прыметнікі, пустыя сёлы і незалатаныя венцяры, калі пані Мар’я чытае?..

Перад вачыма Сівага, нібы наяве, разгортваецца роднае жыццё і першая праца — пасьба. Толькі ж не так ужо цёмна і горка было заўсёды, як там у кнізе. У Даніка, хоць ён таксама сірата, слёз было менш, чым радасці. Хлеб сірочы, вядома, нялёгкі, аднак пра яго пакуль што больш думала мама.

Сівы ўспамінае, як яны, галынкаўскія пастухі, збіралі жоўтую лотаць на залітых вясновай вадою паплавах, бегалі па цёпленькіх, празрыстых дажджавых лужынах на траве, гулялі на выгане ў «чыжыка» і ў лапту, хадзілі ўлетку на Нёман... Там яны купаліся

на водмелі з вясёлым гоманам, вудзілі печкуроў, падпускаючы ім каламуты. Вада ў Нёмане, нават і каля берага, на мялізне, не ідзе, здаецца, а бяжыць, і каламута сыходзіць хутка: як ты ні калупай дно пальцамі ног — зноў відаць светлы, цвёрды пясочак... Увосень цвітуць на ўзлеску за ракою верасы, залітыя ласкавым сонцам. Пад босымі нагамі шалахціць залатое лісце, суха патрэскваюць сучкі на мяккай аўчыне імху, кропелькамі крыві стракацяць у брусьнічніку кіслыя ягадкі. Як жа добра тады гайдацца на маладых, гнуткіх бярозках і перагуквацца, ловячы звонкае рэха. Як добра рэзаць веццe і вязаць лазою венікі — хто больш!.. А ў полі пастухі палілі бульбоўнік і пырнік і, калі асядала магутнае, шыпучае полымя, пяклі ў прыску салодкую духавітую бульбу. Ну, хіба ж тады было да слёз!..

А ў Міхаські — таго, што ў кнізе,— былі як быццам адны толькі слёзы. І восень такая, і ўсё жыццё. І сапраўды — «на дварэ дождж, а ў сенях вялікая лужына». Міхась быў рабы, нядошлы, і ніхто яго чамусьці не любіў. Не, Даніка ў Галынцы не любілі толькі Палуянавы хлопцы. І здзекаваліся яны з яго нядоўга, пакуль ён не «ўвабраўся ў сілачку», як той хлапчына, пра якога Даніку чытаў калісьці сябар яго — Мікола Кужалевіч. Зачапі толькі Сівага — ён дасць і з правай, а калі мала, дык ён і з «Манькі» дадасць!.. А той Міхась вечна збоку сядзеў, наводшыбе, і хлопцы — хто зараза — часта крыўдзілі яго.

Пані Мар'я чытае пра восень і дождж... Нехта падстрэліў недзе жорава, і, абяссілены, ён асядаў на лузе. Пастухі пачалі яго з крыкам лавіць, а ён — не давацца. Падумаў на Міхаську, што гэта купіна, і стукнуўся ў яго грудзьмі. Міхась затуліў яго халатам. А сябрукі, адбіраючы жорава, затузалі хлопца так,

што ён самлеў. Хлопцы спалохаліся, адхаялі яго, завялі дахаты і жорава яму аддалі. Так яны і заселі ў запеку ў мачыхі,— галадалі, хварэлі і пацяшалі адзін аднаго...

— Малец, чаму ты не пішаш?

— Я пішу,— схамянуўся Данік. Ён схіліўся над сшыткам, а пані Мар'я паківала галавой, памаўчала трохі і зноў чытае.

Да вясны жораў паправіўся і зажыў у хаце царом над курамі. Міхась раставаў, як той снег за акном. Аднойчы напрадвесні мачыха сядзела за кроснамі, а ён азваўся з запека: «Мама!..» Упершыню пачула баба такое слова ад пасынка. І толькі спалохалася,— смерць!.. «Мама, мамачка, жорава дай!..»

Чаму на гэтых словах пані Мар'я спыняецца? Нават, здаецца, з прыплачам у голасе, як у той дзень, калі яна чытала ім пра Янку-музыку...

Чаму і ў Сівага таксама слёзы закружыліся ў вачах?..

Жораў ішоў за трунОЙ Міхася, а потым, калі засыпалі магілу, узняўся і паляцеў. А на зямлі застаўся толькі сумны крык яго, і дождж, і слёзы...

— Ну, а цяпер пакажы мне, Малец, што ты там напісаў?

Данік устрапянуўся і, зачырванеўшыся, паднёс настаўніцы разгорнуты сшытак.

— Вядома ж, і палавіны нават не зроблена,— сказала пані Мар'я.— Ну, хлопча, няма з табой ніякай рады. Застанешся ты сёння пасля заняткаў. На каленях трохі пастаіш. Бо трэба пісаць, а не думаць і вечна глядзець...

І вось чацвёрты клас пайшоў дахаты, а Данік стаіць на каленях. За сцяной, у другім пакоі, пані Мар'я вядзе ў пятым класе арыфметыку, замяняючы

настаўніка Дулембу. Вучні нешта, мусіць, рашаюць, і голасу кіроўнічыхі не чуваць. Можа сядзіць над класным журналам. І ўжо не плача, відаць, ні над Янкам-музыкам, ні над Міхаськам...

Сівы сядзіць на пятках, калупае мох у пазе сасновай сцяны і злосна, да слёз злосна думае пра настаўніцу.

Яшчэ толькі ўчора яна здавалася яму не такой, як усе іншыя настаўнікі, не такой, як быў пан Цаба. «Мілая пані Мар'я...» — крывіць сам сябе Данік. Ён думаў так неаднойчы, калі ішоў дахаты або ўпотай глядзеў на яе цераз парту і стол... Эх, дурань! Ён думаў нават, чаму яна — такая добрая, разумная, прыгожая,— чаму яна не мама яго, чаму ён не можа прытуліцца да яе, падставіць сваю сівую, астрыжаную галаву пад яе цёплую, маленькую руку... У кіроўнічыхі двое дзяцей: дзяўчынка Вандэя вучыцца ў другім класе, а хлопчык Адась яшчэ зусім малы. Данік бачыў аднойчы, як пані Мар'я вяла іх за рукі па дарожцы вакол царквы. А ён, дурань, глядзеў з-за дрэва, слухаў іх смех і гутарку і... зайздросціў. Думаў, якая яна добрая, прыгожая, якія яны шчаслівыя з такою мамай — гэтыя Вандзя і Адась!.. Ах, які дурань! Як дрэнна думаў ён тады пра сваю маму! Яна, бачыш, і ў школу не правяла яго ні разу, і не пахадзіла вось так, і не спытала ніколі, ці не цяжка яму і пра што ён чытае... Усё завіхаецца вечна, усё маўчыць... Ну, дык вось табе, Сівы, і «мілая пані Мар'я»!..

Што гэта — нехта галосіць? Так, галосіць!

Данік устаў і падышоў да акна. Працёр запацелую шыбу: за гразкаю плошчай — цагляны дом пастарунка. На ганку стаіць паліцыянт. І нікога навокал няма, толькі шэрае сумнае неба і гразь...

— А сы-ынок мой, а род-нень-кі!..— зноў пачулася галашэнне.

Хто ж гэта?.. Данік працёр запацелую шыбу да самага нізу і ўбачыў — на тратуары, трохі правей ад акна, стаяла нейкая цётка.

— Ціха, Ганна, нічога ты не паможаш,— пачуўся голас мужчыны. Яго — не відаць: мусіць, за ганкам стаіць. А цётка не хоча заціхнуць.

— А дзе ж той бог, а дзе тыя до-брыя людзі?.. А за што ж вы яго катуеце-е?!

— Ціха, дурніца! Ну вось, дачакалася!..

З ганка пастарунка сышоў паліцыянт і ўжо ідзе сюды, абыходзячы лужыны... Данік не вытрымаў: узлез з каленьмі на акно, адчыніў фортачку і задрыжаў — не то ад холаду, не то ад голасу жанчыны.

— Няхай бяруць! — ужо не плакала, а крычала яна.— Няхай катуюць і мяне! Няхай!..

Дзядзька паказаўся з-за ганка і шмыгануў перад акном па мокрых, гразкіх дошках тратуара.

— Стуй! Чакай, хаме! — крычыць паліцыянт і сам ужо бяжыць сюды па гразі.

А цётка не ўцякае... У нейкім шэрым бурносе, у лапцях, у хустцы-канаплянцы... І не ўцякае!..

Данік прыўстаў і ўсадзіў у фортачку твар.

— Ідзі, ідзі! — гаворыць цётка.— Ідзі, напіся, крук, і маёй крыві! Бог мілы дасць — захлынешся!.. Ах, божа мой!!.

Данік убачыў толькі, як ён, паліцыянт, замахнуўся... Тады, заплюшчыўшыся ад жаху, малы закрычаў. Толькі адно, толькі самае першае слова:

— Мам-ма!!.

І тут яго схапілі пад пахі нечыя дужыя рукі, знялі-сцягнулі з падаконніка на падлогу.

Данік апрытомнеў, убачыў, што гэта яна — кіроў-

нічыха. Яна стукнула фортачкай, зашчапіла яе, стала спіной да акна, засланіла сабою ўсё... А ён памкнуўся наперад, хацеў ёй крыкнуць нешта такое, пасля чаго яна назаўсёды перастала б для яго быць настаўніцай, а ён — яе вучнем... Ды вось пані Мар'я закрыла аберуч твар і плечы яе задрыжалі. Данік адступіўся. Крыку за вокнамі ўжо не чуваць... І цішыня пустога класа, і гэтыя малыя белыя рукі, што ўпершыню закрылі мілы калісьці твар настаўніцы, і плечы яе, што дрыжаць,— усё гэта нібы вярнула яго зноў сюды, на гэтую падлогу перад партамі... Данік спалохаўся, абмяк, адышоўся на сваё месца і стаў на калені.

— Што ты робіш, дзіця маё! Што ты крычыш!

Яна ўжо стаяла за яго спіной. А ён не хацеў нават азірнуцца. «Ідзі ты к чорту! Разам з усімі вамі — к чорту!..» — гаварыў ён без слоў, усімі сіламі сваёй уражанай, як быццам ужо не дзіцячай душы. Але слёзы, гарачыя слёзы нянавісці і жалю самі каціліся з яго вачэй...

— Устань!

Данік унурыў галаву яшчэ ніжэй.

— Устань, Малец, кажу табе!..

Яна ўжо гаворыць без слёз.

І ён ужо не плача. Слёзы самі паўзуць па шчоках Сівага, ён ужо калупае пальцамі сухі, шорсткі мох у пазе, а потым нібы адрывае руку ад сцяны і пальцы самі сціскаюцца ў кулак.

— Устань, Данік!— Яна назвала яго так упершыню.— Ну, я прашу цябе — устань...

Данік устаў. Ён не глядзіць на яе, бо ўжо не можа ўзняць вачэй.

І вось да твару яго дакранаецца цёплая далонь.

Пальцы спаўзаюць па шчацэ да падбародка і хочуць знізу прыўзняць хлопцаў твар.

— Не трэба, Данік, злаваць на мяне...

Ды ён не хоча слухаць, не хоча і гэтай рукі. Матнуўшы галавой, ён вызваляе свой падбародак з яе цёплых пальцаў.

— Ну што ж, ідзі дахаты. Толькі ціха. Дай я цябе правяду цераз гэты пакой.

Пяты клас — чуваць Даніку — ужо шуміць за сцяною. Ісці тудою — сапраўды не варта. Данік бярэ з парты торбу і шапку, ідзе следам за кіроўнічыхай. Цераз настаўніцкі пакой яна выпускае яго на ганак. Хлопец не кажа нават таго «до відзэня», якое павінен сказаць.

Не можа вымавіць. Ды і не хоча.

8

Неяк увечары, дома, калі маці наліла яму паабедаць з дарогі, Данік, нават не сеўшы за стол, сказаў:

— Дай мне адну залатоўку.

— Вось як! — здзівілася мама.— Навошта?

— Трэба.

— Казалі хіба каб прынёс?

— Каб не трэба было, не прасіў бы.

— Садзіся вось ды еш.

— «Еш»... Ты вось давай, а то — «еш»...

— Будзеш заўтра ісці, дык дам.

— Дай цяпер. Мне вельмі ж трэба!..

— Ну ж і слата ты, Даніла! Канца, ты думаеш, не будзе гэтым дзядзькавым залатоўкам? Пойдзеш вясной у поле ды выграбеш, знойдзеш яе, другую, за бараной?

Зося гаварыла гэта, ужо корпаючыся ў сваёй старой пасажнай скрыні, дзе ляжаў яе шэры бурнос з бакавою, нядаўна прышытай кішэняй.

— На, бяры. Надзьмуўся, як індык. Садзіся, еш.

Ён узяў залатоўку, схаваў яе ў сумцы, тады ўжо сеў за стол і падсунуў да сябе місу з крупнікам. Пакуль ён еў, маці доўга глядзела на яго, стоячы сярод хаты, і нарэшце сказала:

— А натура, дальбог жа, таткава!..

Назаўтра, у школе, як толькі адзвінеў на вялікую пераменку званок і пані Мар'я выйшла з класа, Санька Сурновіч, якога ўжо называлі Матэйкам, ускочыў на парту і закрычаў:

— Увага, увага! Сёння Малец частуе! Рыхтуйцеся, хто галодны!..

— Я галодны! А я галаднейшы! Давай, Данік! Чым частуеш? — закрычалі хлопцы.

Данік сядзеў за партай і толькі ўсміхаўся.

— Чым я цябе пачастую? Свежым снегам? Што ён выдумаў!

І Сівы штурхануў свайго сябра, Саньку Сурновіча, пад бок: маўчы!..

— Эй, снеданне нясуць! Нех жые!

З пятага класа — адтуль быў выхад на двор — увайшлі дзяжурныя. Рыжы і кучаравы Абраша Цымес, сын каваля Ярухіма, надзьмуўшыся, нёс перад сабою бачок з гарачай кавай. За ім ішла, несучы два накрытыя сурвэткамі кошыкі, Аня Нупрэвіч, па мянушцы Каза, бойкая, крыклівая дзяўчынка з рубцом-разрэзам на верхняй губе.

— Г-гоп! — паставіў на стол бачок Абраша Цымес.

— Чаго напалі? — закрычала Каза на дзяцей.— Не ўсе адразу!..

У школе быў нядаўна заведзены такі парадак, што дзецям выдавалася «бясплатнае падмацаванне». Кубак кавы і лустачка хлеба — заўсёды адно. Дзеці

«ўжэнднікаў» і паліцэйскіх падыходзілі да гэтай справы «з гонарам» — бралі толькі каву і запівалі ёю свае, дамашнія, бутэрброды. Іх пераймалі ў гэтым сынкі і дачушкі багатых яўрэяў. Іншыя дзеці елі звычайна і сваё, і школьнае. Шмат было і такіх, для каго гэты кубак кавы і лустачка хлеба былі адзіным падмацаваннем.

З такіх часамі кпілі панскія і купецкія дзеці.

Пра гэтыя іх кепікі найбольш балюча і злосна думаў Данік Малец. Ён разумеў ужо і чуў ад старэйшых, што «падмацаванне» гэтае — нікчэмныя крошкі ад тых шматлікіх падаткаў, якія паны здзіралі з працоўных,— крошкі, кінутыя «на адчэпнае»...

— Ну, Абраша, ты — свой чалавек! Поўны, брат, налівай!

Абраша любіў гэтую справу. З чарпаком у левай руцэ, з лістом паперы ў правай (ён быў ляўша), вясёлы рыжы Цымес чытаў па спіску прозвішчы:

— Бурак Люба!

— Ёсць!

— На, палучай на чай,— і наліваў ёй чарпаком у падстаўлены кубак.

— Ян Цівунок!

— Ёсць!

— На, палучай на чай. Онэфатэр Эля! Стэфан Чачотка!..

— Ёсць! Ёсць!— адказвалі выкліканыя. Атрымаўшы «на чай», яны падыходзілі да Казы, якая выдавала хлеб.

Як толькі ўсе расселіся на партах і пачалі жаваць ды сёрбаць, Санька Сурновіч зноў закрычаў:

— Увага!

Тады Данік аберуч дастаў з-пад парты і ўзняў над галавою вялікую вязку насіляных на шпагат абаран-

каў. Яны, здаецца, ажно засвяцілі! Вялікія, салодкія, па пяць грошаў!..

— Ура! Нех жые! — закрычалі дзеці.

— Спісак давай! Чытай, Матэйка, па нашаму спіску! — скамандаваў Данік.

Санька стаў за сталом, дастаў з кішэні складзены лісток са сшытка і пачаў чытаць:

— Янка Цівунок! Біруля Ніна! Хана Партной!..

Для тых, каго ён выклікаў, Данік здымаў са шпагату вялікі, яшчэ духмяны абаранак.

І спіс, і абаранкі закончыліся разам.

— Вунь які! Ты, брат, давай усім!..

— Усім не магу! Не хапіла!

І вось тады Чэсік Бэндзіньскі, сын каменданта пастарунка, усхапіўся са сваёй парты і, яшчэ не глынуўшы мамусінай булкі з маслам і сырам, закрычаў:

— Я ведаю! Ведаю ўсё!

— А што ты ведаеш? Скажы мне — што?— падышоў да яго Данік.

— Ну але, што ты ведаеш? — падышоў да яго і Санька.

— Усё ведаю! І скажу!

— Што ты скажаш? Каму?

— Пані Мар’і, каму ж!

— Эх ты, лупаты!

— А ты хамула! Мала вас яшчэ наглушылі!..

— Матэйка, Сівы,— па мордзе яму!..

Хлопцы не заўважылі, як з настаўніцкага пакоя ўвайшла ў клас і апынулася ў самым кірмашы іх выхавацелька. Яны пачулі толькі яе голас:

— Ціха! Што тут у вас? Я кажу — ці-ха!..

Крычала яна не адна,— разам з ёю ўвайшоў пан Дулемба, якога хлопцы з пятага класа празвалі Павуком.

— Вудзе ціха, халера, ці не?! — крычаў ён, натапырыўшы жоўтыя вусікі.

— Пан дазволіць, пане Каролю, я разбяруся сама,— сказала яму пані Мар'я.— Дзе дзяжурныя? Што гэта ў вас за парадак?

Абраша Цымес і Каза, абое з недаедзенымі абаранкамі і з кубкамі ў руках, толькі хацелі пачаць апраўдвацца, але Чэсік Бэндзіньскі перабіў іх. Ён падышоў да настаўніцы бліжэй і сказаў:

— Я ўсё ведаю! Гэта — камуна!

— Якая камуна? Што ты пляцеш?

— Я не пляту. Я, проша пані, усё адразу разгадаў. Гэты вось, Малец,— ён тыцнуў рукой у грудзі Даніну,— падвучыў іх сабраць грошы...

— Няпраўда,— перабіў яго Санька.— Мы не падвучвалі, мы грошай не збіралі!..

— Сціхні ты! — крыкнуў Чэсік. Ён хацеў яшчэ нешта крычаць, але настаўніца спыніла яго і звярнулася да Даніка:

— Малец, ты купіў абаранкі?

— Я.

— А дзе ты ўзяў гэтулькі грошай?

— Мама дала.

— А навошта ты гэта зрабіў?

— Пані Мар'я,— умяшаўся Дулемба.— Я думаю, што ён маніць. Ты, дурань, гавары!..

Кіроўнічыха пачырванела і нейкі момант глядзела на Павука.

— Пане Каролю,— сказала цвёрда, с прыціскам,— я прасіла ўжо даць мне святы спакой. Гэта мой клас, і я сама разбяруся... Малец, навошта ты гэта зрабіў?

Данік глядзеў і не моргаў.

— У мяне сёння дзень нараджэння.

— Няпраўда! Ён маніць! — закрычаў Бэндзіньскі.

— А ты адкуль гэта ведаеш, Чэсь?— павярнулася да яго пані Мар'я.— Як можна так гаварыць пра калегу?

— Бо ён не ўсім па абаранку даў, а толькі па нейкаму спіску. Вось па гэтаму — у Сурновіча!

Дурны Санька! Ён не схаваў у кішэню, а яшчэ ўсё трымаў у руцэ той лісток са сшытка. Настаўніца ўзяла лісток і пачала вадзіць па ім вачыма.

— На больш у мяне грошай не было,— гаварыў Данік.— Каб мама больш дала, дык я...

Пані Мар'я ўзняла позірк над спіскам і паглядзела хлопцу ў вочы. Доўга так, пранікліва. Аднак ён параненйшаму нават не моргаў.

— Так, Малец,— сказала нарэшце настаўніца.— Ты ў нас заўсёды нешта прыдумаеш. Больш мне гэтага не рабі. Нават і ў дзень нараджэння. Ты разумееш?

— Разумею, проша пані. Я больш так не буду.

— І добра. Цяпер, дзеці, канчайце хутка снеданне. Засталося на гэта,— яна зірнула на ручны гадзіннік,— чатыры хвіліны. Хадзем, пане Каролю, справа скончана. Дзеці — заўсёды дзеці.

*

— Ну, брат Малец,— гаварыў Санька,— уляцела б нам сёння, каб трохі, ой, уляцела б!..

Яны ішлі ўдвух па той вуліцы, дзе Санька жыў і па якой Данік хадзіў дахаты.

— «Каб трохі»,— яшчэ ўсё злосна хмыкнуў Сівы.— Каб ты, разява, спісак схаваў у кішэню, а то...

— Кіроўнічыха добрая,— апраўдваўся Санька.— Яна нікому не скажа.

— «Добрая»,— зноў хмыкнуў Данік.— Яна дык, можа, добрая. А Павук?

— А што табе Павук? Што ты — не ведаеш?

— Што?

— Ды ён жа ходзіць за ёю! За што ж яго, як не за гэта, і Павуком хлопцы празвалі. Кіроўнічыха толькі туп-туп, як козачка, а гэты Павук за ёю ціхенька лазіць і сетку пляце...

Данік паглядзеў на Саньку. Маленькі, чорненькі, ён быў на год маладзейшы за Сівага і трошкі мамін сынок.

— Эх ты, Матэйка,— усміхнуўся нарэшце Данік.— «Туп-туп, як козачка...» Таксама разбіраешся. Яна яго на вярсту да сябе не падпусціць. Пані Мар'я — ды будзе з такім паскудствам звязвацца. Яна... Ды што табе гаварыць!.. Ты думаеш — яна яму наш спісак пакажа? Эх ты!..

— А я табе што кажу? — усцешыўся Санька.— Вядома, што не пакажа. А не пакажа — і ўсё.

Калі яны падыходзілі да Санькавай хаты, Матэйка даволі-такі лісліва сказаў:

— Давай зойдзем да нас! Мама яблыкаў дасць.

— Ы! «Яблыкаў»... А спісачак аддаў?

— Ды што ты ўсё! Што я, хацеў?

— Ты не хацеў... А што, калі яна яго кіроўніку пакажа?

— Не пакажа. Ты вось паглядзіш! Яна не любіць яго. Праўда,— дзяўчаты казалі.

— «Казалі»... «Казалі»... А пакажа, дык чорт іх бяры. Усіх разам.

— Ну, зойдзем?

— Ды мне, брат, і дахаты трэба,— сказаў, падумаўшы трохі, Данік.— Чатыры ўсё ж кіламетры...

— Зойдзем. Мы яшчэ нешта такое прыдумаем, што яны... Я цябе трохі правяду. Да мосціка, як тады.

— «Да мосціка»? — усміхнуўся Данік.— Ну што ж, хадзем.

Яны пайшлі на Санькаў панадворак.

9

У лютым, калі зіма пачынае прыхворваць адлігамі, якія з'ядаюць снег, калі пеўні пяюць на ўсё горла, думаючы, што вось ужо і вясна,— кіроўнічыха цяжка захварэла. Яе павезлі нават у бальніцу, а праз два тыдні прывезлі назад, і пані Мар'я ляжала дома.

Вучні сумавалі па ёй, а найбольш, здаецца, Данік. Роднай мовы цяпер — ні гадзінкі, і выхавацелька ў іх новая — худая, крыклівая панна Рузя, старая дзеўка, пра якіх гавораць, што «яна ўжо ў розуме». Так яе хлопцы і празвалі. «Дзеўка ў розуме» вучыць і нецікава і нудна. Адзнакі запісвае ў тоўсты блакнот, які хавае ў чорную сумачку. З усіх пяці адзнак яна найбольш любіць «тры з мінусам» і за ўсё-ўсякае лаецца. Ад яе Данік упершыню пачуў чатыры новыя польскія словы — матолак, дрань і «божы конь»[1].

Панна Рузя часцей за ўсё стаіць каля белай кафлянай грубкі, залажыўшы назад сухія бяскроўныя рукі з пярсцёнкамі. Грэецца.

Аднойчы, на рысаванні, яна стаяла так, а потым пачала:

— І не брыдка вам, драні? Ваша ранейшая настаўніца колькі ўжо часу хварэе, а вы?.. Хоць бы разочак схадзілі адведаць! Ганьба!..

На пераменцы клас загаманіў аб гэтым. Найбольш крычала Каза,— што яна, калі так, павядзе ўсіх сама. І пасля заняткаў дзеці пайшлі. Доўгай чародкай шлопалі яны па мокрым снезе лапцямі, ботамі, чаравікамі,

[1] Прыдурак, прахвост і асёл.

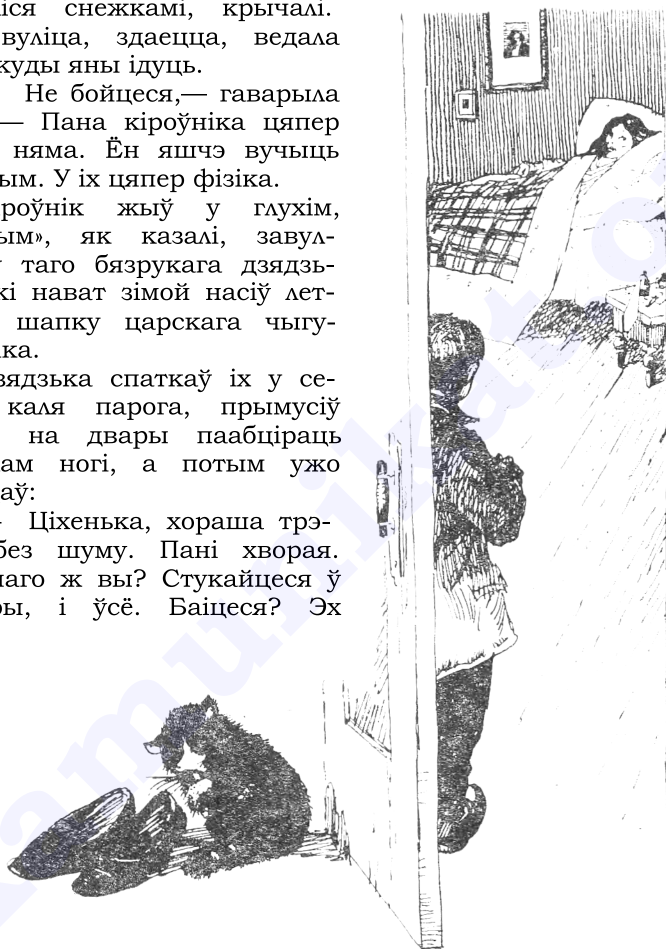
кідаліся снежкамі, крычалі. Уся вуліца, здаецца, ведала ўжо, куды яны ідуць.

— Не бойцеся,— гаварыла Каза.— Пана кіроўніка цяпер дома няма. Ён яшчэ вучыць у сёмым. У іх цяпер фізіка.

Кіроўнік жыў у глухім, «свіным», як казалі, завулку, у таго бязрукага дзядзькі, які нават зімой насіў летнюю шапку царскага чыгуначніка.

Дзядзька спаткаў іх у сенях каля парога, прымусіў яшчэ на двары паабціраць венікам ногі, а потым ужо загадаў:

— Ціхенька, хораша трэба, без шуму. Пані хворая. Ну, чаго ж вы? Стукайцеся ў дзверы, і ўсё. Баіцеся? Эх вы!..

Нават Каза і тая хавалася за другіх. І ўсе пачалі на Даніка:

— Ты, Малец, ты ідзі!

— Каторы гэта? Ён? — спытаўся дзядзька.— Ну, новыя боты, чаго ж ты,— валяй! А вы — за ім.

Дзядзька ўзяў Даніка за рукаў, падвёў да дзвярэй другой, «тыльнай» палавіны хаты і пастукаў у дзверы.

— Прашу! — адказаў яму знаёмы дзецям і так даўно не чуты імі голас.

Сівы шмаргануў носам і рашуча ўзяўся за клямку. Дзеці шыбанулі, хто ў кут, а хто адразу на двор, і Данік апынуўся за парогам адзін.

— А, Малец, гэта ты! — пачуўся голас ад акна.— Прыйшоў адведаць, хлопчык, сваю настаўніцу? Як гэта хораша! Ды ідзі ж ты сюды, павітаемся! Ну?..

І пані Мар'я працягнула да яго рукі. Данік ішоў туды, як зачараваны. Яна ляжала галавою да акна, завешанага фіранкай, па шыю схаваўшыся пад беленькай коўдрай. Чорныя кучаравыя валасы яе «полькі» растрэсліся на падушцы, а чырвоныя, нібы прыпухлыя, губы ўсміхаліся. Калі Данік зусім падышоў, пад далонямі пані Мар'і загарэліся яго шчокі і вушы, а на лбе — зусім нечакана — горача цмокнулі пацалункам губы настаўніцы.

— Харошы мой!.. І чаго ж ты так засаромеўся? Ну, сядзь. Вазьмі вунь крэсла, каля стала.

Данік узяў тое крэсла, паднёс яго да ложка і сеў на краёчку. І гэтак няёмка яму!.. Боты — і выцер жа іх, здаецца! — усё ж такі наслядзілі на чыстай чырвонай падлозе.

— Ну, раскажы мне, Данік, як ты цяпер вучышся? За што ты двойку атрымаў?

— Не двойку,— адказаў Сівы.— Тры з мінусам.

— Ха, ха, ха! Ах ты, мой жулік! Хіба ж гэта не

тое самае? Ды яшчэ для цябе — для выдатніка. Чаму ты панну Рузю не слухаеш?

— Яна... Яна толькі крычыць...

— І трэба крычаць на вас. Што, можа не? Няможна не любіць настаўніцу: яна — другая мама.

— Яна... не...

— А я? — пані Мар’я нахмурыла бровы, а ўсё ж усміхаецца.

Данік узняў вочы і праз момант зноў апусціў іх — не вытрымаў.

Яна працягнула руку, як тады, калі ён стаяў на каленях, і ўзяла яго цёплымі пальцамі пад падбародак. Глядзіць у вочы і ўжо, неяк сумна ўсміхаецца.

— Ты не злуеш на мяне? — спыталася цішэй.— За тое, калі ты крычаў у акно?.. Ах, Данік, Данік! Падрасцеш — зразумееш мяне, успомніш. Бо я разумею вас вельмі добра...

Яна адняла руку ад яго падбародка, памаўчала трохі, а потым усміхнулася зноў.

— Ну, быў у цябе яшчэ раз дзень нараджэння? Не чырванейся. Ты зманіў, я ведаю. Я правярала,— ты нарадзіўся ў ліпені, а не ў лістападзе. І спісак ваш я не паказала нікому. Хіба, можа, хто-небудзь...

Данік успомніў Павука-Дулембу і Чэсіка. Гэта, мусіць, яна пра іх намякае?..

— Я разумею цябе — ты любіш толькі бедных. І я, Данік, не з багатай сям’і. Вы тут усе не любіце паноў. А я — таксама палячка. І гэта, хлопчык, не адно і тое ж. І ў нас, у Польшчы, усякія людзі ёсць. Ты зразумееш мяне, калі падрасцеш.

Пані Мар’я памаўчала зноў.

— Зірні, вунь там,— паказала яна на этажэрку.— Тую вунь кніжку вазьмі і падай мне. Таўсцейшая, у чырвоным пераплёце. Ну, вось. А цяпер вазьмі вунь

там, на століку, ручку і памачы яе ў чарніліцу. Дай мне.

Ён нёс яе, гэтую ручку, асцярожненька, бо здавалася, что чарнільная кропля сарвецца з пяра і капне... Нават і носам баяўся шмаргануць, хоць і трэба было... Ну, аддаў!..

— Дзякую, Данік.

Пані Мар'я левай рукой трымала перад сабой разгорнутую кнігу, а ў правай — ручку.

— Адгадай,— сказала, зноў нахмурыўшы бровы,— адкуль я ведаю па-беларуску? Не адгадаеш! — усміхнулася здаволена.— Я вучылася ў рускай гімназіі. Яшчэ перад вайной, калі мой бацька працаваў у Расіі настаўнікам. А па-вашаму я навучылася тут. Увечары вучылася сама, а ўдзень вучыла вас. Сяму-таму гэта не падабаецца... Ды нічога... А напішу я тут, вядома, па-свойму. Ты мне падай прамакатку. Са століка.

Пакуль ён браў прамакатку, а потым стаяў з ёю каля ложка, пані Мар'я напісала нешта ў разгорнутай кнізе, пасля прамакнула напісанае і закрыла кнігу. Ён яшчэ ўсё не ведаў, што гэта і да чаго.

— Вазьмі, Данік. Гэта — табе. Чытаць будзеш дома. І лепш не паказвай нікому. Добра?

Сівы многа чытаў, і ён ужо ведаў, што тут трэба было б зрабіць... Не, не таму, што ведаў, а проста вельмі хацелася схіліцца над яе рукой, хоць дакрануцца да гэтай белай, маленькай рукі губамі. Ды ён жа не рабіў так ніколі, нават маме сваёй... Як жа ты тут асмелішся цяпер?..

— Дзенькуе,— шапнуў ён, апусціўшы вочы.

— Добра, хлопчык. Чытай, вучыся. Ты, Данік, пойдзеш далёка...

— Мамуся! — пачуўся звонкі дзіцячы голас.— А я іду зноў!

З дзвярэй у кутку пакоя, якія вялі, відаць, у кухню, убег малы хлопчык з доўгімі, як у дзяўчынкі, светлымі валасамі.

— Ну, Адась, павіталіся,— з усмешкай сказала яму пані Мар'я.

Малы паглядзеў на Даніка, усміхнуўся і хвацка працягнуў руку.

— Чэсць! —сказаў ён.— Я называюся Адась.

— А я Данік.

— Данік? Мамуся, так называюцца?

— Называюцца, сынку. Ну, ты ідзі да бабулі. Ты нам перашкаджаеш. Будзь ветлівы. Добра?

— Добра. Я толькі мамусю пацалую. О так! Цяпер адно вочка, а цяпер— другое, О так! І пабягу, бо як татусь зловіць мяне тут — будзе крычаць, што я цябе непакою...

Калі Адась пабег на кухню, пані Мар'я памаўчала, а потым, гледзячы на Даніка, усміхнулася.

— Харошы хлопчык мой сын? — спыталася яна. Данік кіўнуў галавой, і пані Мар'я ўсміхнулася зноў.— А Вандзю маю ведаеш? Яна таксама харошая. Я хачу, каб яны былі разумныя, добрыя, высакародныя людзі. Бо дрэнных, Данік, і так зашмат...

Яна памаўчала зноў.

— Ну што ж?— спыталася.— Ты вось, відаць, любіш мяне, вашу кіроўнічыху?.. Не чырванней,— я ведаю, што вы мяне так называеце. Ты вось прыйшоў, і я вельмі рада. Ну, а чаму не прыйшлі ўсе? Чаму ты ўсіх не прывёў?

— Яны ў сенях... І на двары.

— На двары! Ах, жулік, і маўчыш?! Пакліч іх!

Данік адчыніў дзверы, выйшаў у сені, паклікаў.
І вось яны, чацвёртакласнікі, пасыпаліся ў хату, як тая бульба з развязанага мяшка: «Дзень добры! дзень

добры! дзень добры!» — пяць, дзесяць, дваццаць разоў...

— Ах вы, разбойнікі! Ну чаго ж вы стаялі там? А як павырасталі, а-ёй!..

Дзяўчаты акружылі ложак настаўніцы. Эх, падлізы! Цяпер — дык «проша пані! проша пані!», а адразу?.. Данік апынуўся ў іх чарадзе,— хлопцы стаялі, вядома, далей,— і толькі прыціскаў пад пахай сваю кнігу... Лепш за ўсё — зараз жа непрыкметна схаваць яе ў торбу...

І тут сталася нечаканае. Без папярэдняга стуку адчыніліся дзверы з сяней, і каля парога з'явіўся сам пан кіроўнік.

— Дзень добры! Дзень добры!..— загаманілі дзеці, а потым зусім спалохана заціхлі.

— Дзень добры, дзеці. Жонка, як ты сябе адчуваеш? Стамілася тут з імі?

— Ды што ты, Стась! Я не стамілася, я адпачыла. Ты толькі паглядзі...

— Усё гэта я вельмі добра разумею. Аднак стамляцца табе ні ў якім выпадку няможна. А якое паветра?..

Ён стаяў сярод пакоя, у паліто, і праз акуляры глядзеў то на жонку, то на дзяцей. Дзеці — па ўсім было відаць — вельмі ахвотна сыпанулі б у дзверы.

— Адгадай, Стась, хто з іх першы прыйшоў? Не адгадаеш. Ён вось — Малец.

Пан кіроўнік паглядзеў на Даніка.

— Што ж,— сказаў ён.— Данель Малец добры вучань. Трэба толькі, каб ён паводзіў сябе лепш, каб не дурыўся з рознымі там абаранкамі. Разумееш?

У адказ на гэтае пытанне Данік яшчэ ніжэй апусціў галаву. Як добра, што ён паспеў схаваць сваю кніжку! Як добра, што ён, кіроўнік, не прыйшоў раней!..

Відаць, праўду такі казалі дзяўчаты, што пані Мар'я не любіць яго. Ну, а завошта ж яго любіць?

Не толькі Данік, а і ўсе дзеці нібы чакалі толькі сігналу, каб драпануць адгэтуль на двор. І сігнал гэты прыйшоў.

— Так, дзеці,— сказаў кіроўнік.— Я вам таксама вельмі ўдзячны за візіт, аднак...

Ён не скончыў, спадзеючыся, што яны і так зразумеюць. І яны зразумелі.

— До відзэня! До відзэня!..— зноў, як бульба з меха, пасыпаліся з хаты ў сенцы іх усцешаныя галасы.

10

Рабенькі Янка Цівунок, якога за кірпаты нос празвалі Лычыкам, стаіць каля стала, спіною да акна, і, як заведзены, расказвае вызубраны ўрок па гісторыі Польшчы.

Сакавіцкае сонца свеціць Янку ў патыліцу, і Даніну відаць, як вушы Лычыка, нейкія круглыя і адтапыраныя, прасвечваюцца, нібы яны з ружовай паперы.

— ...Калі туркі напалі на Аўстрыю,— гаворыць Янка,— аўстрыйскі цэсаж папрасіў польскага круля[1] Яна Трэцяга Сабескага: «Прыйдзі і выратуй нашу Аўстрыю». Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня 1683 года пад Венай, сталіцай Аўстрыі...

— Досць! Досць, матолак!— перабівае яго панна Рузя. «Дзеўка ў розуме» не стаіць каля печы, а ходзіць па класе, залажыўшы назад рукі.— Што я казала табе? Не тарахці, як папугай, а гавары сваімі словамі. Ну!

[1] *Цэсаж* — імператар; *круль* — кароль.

— Храбры круль Ян Трэці Сабескі сабраў сваё гераічнае войска і 12 верасня...

— Матка боска! — зноў спыняе яго панна Рузя.— Ну, сабраў, ну, прыйшоў, ну, разбіў!.. Конь ты божы! Ды гавары ты нарэшце сваімі словамі!

Янка маўчыць, толькі вушы яго ружавеюць яшчэ больш. Запалку, здаецца, падсунь — успыхне.

— Далей! — загадвае яму панна Рузя.— Расказвай, ці спадабалася гэта аўстрыйскаму цэсажу?

— Аўстрыйскаму цэсажу гэта не спадабалася,— гаворыць Янка ўжо «сваімі словамі». Потым раптам хлопец збіваецца з польскай на беларускую мову: — І тады ён... Тады...

— Досць! — зноў перабівае яго настаўніца.— «І тады ён... Тады...» — крывіць яна.— Што за «тады» і што за «ён»? Што ён зрабіў, сустракаючы Яна Сабескага, і што зрабіў Ян Сабескі? Па-польску гавары!

Янка маўчыць. Ён апусціў галаву і, здаецца, занараві́ўся зусім. Ну, хоць бы вочы ўзняў! Тады заўважыў бы, як Данік Малец, стараючыся, каб не прыкмеціла настаўніца, паказвае яму, што зрабіў Ян Сабескі. Раз, другі раз, трэці раз паказаў... І вось нарэшце Лычык цікнуў на клас спадылба і здагадаўся.

— Тады круль Ян Сабескі,— пачаў ён,— падкруціў свой вус...

Клас грымнуў смехам.

— Ціха, драні! — старалася перакрычаць усіх панна Рузя. А потым, калі вучні сціхлі, яна, паглядзеўшы на Янку, сказала: — Сядай, матолак! Не буду я тут з табою надрываць свае лёгкія. Хто адкажа?

Узнялося некалькі рук. Асабліва — адна, з другой парты, старалася дастаць найдалей,— ледзь не да самага твару настаўніцы.

— Бэндзіньскі,— сказала панна Рузя.

Чэсік апусціў сваю доўгую руку, устаў і бойка загаварыў:

— Калі наш храбры круль Ян Трэці Сабескі разбіў туркаў пад Венай, ён уязджаў у Вену на чале сваіх непераможных гусараў. Аўстрыйскаму цэсажу не спадабалася, што гэта не ён, а наш круль Ян Трэці Сабескі перамог туркаў, і ён не хацеў зняць капялюш перад нашым крулем. Ян Трэці Сабескі падняў руку, каб падкруціць свой вус, а аўстрыяк падумаў, што ён падносіць руку да капелюша, і тады ўжо ён схапіўся за свой капялюш. А потым...

— Хопіць, Бэндзіньскі, сядай! — усміхнулася настаўніца.

Яна падсела да стала і выняла з чорнай сумачкі свой тоўсты блакнот. Нават і не прыўстаючы, з першай парты Данік бачыў, як яна адгарнула старонку на літару Б і напісала вялікае *пяць.* Пасля адгарнула старонку на літару Ц, падумала трохі і паставіла, таксама вялікае, *тры.*

— Ну, хто далей? — спыталася, гледзячы на клас.

Ды тут у дзверы з настаўніцкай нехта пастукаў і спытаўся:

— Можна?

Клас падхапіўся і не застыў, як звычайна, у маўклівым прывітанні, а загудзеў на трыццаць шэсць галасоў.

«А-а-а! О-о-о!»— чуваць было ў гэтым нястрымным гуле дзіцячай радасці.

— Ціша! — перакрычала іх панна Рузя.— Сядайце! Дзень добры, пані Мар'я! Прашу прайсці далей.

Пані Мар'я — у цёплым паліто і футравай шапачцы — стаяла каля дзвярэй і ўсміхалася. Такая бледная яшчэ, з пазападаўшымі вачыма...

— Я — толькі зірну на іх разочак. Можна, панна Рузя?

І вось, выйшаўшы ад дзвярэй за стол, дзе так прывыклі бачыць яе чацвёртакласнікі, пані Мар'я памаўчала, апусціўшы вочы, а потым паглядзела на клас і сумна ўсміхнулася.

— Дзеці,— сказала яна, і голас яе задрыжаў.— Мілыя дзеці, я вельмі рада, што вы яшчэ ўсё памятаеце мяне. Я так хацела б адказаць вам сэрцам за сэрца... Ужо цяпер, адразу, але... Ну што ж, мне не ўдасца прыйсці ў школу, відаць, да самай вясны...

Клас ахнуў зноў, і зноў панна Рузя перакрычала яго, супакоіла.

— Я пацяшаю сябе тым...— пачала пані Мар'я, але голас яе зноў задрыжаў.— Ды што там пацяшацца: у маі ўбачымся зноў.— Яна ўсміхнулася.— Жадаю вам поспехаў, дзеці! Будзьце здаровы!

Кіроўнічыха неяк вельмі ж павольна выйшла з класа.

Панна Рузя пайшла праводзіць яе на вуліцу. А дзеці кінуліся да акон. Не ведаючы, што зрабіць і што сказаць, каб пані Мар'я зразумела іх, яны крычалі ў вокны і махалі рукамі.

А Данік, дык ён узлез з каленьмі на падаконнік і — як у той незабыўны дзень, калі на тратуары перад школай галасіла цётка,— узяўся рукой за раму фортачкі. Вось-вось, здаецца, крыкне. Але крычаць ён не мог...

Пані Мар'я ўзышла на прыгорачак перад школай, азірнулася, памахала рукой і пайшла... На сярэдзіне плошчы азірнулася зноў, зноў памахала. Данік уздрыгнуў — ледзь прыкметна і для самога сябе. Хлопцу здалося, што памахала яна толькі яму, апошні раз і — назаўсёды...

— І не быдла вы хіба?! — крычала перад класам

«дзеўка ў розуме».— Хоць бы ты, Данель Малец. У ацерабіўся, божы конь, з нагамі на акно. Дзікун!

Данік сядзеў, апусціўшы вочы.

Панна Рузя пахадзіла па класе, залажыўшы рукі назад, потым спынілася каля грубкі.

— Калі вы і сапраўды так любіце сваю выхавацельку,— пачала яна па-свойму суха, нібы пра круля Яна Трэцяга Сабескага,— дык вы не хвалявалі б яе пасля цяжкай хваробы сваімі дзікімі крыкамі. Асабліва — ты. Ты!— паказала яна худой, з пярсцёнкамі на двух пальцах, рукою.— Устань, матолак, калі з табою гаворыць настаўніца!

Данік устаў. Але вачэй ён нізашто не ўздыме!

«Ідзі ты к чорту! — падумаў ён.— Сама ты дзікунка...»

І раптам вочы Сівага пацяплелі ад слёз. Ды не, ён не заплача цяпер. Нягледзячы нават на тое, што ён — другі раз пасля арышту Міколы Кужалевіча,— зноў адчуў, зноў зразумеў, як гэта цяжка, калі ты застаешся... Ну, не адзін... не сірата... А ўсё ж, як гэта цяжка і горка!..

11

У панскім садзе і старым, запушчаным парку заліваліся салаўі. Яшчэ, відаць, не снедаўшы і не сціхаючы ад самага змяркання. Сонца ўзышло, але праменні яго асвятлялі пакуль што толькі верхавіны ліп, у лісіц якіх кахкалі галкі.

З белых зашклёных дзвярэй драўлянага дома на высокім каменным падмурку выйшаў заспаны пан Вільчыцкі.

— Чаго цябе бура прыгнала так рана? — нездаво-

лена спытаўся ён у мужыка, які стаяў перад ганкам.

Марка Палуян, галынкаўскі солтыс, спачатку зняў шапку і прывітаўся:

— Дзень добры, паночку. Вельмі пшэпрашам, што я парушыў спакойсцвіе вашага сну. Я думаў пачакаць, ды ваша пакаёвачка...

— Чаго ты хочаш, Палуян?

Мужык стаяў унізе, на зямлі, і панскія боты блішчалі на ўзроўні яго барадатага твару, накрытага кепкай. Мужык быў зверху апрануты,— кепка, картовая кашуля з зашпіленымі кішэнькамі, шарачковыя порткі,— а знізу — босы. Пан быў у хромавых ботах, у чорных галіфэ, вышэй — беленькая расшпіленая сарочка, над якой тырчалі вехці вусоў і зіхацела вялікая, нібы наглянцаваная лысіна.

Слухаючы, што яму гавораць, пан Вільчыцкі гучна адхаркнуў і плюнуў зверху міма мужыка. Дзядзька нават не пахіснуўся.

— Пшэпрашам, Палуян,— сказаў Вільчыцкі і паўтарыў сваё: — Кхэ! Брр!..

— Нічога, паночку, на здароўе,— лісліва ўсміхнуўся солтыс.— Дык я ўсё пра тое самае: пакуль там хто ды што — яў вас бяру адразу дзве дзесяціны. І грошы — з кішэні ў кішэню.

— Што мне твае грошы, Палуян,— гаварыў Вільчыцкі, сыходзячы з ганка.— Я каля Чорнага броду аддам на чацвёртую капу, дык у мяне яго з рукамі адарвуць. Яшчэ і падзякуюць, пане, не толькі што!..

Гутарка ішла пра панскі луг, частку якога Вільчыцкі штогод прадаваў «на скос» або аддаваў яго навакольным сялянам «на часць» — тры капы пану, чацвёртая мужыку.

— Капа, паночку, капою, а грошы грашыма. А я іх магу вам — хоць цяпер.

Яны ішлі па дарожцы ў той бок, дзе за дрэвамі, за салаўіным перасвістам чуліся людская гамонка і галасы жывёлы. Пан, залажыўшы рукі назад, ад чаго яшчэ больш выпучваўся жывот, крочыў спераду, мужык — за ім.

— Хітры ты чалавек, Палуян. Недарма цябе і солтысам назначылі. Кхэ! Брр!.. Чтэрдзесці пеньць рублі злотэм[1],— сказаў ён, нібы хочучы ашарашыць солтыса знячэўку.

Палуян пачаў таргавацца, але пан адразу перабіў яго:

— Ні капеечкі, пане, менш. Не хочаш — іншыя забяруць.

Солтыс падумаў. Ён вось якраз і баяўся, што іншыя апярэдзяць яго: таму і прыйшоў яшчэ ў маі, загадзя. А цана была сходная: такую траву танней не возьмеш. Ды яшчэ і з атавай.

— Эх, паночку, дзе наша не прападала. Яно ж вядома, што вас і дзесяць цыганоў не перамудрыць. Вось!..

Палуян расшпіліў левую кішэньку картовай кашулі і дастаў загорнутае ў газетны шматок золата. «Згалееш, трасца тваёй галаве,— падумаў ён пра Вільчыцкага,— прагуляеш маёнтачак з Цабавай Юляй. А я — быў гаспадар і буду. На тваім месцы я такой травы і паўморга не прадаў бы».

Пан узяў грошы, раскешкаў дзевяць залатых пяцёрак на далоні пальцам другой рукі і, нібы не палічыўшы, усыпаў іх у кішэню галіфэ.

— Спажывайце, паночку, на добрае здароўе. І я нечага спакоен буду... Кароўкі вашыя ідуць. Адна ў адну, не ўрокам кажучы, як лялькі!..

[1] Сорак пяць рублёў золатам.

Воддаль, пераходзячы ім дарогу, з-пад аборы на пашу ішоў панскі статак. Каровы былі звычайныя,— і не пародзістыя, як у лепшых маёнтках, і частку з іх — Палуян ведаў — вясной трэба было падымаць за хвасты,— аднак солтыс быў рад, што купля ўдалася, і ён падлешчваў, ведаючы панскую натуру.

— А толькі ж пастуха вы, паночку, узялі!.. Ніхто вам, мусіць, не сказаў нічога?..

— Кхэ! Брр! Пра каго — пра Мікіту? Ён у мяне пятнаццаць, пане, год пасе.

— Ды не Мікіта! Я пра таго, пра студэнта. Гэта ж у вас нашай Зосі, маёй суседкі, сынок падпаскам наняўся. Бачыце, вунь ідзе.

Яны ўжо стаялі, чакаючы, пакуль каровы пяройдуць дарогу.

Злева, дзе канчалася чарада, відаць былі стары і хлапчук — Данік Малец.

— Гэта ж яго, паночку, і са школы выкінулі, як таго чарвяка з мяса. Камуны яму, бачыце, захацелася. Падбухторваў галечу ўсякую, абараначкі ім купляў. Дзядзька ягоны — той, што ў бальшавікоў,— дык спецыяльна на гэта грошы яму прысылаў. А потым яшчэ, паночку, хацеў такі парадак у школе зрабіць, каб на пераменках толькі па-нашаму гаварылі. А хто слова па-польску...

— Ты што ж гэта, Мікіта?! — перабіў яго пан, звяртаючыся да старога пастуха.— Ляжыш, пакуль сонца бок падапрэ. Гэта такі ў мяне, пане, парадак,— каровы толькі цяпер ідуць на паствіска?..

Стары Мікіта зняў сваю кепку, —такую пакамечаную і з дзіркамі, нібы яе пажавала карова,— і прывітаўся:

— Дзень добры, пане дзедзіч! Пры чым тут я? Пакуль іх толькі падояць!..— Стары хітра ўсміхнуўся

бяззубым ротам.— Каб гэта ў іх, пане дзедзіц, была адна цыцка на ўсіх, дык чалавек упяўся б, пацягнуў бы, ды на табе — адразу поўны цэбар. А то ж у іх у кожнай па чатыры!..

— Кхэ! Брр!.. «Па чатыры»... Ты ў мяне, пане, глядзі!..

Побач са старым Мікітам, трохі ззаду за ім, стаяў Данік. Таксама босы і з пугай.

Палуян моўчкі глядзеў, глядзеў на яго і не вытрымаў:

— Ага ж гэта чаму, шчанюк, шапку перад панам не скінеш, га?

Данік пастаяў хвілінку, а потым павярнуўся і пайшоў, нават пабег за каровамі.

— Усё будзе, пане дзедзіц, у пажандэчку,— зноў усміхнуўся стары пастух.— Ну, я пайду.

Пан і солтыс засталіся на скрыжаванні ўдвух.

— А што, паночку, бачылі? — кіўнуў услед Даніку Палуян.— І шапкі скінуць не хоча? Ад зямлі яшчэ не адрос, а ўжо, глядзіце, бальшавік!..

Пан адышоўся да куста... Стоячы спіной да мужыка, ён гаварыў:

— Усё я гэта чуў і сам. Усё гэта, пане, глупства. Кхэ! Брр!.. Пшэпрашам наймоцней! Усе вы, пане, бальшавікі. Прыйдуць Саветы зноў, і ты будзеш маю зямлю дзяліць, як у дваццатым годзе дзяліў.

— Хто — я? Ды што вы, паночку! Няхай мне і вочы павылазяць, і рукі адсохнуць, калі я на чужое дабро пакваплюся!..

— Ну добра, добра, Палуян. Ты — чловек пажондны. Бывай, пане солтыс, здароў!..

12

Як толькі статак выйшаў за апошнія дрэвы двара і пачаў разбрыдацца па пашы, стары Мікіта спыніўся і палез рукой за пазуху.

— Зноў старая крычала,— падмаргнуў ён Дашку.

Дастаўшы з-за пазухі жалейку, ён гладзіў, абдзьмухваў яе і, усміхаючыся, гаварыў — нібыта дудцы сваёй, нібыта некаму іншаму:

— І чаго ты, другая, пішчыш? Што я?.. Што тут каму баліць ад гэтага? Ты, кажа, блазен стары... Эх, піскля ты, дый годзе!..

Ён прылажыў жалейку да губ, узняў трохі твар насупраць сонца і зайграў.

Над зялёным прасторам, над Дашкам, які прысеў перад старым, над статкам і — гэй, далёка!— над палямі паплыла, палілася журботная песня... Каб ёй словы яшчэ, дык яны загучалі б тугою гаротнай долі, расказалі б пра цяжкую, беспрасветную працу жняі:

Ба-аліць мая-а ся-арэдзінка-а,
ой, перабі-іла яе-е
бярэзінка-а!..

Пачуўшы гэты сум, недзе за дрэвамі двара стрыгануць вушамі коні ў панскім плузе, стоячы ў баразне, і, з недакуркам на ніжняй губе, уздыме галаву, заслухаецца малады батрак... А там, на полі мужыцкім, стане на сцежцы і загледзіцца, з рукой, настаўленай ад сонца, дзяўчына — ранняя работніца, што ідзе палоць свой ранні лянок. Песня жалейкі ўваходзіць, як нешта жывое і роднае, у песні нябачных жаўранкаў, у позні салаўіны перасвіст — тут недалёчка, у садзе... І толькі бабуля Матруна, старая батрачка, пачуўшы з парога голас свайго чалавека, пакруціць галавой і бяз-

зуба зашамкае: «А што — зноў не вытрымаў — пішчыць!.. І колькі ты яму ні гавары!.. Унукаў поўны барак, а ён, стары блазен, пішчыць!..»

Каровы скубуць акрашаную буйной расою траву. Старанна, спакойна скубуць, нават хвастамі не махаюць і не паводзяць вушамі. І не варушыцца, глядзіць — не змаргне — падпасак.

Жніўны напеў змяняецца вясельным. Потым чуваць ці то птушыны шчэбет-перасвіст, ці то веснавое булькание ручаін. Бойка трапечацца гуллівы танец. Зноў журба... Эх, і чаго ж ён толькі не ўмее, дзядуля Мікіта!.. Чаго толькі не можа сказаць яго старая жалейка!..

— Вось і ўсё!..

Жалейка змоўкла. Дзед апусціў свае худыя, спрацаваныя рукі і паўтарыў:

— Вось і ўсё, Даніла! І дзякуй богу. А тая кажа: «Пішчыць!..» Баба — яна, унучак, баба — ці жонка, ці маці, ці ўнучка... Ох! Давай прамочым і мы свае порткі святою расінай. Сядай, Мікіта,— загадаў ён сам сабе і сеў каля падпаска.

— Унучка, дык яна, Даніла, не тое самае,— сказаў ён, памаўчаўшы.— Алёнка наша вельмі яе, жалейку, паважае. «Што ў ёй, кажа, пішчыць? Гэта, дзядуля, ты пішчыш ці яна?..» Яшчэ малое, вядома... А ты ж гэта чаго маўчыш?

Данік ляжаў, падпёршы шчаку далонню. Ён памаўчаў, паглядзеў на траву і сказаў:

— Шапку чаму не скідаеш... Чулі?

— Гэта той, Палуян?—спытаўся стары,— А што ж, унучак, калі трэба, дык трэба і скінуць.

— А як я не хачу?

— Дзень добры, пане дзедзіч! А я што — хачу, або мне гэта вельмі соладка? А вось здымаю, І рука ўжо

самлела за семдзесят год. Такая ўжо наша сірочая доля...

— Ну, а што мне рабіць, калі я не хачу?

— Дык і што ж табе, унучак, з таго? Вось не хацеў, дык і пагналі са школы. З пугі пачаў, пугай і завяршыў. Хіба ж яно табе даспадобы?..

Данік успомніў худы, скарэжаны злосцю твар панны Рузі і голас яе: «Прэч! Натыхмяст прэч зэ школы, дрань! І венцэй не пшыходзь!» А ён усё ж такі прыйшоў назаўтра ў школу. Другі раз «прэч» не прыйшлося пачуць. Пан кіроўнік сказаў яму спакайней: «Малец, ты выключаны са школы. Ідзі дадому і падумай, што ты натварыў». А што ён натварыў? Проста ім крыўдна было, што разам з паняй Мар'яй зусім пайшла са школы і родная мова. Ну, урокі — урокамі, а на пераменках яны пастанавілі, што, калі хто акажацца хоць слоўцам па-польску,— пяць грошаў штрафу. Ды так і не зарабілі на гэтым ні гроша. Лупаты Чэсік Бэндзіньскі данёс... Пані Мар'я яшчэ ўсё хварэла, а за Даніка не было каму заступіцца. Ні Саньку, ні Цівунка, ні Казу — нікога не выключылі са школы, бо ён, Данік, не выдаў нікога з тых, што змаўляліся. А кіроўнік ўсё дапытваўся: «Хто цябе навучыў?..» Няма таго, хто навучыў,— ужо трэці год няма. Толькі і голасу ад Міколы, што напіша ў пісьме з турмы да бацькоў: «Прывітанне сябру майму Данілу і маме яго, цётцы Зосі...» Ніхто не навучыў — Сівы сам навучыўся!..

— Ты не гаруй, Даніла,— пачуў ён голас дзеда Мікіты.— Дзядзька грошай прышле. Падрасцеш яшчэ трохі, купіш каня, можа і поля шматок. Будзеш гаспадаром. Дурная маці, што і гэтыя грошы пусціла на вецер. Зямелькі трэба было купіць хоць пядзю якую. Бо на службе яно... Я вось ужо гадоў мо з пяцьдзесят ці больш ляпаю пугай, а ўсё нічога не выляпаў. Як яе,

тую бяду-дуду, надзьмеш, калі з яе дух ва ўсе дзіркі ідзе?.. Больш дзядзька не прысылаў? Ну, чаго ты маўчыш?

— Няма,— адказаў падпасак.— Ні грошай, ні пісьма не шле.

— На граніцы, відаць, ліха ім, затрымалі. Чаго спрадвеку не было — граніца!.. І мая дачка, Жэня, старэйшая, там засталася. Сам я толькі здурнеў, прыпёрся з бежанства сюды. Яна там, нябось, панскіх кароў не пасе!.. Раней пісала, ды ўжо таксама доўга нічога няма. На заводзе працуе — і сама, і мужык. Мужык такі, відаць, харошы, адпаведны чалавек. Летась картачку прыслалі. І дзеці, відаць, таксама ў доглядзе... Двое...

Стары задумаўся.

— Нешта нам снедання не нясуць,— сказаў пасля.

Думаў хоць гэтым пацешыць, разварушыць свайго памочніка, аднак дарма,— Данік усё маўчыць.

— Мая таксама, можа, прыслала б,— пачаў праз хвіліну стары.— Ды што ж, граніца! Твой дзядзька дык неяк прабіўся, прыслаў. Чалавек, відаць, адпаведны... Нічога, унучак, прыйдзе час — і нашы напішуць, і самі прыедуць да нас. Быць не можа інакш! Я — дык бог святы ведае, а ты дачакаешся... Ах, зараза! Гэта ўсё тая, падласка!.. Бяжы ты, брат, адвярні іх ад поля!..

Данік пабег.

Адвярнуўшы статак ад жыта далей на траву, ён не захацеў вяртацца да старога, а сеў на ўзмежку і дастаў з-за пазухі кнігу. Тую самую. Адну толькі яе і ўзяў сюды з дому. Даўно ўжо ўсё прачытана, сёе-тое нават і перачытана, а ўсё ж... Ён адгарнуў вокладку. На тытульнай старонцы — «Балеслаў Прус. Навелы». А наўскасяк, таксама па-польску, напісана такім знаёмым почыркам:

«Даніку Мальцу, майму светлавокаму хлопчыку, каб дачакаўся светлага жыцця.

М. Анджэеўская

24 лютага 1924 года»

Ужо ніколі, мусіць, яму не ўбачыць яе, не пачуць яе голасу Мікола прыйдзе,— увосень канчаецца яго тэрмін. Хіба, можа, яшчэ дададуць... А яна, пані Мар'я? Няўжо так і будзе, што застанецца адна толькі думка, адзін успамін і гэтыя словы на кнізе?.. Цяпер яна ўжо, відаць, паправілася, зноў сядзіць за сталом і чытае ці нешта піша ў журнале... А хто ж сядзіць цяпер побач з Санькам на першай парце? Хто глядзіць, не змаргне, як калісьці...

— Чытаеш, Даніла? — пачуўся над хлопцам голас старога. Дзед падышоў неяк неўзаметку, нібы падкраўся.— А што ты чытаеш?

— Так сабе, польская кніга адна.

Стары паківаў галавою:

— Яшчэ ты, брат, не нацешыўся з панскае ласкі? Пакінь!

— Гэта, дзеду, не панская. Гэта ўсё пра такіх, як мы, пра тых, што бедныя, што працуюць... Хочаце, я і вам пачытаю?

Дзед усміхнуўся хітравата:

— Няхай ужо лепей па снеданні. А то нешта пад лыжачкай смокча...

— Вы не бойцеся,— я так буду чытаць, што вы ўсё зразумееце. Добра?

І так жа хочацца хлопцу, каб і стары даведаўся пра тых, што ў кнізе, пра сапраўдных людзей з той Польшчы, што там вунь — далёка на захадзе! І пра такіх, як пані Мар'я... Не, пра яе, пра гэты надпіс на кнізе ён не скажа і дзеду. Нікому не сказаў і не скажа...

— Дык што, дзеду, пачытаем?

— Хіба, можа, пасля. Нешта мне, брат, зноў захацелася душу сваю пагладзіць.

Стары палез рукой за пазуху.

— Тады, дзеду, іграйце адразу вясёлае! Добра?

Дзед Мікіта, трымаючы перад тварам сваю «пісклю», усміхнуўся,— ужо без хітрасці, а неяк крыва.

— З песні, Даніла, слова не выкінеш,— сказаў ён,— а плачучы — рота ніхто не паправіць.

Над лугам загаласіла — той самай жніўнаю песняй — жалейка. Сіратлівая, сумная песня!..

1942—1956 гг.

Сэрца камуніста

У родным Наднямонні

Па-вясковаму няхітра, але надзейна збітая з тоўстых дошак і пафарбаваная ў цёмна-чырвоны колер трыбуна стаяла на брукаванай плошчы, як і многа падобных — на плошчах многіх райцэнтраў і сельсавецкіх пасёлкаў. Натоўп перад трыбунай быў таксама звычайны: калгаснікі, рабочыя мясцовых прадпрыемстваў, інтэлігенцыя, хто малады — амаль усе аднолькава, па-гарадскому апрануты, усюды аднолькава мілая, неспакойная дзетвара. Толькі людзей сабралася больш, чым бывае ў любое іншае свята, нягледзячы на сцюдзёны снежаньскі дзень.

У цэнтры плошчы, за трыбунай, горда ўзвышаўся гранітны абеліск, унізе абкладзены мноствам яловых вянкоў, на ўстойліва сакавітай зяляніне якіх гарэлі, змагаліся з марозам жывыя кветкі. За абеліскам у строгім парадку стаялі працавітыя грузавікі, легкавыя машыны калгасных старшыняў, гасцей з суседніх і далёкіх раёнаў, з вобласці і нават з Мінска.

Пачаўся мітынг. Духавы аркестр мясцовага калгаса зайграў дзяржаўны гімн. Многія сотні рук усхвалявалі паверхню натоўпу: ва ўрачыстым маўчанні абнажыліся лысіны, піянерскія чубчыкі, сівізна, чор-

навалосыя, светлыя, русыя галовы мужнага чалавечага ўзросту.

Пасля вядучы абвясціў імя сакратара райкома, і той, не накрываючы галавы, падышоў да мікрафона.

Можа і дрэнна, што і ён, па прыкладу многіх, выняў з кішэні і разгарнуў лісты надоечы падрыхтаванай прамовы. А можа, гэта і добра? Цяжка сказаць, што ён перамог бы сваё хваляванне без гэтых лісткоў, не зачапіўшыся за іх надзейныя, прадуманыя радкі.

— Дарагія таварышы! — пачаў ён звычайнай фразай і, нібы шчасліва адштурхнуўшыся ад яе, стаў глядзець паверх паперы на сотні твараў і вачэй.— Дарагія сябры, працоўныя Любчанскага раёна! Сёння мы сабраліся сюды, каб ушанаваць светлую памяць нашых братоў і сясцёр, партызан і воінаў, якія...

Так, гэты помнік з мясцовага граніту, зроблены ўмелымі рукамі мясцовых каменячосаў, пастаўлены тут на вечны ўспамін аб тых, чыёй крывёю акуплена жыццё іх сучаснікаў і нашчадкаў.

Астанкі герояў перанесены сюды з брацкіх і адзінокіх магіл,— лясных, надрэчных і прыдарожных. Імёны герояў, яшчэ жывыя ў памяці іх сяброў, будуць высечаны на мармуры, каб навечна застацца ў народнай памяці.

Гэта вядома ўсім, хто тут сёння сабраўся, аднак ён — сакратар райкома партыі, былы камісар аднаго з мясцовых партызанскіх атрадаў, высокі, крыху ссутулены і заўчасна пасівелы чалавек,— ён, гаворачы, вельмі прыкметна змагаўся з хваляваннем.

Пасля, пакуль выступалі іншыя — былыя партызаны, цяпер партыйныя і савецкія работнікі, старшыні і брыгадзіры калгасаў, радавыя калгаснікі і рабочыя, камсамольцы і піянеры,— сакратар глядзеў на людзей, на Нёман, пакрыты несуцэльным лёдам, на

аснежаную прастору лугоў, за якімі сінела Налібоцкая пушча.

Глядзеў і думаў, што вось ён развітваецца зноў...

Помнік адкрылі заўчасна. Свята гэтае намячалася на май будучага года, калі будзе разбіты сквер, а на п'едэстале абеліска прымацавана дошка з імёнамі загінуўшых, спіс якіх пакуль што ляжыць у райкомаўскім сейфе. Ды вось збываецца тое, пра што даўно ўжо гаварылася: раён і сапраўды будзе ліквідаваны. І, вядома, раённыя таварышы вырашылі адкрыць помнік цяпер: «Мы зрабілі, мы і адкрыем». Разам з тым гэтае свята, што, разумеецца, не запісана ў рашэнні, будзе падвойным: «Адкрыем помнік і закрыем раён».

«Закрыццё» раёна адбылося ў новай, прасторнай чайной. Да стала, за якім сядзеў сакратар, падыходзілі чокнуцца і госці, былыя паплечнікі-партызаны, і свае, асабліва шумна і людна — старшыні і брыгадзіры калгасаў. «Залатыя хлопцы», як называў ён іх, упершыню далі волю пачуццям: развіталіся адны як са старэйшым таварышам, другія — як з бацькам, дзякавалі за добрую навуку, абяцалі высока трымаць «сцяг любчанцаў», асмялеўшы і расчуліўшыся канчаткова — абнімалі яго і цалаваліся.

З чайной ён выйшаў п'яны больш ад пачуццяў, чым ад гарэлкі, бо піў звычайна мала. Па-гаспадарску развітаўшыся з гасцямі, правёўшы апошнюю машыну, ён, па прывычцы, зайшоў у райком і ўключыў святло ў сваім кабінеце.

Рабіць тут сёння не было чаго. Не распранаючыся, ён пахадзіў вакол доўгай ножкі вялікага Т, якое ўтваралі накрытыя зялёным сукном сталы з пустымі, чыстымі попельніцамі, і спыніўся, нарэшце, каля сцяны, на якой вісела карта раёна.

Акрэслены ўмоўнымі граніцамі кавалачак роднай

зямлі, маленькая частка неабсяжнай краіны — частка, якая днямі далучыцца да суседняга раёна. У дакладах, справаздачах і газетных артыкулах не будуць больш гучаць два словы — «Любчанскі раён», з важкім, гордым падтэкстам — лён, мільянеры, дастатак... Што ж, карты гэтай не будзе, не будзе раёна, але застануцца людзі, якім ён дапамог паверыць у жыццёвасць, у справядлівасць калгаснага ладу...

Сакратар надзеў акуляры і, гледзячы на карту, усміхнуўся.

Прадаўгаватая, бясформенная пляма раёна, падзеленая на шаснаццаць меншых, разнаколерных плямак з чорнымі кропкамі вёсак, тонкімі і таўсцейшымі жылкамі дарог. Колькі разоў аб'езджаны і абходжаны гэтыя дарогі, колькі хат затаілася ў кожнай з гэтых кропак! І, галоўнае, колькі тут людзей, якіх ён распазнаў у працы і ў адпачынку, у смутку і ў радасці!..

Вось ён — калгас імя Варашылава, найбольшы, так сказаць, і найстарэйшы мільянер, самы прыгожы куток раёна. У старым цяністым парку былога графскага маёнтка яшчэ ўсё дужаецца са стагоддзямі пабіты громам, зноў любоўна ўмацаваны і абгароджаны трохствольны дуб, пад якім працаваў калісьці віленскі студэнт Адам Міцкевіч. Непадалёку ад гэтага дуба, у засені таксама векавых ліп, бялее сценамі нядаўна збудаваны дом праўлення калгаса — з агранамічным пакоем, багатай бібліятэкай, радыёвузлом... За дрэвамі на ўсход і поўдзень стэпам распасціраюцца ўраджайныя лугі і коціць быстрыя, чыстыя воды рака, апетая ў сардэчных песнях працоўнага беларуса, рака, па якой і Міцкевіч тужыў задушэўнымі словамі: «Нёман, родны мой Нёман!..» У гэтым ціхім, зялёным царстве баброў, на гэтым лузе ў Нёман упадае звілістая Сервач, на якой нядаўна пабудавана калгасная

ГЭС — таксама светлы домік над турбінамі. Станцыю зрабілі па праекту мясцовых хлопцаў, студэнтаў Беларускага політэхнічнага інстытута. А моцныя, лапушыстыя фікусы ў зялёных кадках пастаўлены тут каля грукатлівых машын, дзе праз вокны відаць вада, лазняк і трава, стараннем старшыні — «цар-бабы» Ганны Кумец.

Ганна Трафімаўна прымала тут ужо не адну замежную дэлегацыю. Ці зразумелі яны, пасланцы многіх краін Еўропы, што жанчына ў нас і сапраўды разнявolена, больш таго — што гэтая Ганна Кумец да верасня трыццаць дзевятага года была беднай, ледзьледзь пісьменнай вясковаю маладзіцай? А цяпер вось кіруе лепшым калгасам раёна, адным з лепшых у рэспубліцы. Баіцца часам, хвалюецца, сварыцца з брыгадзірамі і звеннявымі, то звоніць, то прыязджае ў райком на параду, а ўсё ж кіруе ўжо восем гадоў, і не таму, што няма кім замяніць яе, а проста таму, што кіруе Трафімаўна нядрэнна. Калі калгас імя Варашылава быў адзіным у раёне мільянерам, шаптуны казалі, што яму «для прапаганды здорава дапамагаюць зверху». Цяпер ужо ўсе калгасы раёна — мільянеры, а варашылаўцы ўсё ж такі ідуць наперадзе, упарта змагаючыся за сваё першынство.

Лічбы, кажуць, не лезуць у паэзію... А вось ён, сакратар райкома, ахвотна чытае добрыя вершы, на дзяцей і кветкі глядзіць з жаночай чуласцю, ды ёсць жа ў яго адна «кніга», з якой ён не расстаецца ні дома, ні ў людзях, хоць у кнізе гэтай — тоўстым цыратовым сшытку — адны лічбы. Вясёлыя, паэтычныя лічбы, якія часта даводзіцца паказваць і паэтам, што прыязджаюць сюды даволі часта.

Вось ён, напрыклад, рост прыбыткаў ад ільну: 1951 год — 1510 тысяч рублёў, а 1955 — 54,5 мільё-

на!.. А два кілаграмы хлеба і адзінаццаць рублёў на працадзень?.. Праўда, гэта — няшмат, трэба, бясспрэчна, больш, аднак гэта ж не ў адным якім-небудзь калгасе, а ў сярэднім па раёну, у той час калі з шаснаццаці калгасаў палавіна мае пясчаныя, камяністыя землі.

Возьмем другі калгас — «Вялікі Кастрычнік»...

Тут сакратар, яшчэ ўсё гледзячы праз акуляры на карту, зноў усміхнуўся.

Старшыня з «Вялікага Кастрычніка» — малы, тоўсты, рухавы ўкраінец Міхайла Сакрэта — распараджаўся сёння бяседай. Вясёлым і талковым сватам хадзіў ён паміж сталамі, застаўленымі добрай вясковай закуссю і бутэлькамі, шчыра заклапочаны, ці ўсім усяго хапае. Хлопец партызаніў тут у дні вайны і, грашыць няма чаго, любіць, як ён кажа, «абмеркаваць міжнароднае становішча» за чаркай, але сёння, як і заўсёды на працы, Міхайла Сцяпанавіч быў цвярозы. Гаспадар. Працадзень у «Вялікім Кастрычніку» і сёлета не горшы, як усе апошнія гады. А ў калгасе імя Калініна, над якім Міхайла Сцяпанавіч два гады таму назад узяў шэфства, справа выглядала зусім нявесела: грамы, трэба сказаць, і капейкі... Дарэчы, шэфства. На ім раён і выйшаў у людзі. Перад усім, вядома, на працы (які працавіты, дружны народ!), на лёне, які ўжо на шостым годзе калгаснага жыцця, у пяцьдзесят трэцім, зрабіў палавіну калгасаў мільянерамі. Восем мільянераў узялі шэфства над васьмю адсталымі: пачалі даводзіць ім, што можна жыць і на пяску, калі працаваць з душою, калі пасапраўднаму падружыць з агратэхнікай... ну, і, вядома, калі суседзі прыкладуцца не толькі добрым, разумным словам, але і падзеляцца сваім дабром — пазычаць, скажам, гатунковага насення, дапамогуць

купіць грузавік... Так памагаў калінінцам «Вялікі Кастрычнік». А справа спачатку ўсё ж такі не ладзілася, і калінінцы, разважаючы пра гэтыя нелады, часцей за ўсё называлі прозвішча старшыні сваіх шэфаў — Сакрэты. «Вось нам бы такога гаспадара!» — гаварылі яны, ужо ўголас выказваючы нездавальненне сваім старшынёй: «Няхай сабе і наш — таксама свой, таксама быў баявым партызанам, але ж бабнік і п'яніца!..»

«А вы, калі ўжо так, вазьміце сабе за старшыню майго намесніка,— прапанаваў ім Міхайла Сцяпанавіч.— Ідзі, Іване, і будзем з табой спаборнічаць».

Калінінцы — з дарагой душою, а Іван Клакевіч, хлопец з ураджайных палёў раёна, спалохаўся. Спалохаешся, калі тут поле — адзін пясочак, а ўся гаспадарка — адзін развал. Пасля прызнаўся, што дома ажно заплакаў. Суцяшала жонка, звеннявая па льну, камсамолка Валя, нядаўна ўзнагароджаная ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга. «Дзівак ты,— казала яна,— і я ж паеду з табой, буду і там звеннявою». Выбралі калінінцы за старшыню Івана Клакевіча, а нейкая цётка тут жа, на сходзе, кажа: «Ну што ж, сынок, мы будзем працаваць, а ты глядзі, каб і цябе не збілі з дарогі чарачка ды Людачка, як нашага Марцуля...» Іван не збіўся з дарогі, і калгас імя Калініна пры дапамозе шэфаў у пяцьдзесят пятым годзе выйшаў у мільянеры.

«І вось яны будуць далей спаборнічаць ужо без мяне,— думае сакратар.— Не прыйдзе больш ды не сядзе каля стала ні вясёлы, хітры Сакрэта, просячы парады і дапамогі ў нейкай новай справе, прыдуманай для дабра арцельнай гаспадаркі, ні маўклівы Глебка, старшыня харосінцаў, які ўвесь час спадцішка паказчыкамі непакоіць суседзяў, ні былы афіцэр

Савіцкі, якому вельмі ж хочацца ўсіх абагнаць, ні самы малады сярод іх, можа менш вопытны і хітры, але шчыры і напорысты Аляшкевіч... Залатыя хлопцы, залатыя людзі!..»

Сціплая карта, як нейкі іерогліф, напамінае сакратару пра так добра вядомыя і ўраджайныя, і пясчаныя палі Наднямоння. Закаханым позіркам бачыць ён, як на бяскрайняй зяляніне лугоў жаўцее посціл ільну, які, як кажуць тут, «расце двойчы: на полі і на сцелішчы». Смачна, соладка пахне высокая, густая кукуруза, якую на дзіва спраўна і люба для гаспадарскіх вачэй падкошвае і шаткуе камбайн. Далей на захад, дзе пяскі, жоўтымі свечкамі кветак стракаціць зялёны, сакавіты лубін, пасля якога добра родзіць жыта і — ад сіласу — правяцца каровы. Мядамі пахне грэчка і канюшына. Цешаць душу баразны, і асабліва бурты выдатнай бульбы. Гудуць і свецяць шэсць новых калгасных электрастанцый. Дымяць і пахнуць цёплым зернем універсальныя сушылкі. Грымяць аркестрамі і песнямі новыя калгасныя клубы, куды не сорам запрасіць нават сталічных артыстаў. Лагодна, як калаўроты, гурчаць ільнамялкі, з-пад вальцаў якіх выходзяць тоны высакаякаснага валакна. У «Камунары» будуюць вадзяны млын і «перспектыўны» гараж — на чатырнаццаць аўтамашын, хоць пакуль што іх толькі чатыры. Дзяляціцкі калгасны хор, які, стыхійна арганізаваўшыся ў часы панскага прыгнёту, нядаўна адсвяткаваў сваё трыццаціголдзе, збіраецца на гастролі ажно за граніцу, у Польшчу. Справіла наваселле ўдава забітага бандытамі (пяць год таму назад) актывіста Хартановіча: саманны домік, па тыпавому праекту, пабудаваў ёй калгас...

Былы сакратар... Так назваў ён сябе ў думках упершыню. Гэта пакуль што гучыць незвычайна,

аднак ужо зусім рэальна: днямі ён здасць раён суседу — Наваградскаму раёну. А сам? Яго кандыдатура прапануецца карэліцкім камуністам. Калі выберуць — новы раён, новая праца, новыя людзі... А пакуль што — шкада разлучацца з людзьмі і палямі Любчаншчыны, дзе столькі працы ўкладзена і столькі яшчэ хацелася б зрабіць!.. Ну што ж, гэта — не першы і не апошні этап. Мы яшчэ папрацуем!..

Зняў акуляры, палажыў іх у верхнюю кішэню кіцеля. Рэўматычныя рукі дрыжаць, як заўсёды, калі расхвалюешся. А з памяці ніяк не выходзяць, звоняць у ёй даўно вядомыя радкі:

...Не так цяжка мне будзе памерці,
Хоць дні згаснуць мае маладымі,
Незламанае бурамі сэрца
Дзесяць страт, дзесяць куль яшчэ прыме...

«Што ж я хацеў яшчэ сёння зрабіць?» — успамінае ён, шырока, цвёрда ступаючы па жаўтлява-чырвоных маснічынах. Ага! — успомніў. Падсеў да тэлефона і выклікаў пошту.

— Ало! Добры вечар! Гэта — Жалезняковіч. Прыміце, калі ласка, тэлеграму. Так. Баранавічы, Папова, 7, Царуку. Дарагія Валодзя...— Ён падумаў трохі, падбіраючы словы.— Так. Дарагі Валодзя,— паўтарыў.— Сёння, калі мы адкрывалі помнік нашым баявым таварышам, ты быў, як заўсёды, з намі. Павел. Калі ласка, дзяўчына, паўтарыце. Так. Так. Правільна. Толькі не трэба двойчы «Дарагі Валодзя»: адзін раз будзе лепш.— Ён усміхнуўся.— Дзякую.— Палажыў трубку і пакруціў ручку апарата, на адбой.

Ну што ж, цяпер — дахаты.

Домік сакратара стаіць недалёка ад райкома. Звычайны драўляны, пафарбаваны охрай домік на тры пакоі з кухняй і квадратным калідорчыкам. Многа

такіх дамоў у нашых райцэнтрах і на ўскраінах большых гарадоў. Чыстыя вокны іх свецяцца ўвечары неяк вельмі цёпла, асабліва калі за імі відаць кветкі, кнігі і вясёлыя вочы дзяцей. Раней тут, у доме сакратара, нейкім цудам размяшчаўся дзіцячы сад. Прыехаўшы ў Любчу пяць год таму назад, Павел Арсеньевіч пасяліўся ў значна большым доме, дзе жыў яго папярэднік, а неўзабаве — памяняўся з дзіцячым садам. Цяпер у большым доме шуміць, спявае, смяецца, заціхаючы толькі апоўдні, на «мёртвую гадзіну», дзетвара, а тут, навокал меншага дома, да самых марозаў пышна цвітуць вяргіні — белыя, жоўтыя, ружовыя, чырвоныя... І гаспадар вельмі любіць паказваць іх гасцям.

На стук у дзверы неўзабаве пачулася:

— Павел, ты?

— Я, дарагая, я,— адказаў ён з вечна цёплым, шчырым пачуццём.

Гэта — жонка, ціхая, сардэчная руская жанчына, верны друг, нястомны ахоўнік яго слабога здароўя.

— Ну што ты, яй-богу? Хоць бы ўжо сёння адпачыў! — сустрэла яна яго дакорам, але не вытрымала тону і, значна маладзей, засмяялася: — Усё роўна дацягнуў да дзвюх гадзін. Норма. Ну, ідзі, я падам табе чай.

— Я сам, даражэнькая. Не трэба. Ты лажыся.

Гэта — не тое, што «цвярозыя» называюць мяшчанскай сентыментальнасцю. Паўла Арсеньевіча жыццё біла вельмі доўга і няшчадна, і простае чалавечае шчасце прыйшло да яго толькі на пятым дзесятку гадоў. Падпольніцкая маладосць, трынаццаць год катаржнай панскай турмы, пасля — вайна, партызаншчына, і толькі ўжо тады добры лёс схамянуўся: высакародна і заслужана падараваў яму сапраўд-

нага сябра — Сусану, якая шчасцем увайшла ў яго жыццё. Яна, а потым і Валодзька.

Сын спаў, прыпаўшы румянай шчакой да беленькай, нібы напоўненай вясёлымі снамі, падушкі. Бацька нагнуўся да рукі малога, што ляжала на коўдры, асцярожна пацалаваў худыя цёплыя пальчыкі і асцярожна пайшоў да сябе.

Чай усё ж такі падала яна сама. А ён, застаўшыся адзін, узяў з біткам набітай кніжнай шафы маленькі томік і, зноў надзеўшы акуляры, разгарнуў яго. Усміхнуўся. У гэтай шафе нямала ўжо кніг з аўтографамі пісьменнікаў, з якімі ён сустракаўся і тут, і ў Мінску. А вось такі, замелены аўтограф — толькі адзін: «Таварышу Паўлу Жалезняковічу, сабрату па польскіх турмах, герою падпольнай барацьбы — з пашанай і дружбай — Уладзіслаў Бранеўскі». А вось і тыя радкі:

Не так цяжка мне будзе памерці...

Прайшоўшы па іх вачыма, ён зноў успомніў дзіўную сустрэчу з выдатным польскім рэвалюцыйны» паэтам, вершамі якога зачытваўся яшчэ ў турме Праз дваццаць год сышлася гара з гарою — асабіста яны пазнаёміліся толькі пазалетась у Навагрудку, на юбілеі Міцкевіча...

— Паўлік, а чай тым часам астыне,— пачуўся са спальні яшчэ не сонны, вечна вясёлы голас.

— Ужо канчаю. Перапісваю,— адказаў ён і засмяяўся, зноў успомніўшы аднаго са сваіх «залатых хлопцаў»...

Неяк у верасні, калі ў кабінеце яго сабраліся па справе старшыні калгасаў, ён спытаўся, між іншым, чаму так зацягнулася справа з прадстаўленнем плана асенніх палявых работ. «У каго гатовы?» Большасць

хлопцаў пакаянна прызналася кароткім словам «не». Толькі адзін Сакрэта схітраваў. «Канчаюць,— сказаў ён, нават і вокам не змаргнуўшы.— Ужо начыста перапісваюць...»

Чай яшчэ не астыў. Было б зусім ціха, радасна, добра, але... Так, зноў вось вярнулася думка пра таго, каму нядаўна перадаў тэлеграму, у сувязі з кім і тыя радкі настойліва звоняць у душы.

Ах, Валодзя, Валодзя! Прыстаў ты, дружа, стаміўся, а я яшчэ тупаю. Калісьці было наадварот... Памятаеш?..

Сакратар задумаўся.

Жывымі пахаваныя

Трыццаць гадоў таму назад быў ён здаровым, жыццярадасным хлопцам. Біў палі на будаўніцтве панскага млына, касіў у маёнтку, качаў і падымаў бярвенні на пільні, хадзіў па вёсках падручным у печніка... Рабочы дзень вымяраўся ўсходам і заходам сонца, зарплата — няшчодрай ласкай пана і кулака. Аднак маладосці хапала на ўсё — на цяжкую працу, на холад і голад, на кнігу, на ўдзел у вясковай самадзейнасці, на бяссонныя шэпты з любімай дзяўчынай і — галоўнае — на тое, што рабіла жыццё яго значным, патрэбным і радасным,— на падпольную працу.

Мястэчка Ярэмічы, з царквой на плошчы і з карчмой над Нёманам — двума культурнымі цэнтрамі, характэрнымі для мноства такіх населеных пунктаў, не адставала ад жыцця, якім жыла ў той час уся Заходняя Беларусь. Адарваная суровым лёсам ад Савецкай Радзімы, названая «ўсходнімі крэсамі» пан-

скай дзяржавы, Заходняя не скарылася. Непераможнымі былі ідэі ленінскай партыі, што і сюды прыйшлі ўвосень семнаццатага года; назаўсёды заселі ў народнай памяці тыя нямногія месяцы, калі і тут жыццём кіравалі Саветы. На магілах герояў рэвалюцыі і грамадзянскай вайны не гаслі кветкі; не змаўкала рэвалюцыйная песня на панскіх палях і ў саламяных вёсках; на верхавінах бяроз і на тэлеграфных слупах няспынна і незлічона ўспыхвала полымя сцягоў. Начамі грозна шамацелі трава і дарожны пыл пад босымі нагамі паўстанцаў, стрэлы якіх даходзілі да каралеўскіх залаў Бельведэра, дзе хмурыў калматыя бровы і па-фельдфебельску лаяў міністраў сацыял-рэнегат Пілсудскі. «Морам узбунтаванага хамства» называлі паны свае ўсходнія калоніі, ніяк не могучы дабіцца таго, каб у жылах насельніцтва іх застыла ад жаху рэпрэсій кроў.

У Ярэмічах была кааператыўная крама «Сполэм»[1], за прылаўкам якое стаяў вясёлы гарманіст і танцор Валодзя Царук. Па абсаджаным векавымі ліпамі гасцінцы з Ярэміч у другое мястэчка, Турэц, дзе апроч царквы і карчмы былі яшчэ пастарунак, гміна і пошта, кожны дзень хадзіў з паштальёнскаю торбай высокі юнак Павел Жалезняковіч. На першы погляд усё гэта было зусім звычайна: Валодзя балагурыў у краме, каб прыдбаць грош-другі для сям'і, якой не соладка жывецца з бядняцкай гаспадаркі, а Павел — гэты наогул сірата, жыве пры братавай сям'і чужым чалавекам, і тыя паўзлота ў месяц ад кожнага, хто атрымлівае газеты, ды пяць грошаў за кожнае дастаўленае пісьмо — вялікія грошы для хлопца, які лета-зіма валочыцца па заработках... Толькі вельмі нямногія ведалі, што крамнік

[1] *Сполэм* — разам, супольна.

Валодзя, нядаўні ўдзельнік грамадзянскай вайны, узначальвае падпольны райком партыі, а паштальён Павел працуе тэхнікам па дастаўцы і распаўсюджванню камуністычнай літаратуры, арганізоўвае ў навакольных вёсках партыйныя ячэйкі. Для гэтай мэты крама «Сполэм» нядрэнна служыць месцам сувязі, а паштальёнская торба легальным шляхам дастаўляе для «не зусім дакладных» — фіктыўных — адрасатаў лістоўкі і пісьмы з падпольнага цэнтра. Літаратура фашысцкага крою, дзякуючы той самай торбе, не магла пранікнуць у масы нават бясплатна.

Улетку дваццаць шостага года паштальён быў западозраны і першы раз трапіў у лапы дэфензівы. Першыя катаванні не разгадалі падпольнай загадкі, а толькі дапамаглі Паўлу ўпэўніцца, што і ён — не горшы за іншых хлопцаў, што і ён можа верыць у самога сябе. Ніколі яму не забыцца таго дня, калі ён вярнуўся дахаты з падвала пастарунка: як пацiскалі руку яго сябры, як увечары цалавала яго, свайго героя, любімая дзяўчына!..

Другі арышт, праз два месяцы, быў канцом падпольнай працы Паўла Жалезняковіча, Уладзіміра Царука і некаторых іншых таварышаў ярэміцкай арганізацыі.

Пасля таго як была спынена партызанская барацьба, адзін з партызан — схаваем яго пад літарай К.— прыйшоў да начальніка ваяводскай дэфензівы ў Навагрудку, вядомага ката Лабяка, і завербаваўся правакатарам. Падполле верыла гэтаму К. за яго партызанскае мінулае, і здрадніку нейкі час удавалася выступаць у многіх мясцінах «прадстаўніком падпольнага абкома». Аднак рэвалюцыйная пільнасць перамагла даволі хутка. Гаду не памаглі ні лісіныя хітрыкі, ні панскія пісталеты ў абедзвюх кішэнях штаноў. У гумне на хутары,

куды «таварыша» прывялі начаваць, хлопец з суседняй вёскі, камуніст Ёсіп Н., разбудзіў яго на досвітку і, крыкнуўшы: «Смерць правакатару!», гвазануў шворнам па галаве... Па сталы розум, як разважалі потым у турэмных камерах ярэміцкія таварышы, справа гэтая магла быць уладжана вельмі проста. Але падвяла маладая дурасць. Труп вырашылі ўкінуць у «Клемансаў вір», дзе Вуша ўпадае ў Нёман. І не проста ўкінуць, а прывязаўшы да шыі бочку зацвярдзелага цэменту... Вада ў Нёмане — празрыстая і на глыбіні: рыбакі заўважылі і выцягнулі тапельца. Паліцыя апазнала ў ім «свентэй паменці» Аляксандра К.

Назаўтра Павел вярнуўся з рэпетыцыі самадзейнага спектакля вельмі позна: праводзіў сваю дзяўчыну. Доўга не спалася, а потым быў дзіўны сон: здаецца, зноў арыштавалі, зноў дапытвае яго той самы Дэрцэвіль, начальнік стаўбцоўскай павятовай дэфензівы...

На досвітку пачуўся стук у акно і ў дзверы...

Паліцыі ў Ярэмічы наехала многа, з усіх навакольных пастарункаў: прыехаў сам пан Лабяк са зграяй ваяводскіх дэфензіўшчыкаў. Значна пазней хлопцы даведаліся, што паны баяліся бунту; у той дзень Павел і іншыя сябры пераканаліся толькі, што «свентэй паменці» К. рабіў дэфензіве немалыя паслугі.

У той пагодлівы восеньскі ранак высокі, вясёлы юнак у кайданах, з клункам «рэчавых доказаў» за плячыма,— старая вопратка падзёншчыка, на якой знайшлі плямку крыві,— выйшаў у доўгі, бясконцы шлях нечалавечых пакут, каб вярнуцца дахаты, у роднае Наднямонне, праз трынаццаць гадоў, у верасні незабыўнага трыццаць дзевятага.

...Ах, Валодзя, Валодзя!.. Як усё ясна і проста было з табою, наш старэйшы, разумны, вясёлы дружа!.. Адзін толькі раз і ты разгубіўся...

Як толькі быў апазнаны тапелец, маладыя сябры спалохаліся і проста хацелі махнуць за граніцу, у СССР. Чатыры ўдзельнікі справы прыйшлі да пятага, кіраўніка: «Што цяпер будзем рабіць?» Валодзя спачатку па-свойму смяяўся: «А хто давядзе, што гэта мы?..» А пасля затужыў, разгубіўся і ён. З тугой сваёй пайшоў да старое маці. І яна адказала яму па-народнаму: «Не, не хавайся, сынок, бо людзі скажуць, што ты іх прадаў. Пачнуць другіх саджаць — пачнуць людзі наракаць на цябе... Што ўжо будзе ўсяму міру, тое і бабінаму сыну!..» У той час лютавалі «даразныя», ваенна-палявыя суды, часта-густа па ўсёй Польшчы скрыпелі шыбеніцы. А ўсё ж ярэміцкія хлопцы не спалохаліся іх, пайшлі насустрач свайму лёсу.

Пасля жахлівых дзён і начэй катавання ў пастарунку, якім кіраваў сам пан Лабяк, прыйшла палёгка — турма. Нічога не выціснуўшы з хлопцаў, дэфензіва аддала іх у рукі астрожных стражнікаў і «пшадоўнікаў»[1]. Спачатку — у Наваградак. Да палітвязняў не пусцілі, а замкнулі, па адным, у перапоўненых камерах крымінальнікаў — з канакрадамі, забойцамі, самагоншчыкамі, цёмным і затхлым побытам якіх аднаўладна кіравалі рэцыдывісты. Юнак, які ўжо ведаў Леніна і Горкага, які ўжо меў падставу ганарыцца сабой — барацьбітом за народную справу, Павел не паддаўся і тут: не толькі сам не захацеў прайсці ўвесь ідыёцкі цыкл агідных, садысцкіх «гульняў», якія павінны былі праходзіць усе навічкі, але паўстаў у абарону іншых, вельмі хутка скарыўшы каго сваёй маральнай чысцінёй, а каго рашучасцю да канца абараняць чалавечую годнасць.

Ніколі яму не забыць таго дня, калі прыйшла пер-

[1] Старшыя наглядчыкі.

шая падаянка з волі, ад таварышаў, як ён дзяліўся чорным вясковым хлебам і махоркай з сябрамі па камеры... Таварышы памятаюць яго, якая гэта сіла — таварышы-камуністы!..

Да суда прайшоў цэлы год. Жнівеньскім ранкам з навааградскай турмы іх — Паўла, Валодзю, Сеню Носа і Міколу Царука (той, хто забіў правакатара, і некалькі іншых таварышаў нейкім цудам не былі арыштаваны) — вялі пад моцным канвоем: дванаццаць паліцыянтаў пешых — спераду; як душа ўсёй справы,— шпікдэфензіўшчык у цывільнай вопратцы; ззаду—два конныя паліцыянты. Дзень быў кірмашовы, і таму ў суд вялі іх раненька, ускраіннымі вуліцамі. Летась, якраз у гэты самы дзень, на «спаса», у Навагрудку адбылася бурная дэманстрацыя, якая здалася мясцовым уладам пачаткам рэвалюцыі... Судзілі па царскаму кодэксу, якім пілсудчыкі карысталіся да 1932 года. Карычневыя плямкі на Паўлавай рабочай вопратцы экспертыза прызнала яго ўласнай крывёю; затое парсюкова кроў, саскрэбеная з санак у Валодзевай адрыне, была аўтарытэтна прызнана крывёю правакатара К. Падстаўныя сведкі абвінавачання блыталі як хто мог. А ўсё ж «высокі суд» справіўся са сваім заданнем і ў гэтым выпадку: Валодзю далі дзесяць год па 453-му артыкулу мікалаеўскага кодэкса (забойства), а Паўлу, Сеню і Міколу, праз два месяцы, асобна — па чатыры гады катаржнай турмы, згодна з артыкуламі 100 і 102, як членам КПЗБ і нейкім «арганізатарам узброеных баявых дружын» на Навагрудчыне. На гэтым, другім, судзе і Валодзю заадно дадалі, па двух апошніх артыкулах, яшчэ чатыры гады. Пракурор апеліраваў, каб Паўлу, Сеню і Міколу дадаць артыкул 453. Яшчэ праз два месяцы варшаўскі «сонд найвыжшы» згадзіўся з віленскім апеляцыйным судом і таксама задаволіў «патрыя-

тычную» просьбу пана пракурора: усіх чатырох «злачынцаў» прысудзілі да пажыццёвага зняволення. Апеляцыйны суд вынес сваё рашэнне на той падставе, што... Уладзімір Царук не мог адзін забіць «свентэй паменці» К., а ў даносах апошняга дэфензіве апроч Царука ўспамінаюцца і імёны трох астатніх падсудных.

На смутак свой і на спачуванні сяброў хлопцы адказвалі: «Нічога, мы — «бестэрміновыя, але паны яшчэ больш не ведаюць свайго тэрміну!»

Таварышаў развезлі па розных турмах краіны, разлучыўшы, як здавалася, назаўсёды. Значна пазней Павел даведаўся, што Сеня звар'яцеў у вронкаўскай адзіночцы. Расказвалі таварышы, што 1 Мая палітвязні крычалі праз краты: «Няхай жыве сусветная рэвалюцыя! Няхай жыве народная Польшча! Няхай жыве СССР!..» Стражнік стрэліў у Сенева акно з газавага пісталета, і неўзабаве хлопца перасадзілі з адзіночкі ў адну з дзвюх камер пры турэмнай бальніцы, з таўсцейшым шклом і гусцейшымі кратамі. Пасля завезлі ў Грудзёндз, у турэмны шпіталь для псіхічна хворых, дзе ён нястомна кідаўся ў шэрым камені чатырох сцен і дзіка крычаў: «Га-аз!..» З Валодзем Павел сустрэўся праз некалькі год, зусім нечакана.

Было гэта ў равіцкай турме, вясной трыццатага года.

Дагэтуль Павел паспытаў ужо экзотыкі трох турмаў панскай Польшчы, заваяваў сабе гордае званне моцнага, надзейнага таварыша і сур'ёзна падарваў сваё жалезнае здароўе лесаруба і касца.

Пасля Наваградка была гродзенская турма — з няспынным стукам і шоргатам ног у перапоўненай камеры, з прарэзлівым віскам піл у сталярні, паверхам ніжэй, з шэрай касцельнай сцяною перад акном, з нада-

кучлівым гудзеннем званоў, бой якіх, здавалася, бясконца гваздаў па мазгах, не даючы ні чытаць, ні думаць, ні жыць... Пасля быў Плоцк, дзе праз краты віднелася Вісла, парк з белай акацыяй і маладымі парачкамі... Усё гэта нібы знарок прынесена было пад самыя вокны камераў, каб бязлітасна напамінаць, што ты — пахаваны жывым... Як і ўсюды раней, і тут жыццём была толькі сувязь з таварышамі-палітвязнямі і надзея на перамогу сусветнай рэвалюцыі, якая і табе прынясе вызваленне. Надзею гэтую падтрымлівалі рэдкія, але, як промні сонца, жыватворчыя пісьмы ад навучэнцаў Ніжне-Ломаўскай школы другой ступені, якія адтуль — з савецкай Радзімы, з Пензенскай губерні— шэфствавалі па лініі МОПРа над плоцкімі пакутнікамі. Позняй восенню дваццаць восьмага года Паўла перавезлі ў гарадок Равіч, пад самую польска-нямецкую граніцу.

У Равічы была адна з так званых «цяжкіх турмаў», куды збіралі «найбольш небяспечных злачынцаў», зусім пазбаўленых правоў нават і пасля выхаду на волю. Тут упершыню забралі хатнюю і выдалі шэрую арыштанцкую вопратку і драўляныя выступкі, «трэпы». Адзіночка — разведзенымі рукамі лёгка дастаеш да сцен. Прагулка — дваццаць пяць мінут, пяць крокаў адзін за адным, не размаўляючы. Галодны, нішчымны паёк. Толькі і думаеш, як бы гэта, якім лякарствам забіць малады апетыт. Магільны холад, ад якога ніяк не ратуюць казённыя рызманы. Кнігі... Ну, які-небудзь рэлігійны трактат з пачатку мінулага стагоддзя, езуіцкія настаўленні айца біскупа пра тое, што пан бог стварыў адных панамі, а другіх — прыгоннымі. Чытаў і гэта. За кожную «правіннасць», хоць бы найменшую спробу абараніць сваю чалавечую годнасць — «пост» або карцэр. Каб гэтыя «пасты» залічваліся на тым свеце — да-

вялося б, напэўна, паспытаць і раю, абяцанага біскупам за зямныя пакуты. Карцэр — каменны мяшок, гразь пад нагамі, кавалак хлеба, цемрадзь. Стаіш. Адпачываеш на кукішках. Дзень ці ноч?.. Праз два-тры дні вяртаешся ў камеру, як на волю... За акном адзіночкі — турэмная бальніца. Часта бачыш труну пад ганаровым эскортам двух стражнікаў, шэрага вязня з рыдлёўкай і спераду чорнага ксяндза. І тут, як Сеня ў Вронках, некаторыя вар'яцелі: толькі пачуецца дзікі крык або рогат, так і ведай — яшчэ адзін!..

Ранейшы начальнік равіцкай турмы, стары, спарахнелы, але няўмольна паслядоўны садыст Стэфаняк, да першай сусветнай вайны працаваў па той самай спецыяльнасці ў кайзераўскіх калоніях. Пасля смерці яго начальнікам быў прызначаны былы лейбгвардыі ўланскі ротмістр, сын царскага генерала Юнчыс.

Праўда, гэты спачатку завёў трохі іншыя, мякчэйшыя парадкі. Была, напрыклад, арганізавана пачатковая школа для вязняў, дзе тры разы на тыдзень, у адной з большых камер, выкладаліся арыфметыка, чытанне і гісторыя Польшчы. Дарэчы, гэтую школу, як і працу ў турэмнай друкарні, сталярні і на бульбяным складзе, тыя нямногія палітвязні, што асуджаны былі па «змешаных артыкулах» і сядзелі разам з крымінальнікамі, выкарыстоўвалі для сувязі паміж сабой і для палітработы. У выніку гэтай работы, у якой Павел прымаў актыўны ўдзел, некаторыя крымінальнікі перавыхоўваліся настолькі, што пазней, праз некалькі год, вярталіся ў турму як «ворагі дзяржаўнага ладу».

Хутка, аднак, «его высокоблагородие» пан Юнчыс, якога турма называла «Уланам», пакінуў гуляць у дэмакратыю. «Школа» была закрыта, а на змену ёй прыйшоў небывалы голад, на які крымінальнікі адказалі бунтам.

У маі трыццатага года вязні, што працавалі ў сталярні, не выйшлі на працу. Стражнікі прыйшлі браць іх у карцэр, пачалі біць. З-за кратаў пачуўся стогалосы крык пратэсту, стук нагамі ў дзверы, а табурэткамі — па вокнах. Пратэст крымінальнікаў падтрымаў «другі павільён», так званы Чэрвоняк, дзе сядзелі адны палітвязні. На шум каля турмы сабраўся натоўп гараджан, прыйшло выкліканае адміністрацыяй войска. Улан-Юнчыс бегаў па турэмным двары з пісталетам, крычаў разгублена: «Буду страляць!..» Калі ў камеры прынеслі абед, у адказ пачулася: «Няхай жыве галадоўка!» Цэбры з баландою стаялі на калідорах некранутыя. Тады начальнік выклікаў на перагаворы некалькі найбольш вядомых рэцыдывістаў. Падкупленыя нейкімі абяцанкамі, яны пачалі хадзіць па калідорах, угаворваючы скарыцца: «Пан начальнік даў слова не караць!..» Адказ быў той самы: «Прэч Улана! Не біць! Няхай жыве галадоўка!..» Тады Юнчыс згадзіўся прыняць дэлегацыю.

Для перагавораў вязні выбралі Паўла і некалькі іншых, як і ён, давераных таварышаў. Дэлегацыя прыйшла да начальніка з патрабаваннямі: палепшыць харчы, не біць, дазволіць прымаць дапамогу прадуктамі з камуны палітвязняў «другога павільёна», браць кнігі з бібліятэкі камуны, свабодна пераходзіць з камеры ў камеру, пабольшыць час прагулкі з правам прысесці адпачыць і перакінуцца словам з сябрамі...

На дзіва, Юнчыс згадзіўся з усімі патрабаваннямі і паабяцаў за бунт не караць. Турма пашумела радасным крыкам і зноў заціхла. Натоўп на вуліцы паволі рассеяўся. Рота салдат пайшла ў казармы.

Назаўтра прагулка была сапраўдным трыумфам пераможцаў — таварышы віталіся паролем «Рот фронт!», збіраліся групамі, ажыўлена размаўлялі. Стражнікі і

пшадоўнікі трымалі сябе на дзіва памяркоўна, як і сам Улан.

У гэты вось радасны ранак Павел, гледзячы ў акно, чакаючы свае чаргі на прагулку, убачыў на двары Валодзю.

Сагнуўшыся, моўчкі, самотна хадзіў ён па дарожцы, уздоўж высокай сцяны агароджы, і на Паўлаў радасны крык нават не азірнуўся...

Ноччу трывожна загаварыў турэмны тэлеграф — зашыфраваны перастук па трубах цэнтральнага ацяплення:

«Камера дзевяць... Камера дзевяць... Уладзімір Царук... Што з табою, Валодзя? Дзе быў?.. Чаму ты нават не азірнуўся на мой крык?.. Гэта — Жалезняковіч... Дарагі... гэта я... Гэта Павел... Ты зразумеў мяне?.. Гэта я...»

Ні кропкі, ні працяжнікі марзянкі не маглі перадаць, што па худых, бледных шчоках малодшага сябра міжвольна каціліся слёзы. Трывожны і радасны стук «тэлеграфа» перадаваў толькі прыспешанае, з перабоямі, біццё Паўлавага сэрца.

І вось пачаўся прыём.

«Гэта я, Павел, я — Валодзя Царук... Ты зразумеў мяне?.. Ноччу прывезлі са свентакшыскай турмы... Ты зразумеў?.. Там вечны холад... вечны туман... Замест дзвярэй і сцяны ад калідора — краты... У карцэры — ручныя і нажныя кайданы...»

Ты падзяліўся са мною, Валодзя, скупымі навінамі з дому, дзе твая жонка, дзеці, старыя бацькі ўсё ж такі верацьь, як верыць увесь народ, што наша няволя — не вечная, як не вечная панская ўлада. І я быў рад хоць гэтаму цёпламу подыху волі, якога не магла ні стрымаць, ні замарозіць цэнзура. Я рад быў, бо сам не меў адтуль ніводнай весткі...

Я зразумеў, чаму ты, ходзячы самотна па двары, нават не азірнуўся на мой крык. Ты, сутыкнуўшыся з жахам свентакшыскай турмы, не верыш, зусім не верыш у чалавечнасць нашых ворагаў. Не трэба лішне захапляцца поспехам, часовай перамогай, бо ў барацьбе, на якую мы выйшлі, няма найменшай шчыліны для літасці. І я паверыў табе, але не спалохаўся. Найбольшая радасць, якая ў той дзень прыйшла да мяне,— гэта ты. Абы мы толькі больш не разлучаліся ніколі!

Дарагія таварышы!

Яны не разлучаліся больш, прасядзелі ў адной турме да самага вызвалення.

А тая адносная свабода, пэўная палёгка, якую заваявалі бунтам, патрывала нядоўга. Праз пару месяцаў адміністрацыя зноў пачала націскаць. Галоўную небяспеку бачыла яна ў другім павільёне, дзе працавала надзейна законспіраваная партыйная арганізацыя і камуна, агульная арганізацыя палітвязняў, да якой належалі і беспартыйныя таварышы, асуджаныя за выступленні супраць сацыяльнага, нацыянальнага і рэлігійнага прыгнёту. Заручыўшыся падтрымкай падкупленых крымінальнікаў-рэцыдывістаў, начальства пачало свой наступ на турму з абмежавання правоў камуны. Перш за ўсё — скарацілі прагулкі. Аднак у першы дзень, калі стражнікі пачалі заўчасна зганяць таварышаў з двара ў камеры і аднаго з іх ударылі,— уся турма адказала тым самым крыкам праз краты: «Не біць!», тым самым стукам у дзверы і па вокнах. Адміністрацыя зноў была вымушана адступіць.

Больш таго: у мэтах «аздараўлення» першага павільёна ў другі павільён былі пераведзены не толькі

пяцьдзесят палітвязняў, асуджаных па «змешаных артыкулах», але і «канчаткова распрапагандаваныя» імі крымінальнікі.

Перамога была нечакана вялікая.

Чатыры гады таму назад, у наваградскай турме, Павел дамагаўся пераводу да палітвязняў галадоўкай. Толькі на шосты дзень галадоўкі рашучасць нязломнага хлопца і ўсёй камуны, што падтрымала яго, дала свой вынік. Цяпер жа гэта здзейснілася дзякуючы дружнаму адпору ўладам амаль усёй турмы з удзелам многіх крымінальнікаў. Праца над павышэннем іх палітычнай свядомасці не прайшла дарма. Нямала гэтых хлопцаў добра працавалі сувязнымі паміж павільёнамі, а ў далейшым, у дні вызвалення, зрабілі справу яшчэ большую.

Пачалося доўгачаканае жыццё сярод сваіх, у дружнай сям'і палітвязняў, пачалася вучоба і праца, пра якую марыў, па якой тужыў гарачы, здольны хлопец.

Рэвалюцыянерам зрабіў яго Горкі. Пятнаццацігадовым падлеткам Павел прачытаў «Маці», што адкрыла яму вочы на жыццё, вывела на вялікі, галоўны шлях сучаснасці. Для справы рэвалюцыі юнак рабіў, у меру сіл сваіх, многае яшчэ тады, калі ён, як і сябры яго, не быў грунтоўна падкаваным марксістам. Цяпер прыйшоў нарэшце час узяцца за вучобу па-сапраўднаму. Павел пачаў запоем чытаць: творы класікаў марксізма-ленінізма, мастацкую літаратуру. З пісьменнікаў найбольш жыватворча ўплывалі той самы Горкі, Серафімовіч («Жалезны паток»), Купала, Колас, некаторыя вершы якіх сталі рэвалюцыйнымі песнямі, Маякоўскі, якога часта чытаў у польскіх перакладах Бранеўскага. Равіцкая камуна мела багатую бібліятэку, якая ўвесь час папаўнялася пасылкамі МОПРа. На чытанне не хапала ні дня, ні вечара. На шчасце, за крата-

мі, якраз насупраць акна, тырчаў слуп з ліхтаром, і, стаўшы на табурэтцы, можна было чытаць і ноччу. Гэта было, вядома, не проста чытанне дзеля цікаўнасці,— з кожнай кнігі ён проста высмоктваў сілу для жыцця, для барацьбы. Не прыходзілася і мучыцца самотнымі пакутамі самавука,— усё незразумелае маглі вытлумачыць таварышы, многія з якіх былі не толькі глыбока свядомыя палітычна, але і ўсебакова адукаваныя. Сядзелі па трох-чатырох у адзіночцы, а рэшту рабіла сувязь: перастукванне, шыфраваныя запіскі — «грыпсы», сустрэчы на прагулцы і ў прыёмнай доктара.

З той самай прагай, з тым самым напорам, якія большую палавіну сутак трымалі яго над філасофскай ці мастацкай кнігай, былы лесаруб і памочнік вясковага печніка накінуўся на падручнікі. Матэматыка, палітэканомія, гісторыя, геаграфія, мовы... За параўнаўча кароткі час ён вывучыў беларускую, рускую, польскую, украінскую мовы настолькі добра, што не толькі мог правільна гаварыць на кожнай з іх, але і рабіць з адной на другую пераклады патрэбных артыкулаў, а таксама выступаць з уласнымі дакладамі.

У тым інтэрнацыянале, з якога складалася і равіцкая камуна, Павел вельмі хутка стаў патрэбным і паважаным. Таварышы выбралі яго ў «прагулачную тройку», адказным па справах прапаганды.

Таварышы...

Апроч Валодзі Царука, з якім яго лучыла даўняя дружба, колькі яшчэ імён засталося ў памяці назаўсёды, колькі вобразаў сапраўдных людзей узбагацілі яго жыццё!..

Землякі-беларусы. Нарачанскі рыбак Павел Звяруга, удвух з якім яны ваявалі супраць садысцкіх «гульняў» рэцыдывістаў з навічкамі ў навагрудскай турме. Аляксандр Самсыт, які памагаў выстаяць першую га-

ладоўку. Асуджаныя кожны на пятнаццаць год турмы браты Сяржанты, Рафаіл і Іван. Асабліва блізкі быў Паўлу Рафаіл, дужае плячо якога так добра было адчуваць ва ўсіх выпрабаваннях равіцкай турмы. Светлы, крамяны падлетак Самуіл Малька, які на допытах кідаў у вочы дэфензіўшчыкам адно: «Я — камуніст, а што і з кім рабіў — не скажу...»

Сябры-палякі. Член Цэнтральнага Камітэта Камуністычнай партыі Польшчы Марыяй Бучэк, разам з якім, часамі ў адной ванне, Павел лячыўся ад вострага турэмнага рэўматызму. В дваццаці гадоў, якія праіснавала дзяржава пілсудчыкаў, таварыш гэты шаснаццаць правёў за кратамі. Другі член ЦК КПП, сілезскі шахцёр Ян Ізыдорчык, Паўлаў сябар па камеры. Асуджаны на пажыццёвае зняволенне Ян Фарэмняк, супраць расправы над якім баставалі радамскія рабочыя. Другі рабочы радамскага зброевага завода — Метак Кавальскі, нястомны вынаходца іерогліфаў для турэмнага шыфру. Яшчэ адзін член ЦК КПП — Альфрэд Лямпэ...

Камуністы Заходняй Украіны. Паэт-самавук, іх турэмны бібліятэкар Косця Тацый. «Гаспадар» равіцкай камуны Грыц Пясцюк. Сардэчны, разумны Трафім Марышчук, член ЦК КПЗУ. Шматгадовы сябар па камеры Радзівон Ільчук, якога за вясёлую, моцную душу Павел называў Тарасам Бульбай. Нястрымны, палкі рэвалюцыянер Паўлюк, што быў асуджаны тройчы на пажыццёвае зняволенне і, звыш таго, яшчэ на пятнаццаць гадоў...

Прайшлі бясконца доўгія турэмныя гады. Прашумела вайна. Ідзе дванаццаты год мірнай, стваральнай працы. І як жа добра думаць пра тое, што многія, з кім ён пакутаваў, не сышлі са шляху, не стаміліся.

Героем Савецкага Саюза выйшаў з партызанскіх лясоў Валодзя Царук, стаўшы пасля адказным савецкім

работнікам. Шчыра працуе для шчасця нашых людзей сакратар Баранавіцкага гарсавета Рафаіл Сяржант, які ў вайну баявым афіцэрам дайшоў да Берліна. Не паддаецца хваробе, усё яшчэ кратаецца ў сваім Дубне Радзівон Ільчук. Ян Ізыдорчык і Трафім Марышчук — заслужаныя дзеячы Польскай аб’яднанай рабочай партыі. Ужо таксама, як і Павел, пасівеў былы светлы падлетак Самуіл Малька — палітработнік у Войску Польскім...

Некаторыя слаўна загінулі ў барацьбе з фашызмам. У верасні трыццаць дзевятага года ў грудзёндзскай турме былі захоплены і закатаваны гітлераўцамі Сеня Нос і Іван Сяржант. У тыя ж дні смерцю смелых загінуў Марыяй Бучэк, які ўзначальваў групу былых равіцкіх палітвязняў— знішчальнікаў фашысцкіх парашутыстаў. У барацьбе за народную бацькаўшчыну загінулі польскі партызан Ян Фарэмняк і Метак Кавальскі — удзельнік варшаўскага паўстання. Летам сорак першага года ў наднёманскіх Шчорсах быў расстраляны захопнікамі вясковы актывіст Мікалай Пятровіч. У той жа страшны час украінскімі нацыяналістамі замардаваны быў Грыц Пясцюк. Над Бярозай-ракою загінуў партызанскі мінёр Аляксандр Самсыт, пад Сталінградам — Косця Тацый, над Нёманам — Мікола Шэўка, імя якога будзе высечана на граніце Любчанскага помніка...

Сляды другіх згубіліся ў віры гадоў...

А тады, у той незабыўны час, яны складалі дружны калектыў, членам якога так добра было адчуваць сябе і яму, беларускаму хлопцу з бунтарскай Наваградчыны.

...Вярнуўшыся са свентакшыскай турмы, Валодзя нездарма яшчэ раз напомніў Паўлу і іншым сябрам, што нельга верыць у нейкую, нават найменшую, чала-

вечнасць пілсудчыкаў. Уступкі вязням, на якія пайшла турэмная адміністрацыя, прадыктаваны былі толькі страхам перад націскам міжнароднага рэвалюцыйнага руху.

З прыходам да ўлады Гітлера, пасля разгрому нямецкай кампартыі, пілсудчыкі пачалі наступленне на рэвалюцыю шырокім фронтам, па-вучнёўску шчыра пераймаючы нямецкі фашызм. Адроджаны «Дранг нах остэн», хоць ён і быў у сваіх, не вельмі замаскіраваных, планах скіраваны ў першую чаргу супраць незалежнасці польскага народа, дапамог падняць галаву цёмным сілам польскага вялікадзяржаўнага шавінізму. Гэта добра адчулі нацыянальныя меншасці, правы якіх паступова і вельмі хутка былі зведзены да нуля. Першым папярэднікам Асвенціма — магілы польскага народа — быў гітлераўскі Саксэнгаўзен, які ў 1934 годзе паклікаў да жыцця жахлівай памяці санацыйны канцлагер Картуз-Бярозу. Людзі, што паслядоўна вялі Польшчу да катастрофы, былі асеплены адзінай са сваімі замежнымі партнёрамі і сапернікамі нянавісцю да першай краіны сацыялізма.

Пра еднасць ворагаў пралетарскай рэвалюцыі нядрэнна гаварыў і той факт, што нямецкія камуністы, якім удавалася ўцячы з гітлераўскіх канцлагераў у Польшчу, тут зноў траплялі за краты ці за драты. З такімі таварышамі Паўлу даводзілася сустракацца ў равіцкай турме. Адтуль, з фашысцкай Германіі, разам з яўрэйскімі пагромамі і гета ва універсітэтах, у турму прыйшла сегрэгацыя вязняў па нацыянальнаму прынцыпу. Пераймаючы ў сваіх нямецкіх калегаў, тэарэтыкаў расізму, польскія «вучоныя» вымяралі чэрапы палітвязняў, рабілі глыбакадумныя вывады з таго ці іншага колеру «камуністычных» вачэй і валасоў...

Гэты круты паварот у палітыцы пілсудчыкаў камуна адчула адразу пасля студзеня трыццаць трэцяга года.

Перш за ўсё была забрана бібліятэка. Шэсць тысяч тамоў адборнай літаратуры згарэла ў кацельнай турмы. Праўда, частку кніг, найдаражэйшых, удалося схаваць. Творы класікаў марксізма-ленінізма, гісторыю партыі і некаторыя іншыя кнігі, патрэбныя для вучобы, расшывалі і па аркушу, а то і па лістку, хавалі ў матрацах з марской травы, па-майстэрску распускаючы для гэтага і сцягваючы нутраное шво. Ложкі, або хутчэй тапчаны з ножкамі на шарнірах, на дзень падымаліся да сцяны. На падлозе, у тых месцах, дзе станавіліся ножкі, прывінчаны былі бляшаныя падкладкі. Іх адвінчвалі, прарэзвалі дзірку ў падлозе і на шпагаціне, прынесенай з друкарні, апускалі пад падлогу скручаныя ў трубачку лісты з кніг, пасля чаго акуратна закаркоўвалі і закрывалі дзірку бляшкай. Лісты гэтыя даставаліся і хаваліся па меры патрэбы. Работа вельмі складаная, калі ўлічыць нядрэмнае вока адміністрацыі — «юдаш», акенца ў дзвярах. Матрацамі такім чынам карысталіся да трыццаць шостага года, пакуль не знайшоўся правакатар. Распароўшы матрацы, пшадоўнікі знайшлі ў іх апроч літаратуры, якой карысталася камуна, лісты з кніг і сшыткаў польскіх палітвязняў з часоў кайзераўскай акупацыі гэтых мясцін. Сакрэт бляшак пад ножкамі ложкаў не быў разгаданы да самага вызвалення.

Камуне забаранілі атрымліваць харчовыя пасылкі, а выпіска прадуктаў за ўласныя грошы абмежавана была да двух кілаграмаў хлеба, паўкілаграма цукру і двух пачкаў махоркі на месяц. Аднак і такая мера не апраўдала спадзяванняў адміністрацыі: няўлоўны «гаспадар» камуны дзяліў па-брацку і гэты нікчэмны

харчовы запас, змагаючыся з небывалым дагэтуль голадам.

У барацьбе за свае ранейшыя правы таварышы жылі, трымаліся адзінствам, згуртаванасцю. Тых, хто паддаваўся нягодам, прасіў літасці,— выкідалі з камуны як адшчапенцаў. Аднак змагацца з кожным днём было цяжэй. Месцаў у карцэрах не хапала, непакорных зганялі ў падвал першага павільёна, на холад і «пост». Але махорка, праз спрытныя рукі крымінальнікаў-сувязных, трапляла і туды. Зноў насталі кароткія, маўклівыя прагулкі, цяпер ужо — дваццаць пяць крокаў адзін за адным...

У дзень пахавання Пілсудскага і ў Равічы галасілі паравозныя гудкі, раўлі сірэны, гулі касцельныя званы, а Юнчыс, пшадоўнікі і дазорцы стаялі «на смірна». Вязням таксама было загадана ўстаць, аднак камуна сядзела, па-свойму выказваючы адносіны і да гэтай справы: «Няхай жыве рэвалюцыя!», «Здох крывавы дзяд!..»[1]

Правяраючы на практыцы свой «прагрэсіўны метад перавыхавання крымінальнікаў», Улан-Юнчыс арганізаваў з іх духавы аркестр і спартыўную каманду; была і «святліца», клуб, якія, як сведчанні дастатку і культуры ў побыце вязняў, дэманстраваліся падчас прыезду высокіх камісій, сваіх і замежных. Турма, як казарма, уставала і лажылася пад гукі горна. Калі, у выніку мюнхенскай змовы імперыялістаў, і пілсудчыкі, услед за Гітлерам, уварвалі кавалачак чэхаславацкай зямлі, аркестр Юнчыса маршыраваў вакол турмы, іграючы дзяржаўны гімн. І толькі палітвязні, прагульваючыся на двары, не спыніліся і не знялі шапак. Яны і ў той дзень крычалі: «Прэч з фашызмам!»

[1] Маецца на ўвазе «дзядэк» — Пілсудскі.

Пракурор Мотл, які час ад часу наведваў турму, каб выслухаць скаргі вязняў і адказаць на іх цынічнай усмешкай і жартачкамі, катэгарычна патрабаваў, каб кожны вязень, асабліва «вораг улады», уставаў перад ім і па-салдацку вернападдана дакладваў. Часцей за ўсё яго сустракалі седзячы, часамі нават... на парашы.

Асабістая справа Паўла распухла ад розных пакаранняў. У давяршэнне ўсяго, у пачатку трыццаць шостага года яго яшчэ раз судзілі — за «фальшывае абвінавачванне адміністрацыі ў збіванні палітвязняў».

Пачалося з загаду начальніка турмы: выносіць увечары ўсю вопратку на калідор. Без шэрага, вашывага рыззя, на якім ужо не змяшчаліся латкі, цяжка было вытрымліваць магільны холад адзіночак. Камуна адказала традыцыйным стукам у дзверы, па кратах і крыкам: «Холадна!» Адзін з пшадоўнікаў уварваўся ў камеру Паўла — актывісты былі на асобым уліку,— збіў яго з ног ударам ключа, пачаў таптаць нагамі. Тое самае адбылося і ў многіх іншых камерах. Назаўтра партыйны цэнтр прапанаваў таварышам пасіўнае супраціўленне. Вопратку адмовіліся здаваць. Тады прыйшлі катаванні, не меншыя, чым у падвалах дэфензівы. За дзесяць год турма паспела выцадзіць Паўлаву маладую, вясковую сілу, а ўсё ж пшадоўнікі доўга крычалі стражнікам: «Сагнуць, сагнуць яго!» — каб біць ключамі па спіне. Сагнуць вязня маральна не ўдалося, і праз два месяцы адбылася яшчэ адна камедыя суда, у выніку якой Паўлу дадалі да пажыццёвага зняволення яшчэ тры гады турмы... Камедыянты-суддзі карысталіся ўжо не царскім, а новым, айчыннай маркі, кодэксам і пампезнымі мантыямі, нейкімі каронамі і «шарфамі» цераз плячо: у суддзяў — сінія, у пракурора — чырвоны,

у адваката — блакітны. Сведкамі абвінавачвання былі, вядома, пшадоўнікі і стражнікі, якія дружна давялі, што ніякага збівання не было, а толькі «некаторае прымяненне фізічнай сілы». Пракурор, прыкметна падбадзёраны рашучасцю сваіх нямецкіх калегаў, крычаў пра бальшавіцкую небяспеку куды больш істэрычна, чым восем год таму назад, калі Паўла судзілі на «ўсходніх крэсах». Затое адвакат, наведаўшы падсуднага ў камеры, зусім не па абавязку службы і нават у прысутнасці стражніка расказаў яму, як малады камуніст Сяргей Прытыцкі страляў у правакатара на віленскім працэсе над падпольшчыкамі. «Суддзі і паліцыя павінны былі заўчасна змяніць бялізну!..»— смяяўся ён разам са сваім падабаронным.

Так, барацьба за кратамі была жорсткая. І з волі няспынна даходзіла сюды магутнае водгулле ўсенароднай барацьбы, якая ў тыя дні шумела прыбоем антыфашысцкага Народнага фронту, натхнялася ростам магутнасці СССР, гераічнай барацьбой іспанскіх рэспубліканцаў, разам з якімі на штурм фашызму ішлі інтэрнацыянальныя брыгады. Пра гэта не маглі маўчаць нават і панскія адвакаты, сярод якіх, дарэчы, траплялася і прагрэсіўныя людзі.

Набліжэнне вайны, у якой палітвязні адчувалі адно з двух — смерць або вызваленне, трывожыла і акрыляла іх надзеяй з кожным днём усё больш. Трагічны роспуск Камуністычнай партыі Польшчы і секцый яе, КПЗБ і КПЗУ, ударыў па таварышах вельмі балюча. Партыі больш не было, але камуністы засталіся самі сабою: яны змагаліся, як і дагэтуль, у імя ленінскіх несмяротных ідэй. Турэмная партарганізацыя была распушчана, але камуна не перастала існаваць і дзейнічаць.

Улетку трыццаць дзевятага года Павел аслабеў і

занядужаў, здавалася, канчаткова. Рукі і ногі, дашчэнту вымучаныя рэўматызмам, адмаўляліся служыць. З кожным днём цяжэй было дыхаць ад ціску ў грудзях, цяжэй думаць ад болю ў галаве... Сябры настойліва раілі прасіць дазволу на выпіску малака. Але адказ румянага ўрача на скаргу яшчэ аднаго хворага быў вытрыманы ў агульнадзяржаўным стылі. Усе пракуроры, у кожнай з чатырох турмаў, дзе Павел сядзеў, на ўсякія скаргі адказвалі аднолькава: «У нас тут, пся крэў, турма». Намеснік «міністра справядлівасці», які нядаўна ласкава наведаў равіцкую турму, выказваўся значна танчэй: «А што вам тут, панове, гатэль «Еўропа»... Пан доктар, у сваю чаргу, паглядзеў на Паўлавы скуру ды косці і засмяяўся: «Як на пажыццёвага арыштанта, ты і так выглядаеш задобра. Зайдзі праз месяц».

Праз месяц было першае верасня 1939 года.

У апошнія перадваенныя дні камуна неаднойчы выступала з патрабаваннем: «Цяпер не час на спрэчкі, пашліце нас на фронт! Вазьміце нашы грошы ў фонд нацыянальнай абароны!» Патрабаванні гэтыя былі абумоўлены галоўнай задачай дня: гітлерызм — найбольшы вораг працоўных, неабходна выступіць супраць яго ў абарону польскага народа.

Грошы ад палітвязняў узялі, а на просьбу даць зброю адміністрацыя адказала маўчаннем.

Апроч усяго, к таму часу з цэнтральных турмаў краіны ў Равіч, пад самую нямецкую граніцу, было прывезена нямала палітвязняў, а з варшаўскай турмы — віднеўшых дзеячаў камуністычнага падполля. Адступаючы, пілсудчыкі вырашылі пакінуць іх на расправу свайму нядаўняму шаноўнаму партнёру па нацыску на «варварскі, бязбожны ўсход»...

На досвітку першага верасня турма прачнулася

ад гулу недалёкай кананады. На двары — незвычайная мітусня. У будцы, замест стражніка,— «абывацельска страж», грамадзянская ахова з белымі павязкамі на рукавах. На стук з камер і на крык ніхто не адказваў... Пасля на калідоры другога павільёна пачулася мноства крокаў і шум... У камеры, дзе сядзеў Павел, і ва ўсіх іншых камерах таварышы пачалі развітвацца... Гэта — або ўжо гітлераўцы, або яшчэ фашысты польскія — усё роўна смерць... Павел стаў першы, каля дзвярэй... Ды тут пачуўся звонкі, радасны голас Ванькі Рыся:

— Павел, выходзь! А дзе Валодзя Царук? Дзе Бучэк?

Дзверы камер паадчыняліся назаўсёды.

Гэта зрабілі сябры з крымінальнікаў, даўно ўжо, кажучы мовай адміністрацыі, «распрапагандаваных камуністамі». У служанкі начальніка турмы была ў першым павільёне «сімпатыя». Уранні дзяўчына прыбегла туды і перадала свайму хлопцу, што ні Улана, ні яго памагатых — нікога няма. Вязень пачаў крычаць: «Вады!» Вялы, разгублены стражнік, які не ўцёк, адчыніў камеру: «Ідзі напіся сам». Хлопец адабраў у яго ключы і перш за ўсё адамкнуў камеру, дзе быў Рысь. Любімец абодвух павільёнаў, былы кавалерыст-будзёнавец, навечна асуджаны за забойства казённага лесніка, ён быў адным з найбольш «распрапагандаваных»: не толькі дружыў з камуністамі, быў іх надзейным сувязным, але і сам вёў палітработу сярод крымінальнікаў. Першае, што зрабіў Ванька Рысь,— загадаў вызваліць палітвязняў: яны нам скажуць, як быць далей!..

...Ты памятаеш, Валодзя, той незабыўны вераснёўскі ранак — удары молата, якім мы разбівалі падвальныя дзверы, каб выпусціць на сонца нашых тава-

рышаў, прывезеных з варшаўскай турмы; стрэл з вышкі, які паваліў на брук аднаго з сяброў, апошні, развітальны стрэл нашых катаў; хваляванне, з якім мы бралі ў рукі сваю хатнюю, вясковую вопратку, што цярпліва чакала нас на паліцы турэмнага склада; апошні наш выхад з турэмнай брамы — з палымянай рашучасцю ісці ў бой за Народную Польшчу?..

Не прынялі нас, не далі нам зброі. Дый не было каму прымаць: ахопленая панікай, у бязладдзі армія адступала на ўсход, услед за сваім «гераічным» начальствам. Пайшлі на ўсход і мы. Памятаеш мітынг у горадзе Сарнова — нашы прамовы, заклікі да барацьбы з фашызмам? У Познані нас акружыла «страж абыватэльска» і зноў пасадзіла за краты. Ноччу, ахопленыя панікай, турэмшчыкі пачалі выпускаць нас праз фортку жалезнай брамы — па двое. Так засталіся мы з табой адны, удвух пайшлі далей...

Не забуду ніколі той адзінокай польскай хаты каля шашы, куды я зайшоў напіцца. Над хутарам кружыўся бамбавоз з чорнымі крыжамі на крылах, а ў хаце стаяла на каленях маладзіца з малым. Яно было голенькае, нібы на руках у мадонны. І сама яна, простая, бедная польская жанчына, у сваёй безабароннай нявіннасці здалася мне святою. Усімі пакінутая, усімі ашуканая, яна рабіла адно, што магла,— малілася ўголас, і слёзы цяклі з яе ясных вачэй. І я — атэіст, я — мужчына, які ўжо не раз сустракаўся з ворагам, я таксама заплакаў...

Мы бачылі, мы адчувалі трагедыю польскага працоўнага народа, якога чакалі яшчэ калючыя драты і печы крэматорыяў. І мы не маглі нічога больш зрабіць, чым ісці, колькі сілы, на ўсход, дзе наша радзіма, дзе ўсё павінна было вырашыцца так, як трэба.

Памятаеш тую прыдарожную сцірту жытнёвых

снапоў, у якой мы думалі набрацца сілы, тыя абрыўкі газетнай паперы, якімі ты абкручваў на досвітку мае акрываўленыя ногі, тую шашу, грукат салдацкіх ботаў і сялянскіх калёсаў, пад які мы ішлі насустрач сваёй невядомай будучыні?.. Я апіраўся на тваё плячо, ты вёў мяне.

А вось цяпер ты сам падбіўся, занямог. Сёння, на нашай любчанскай сустрэчы сяброў-партызан, я зноў балюча адчуваю разлуку з табою. Памятаеш, як ты казаў, што нам нельга стамляцца, што мы павінны яшчэ многа зрабіць?..

Сцежкамі мсціўцаў

Суровы ваенны лёс разлучыў іх на крывавым шляху адступлення.

Застаўшыся адзін, Павел праз два тыдні дабраўся да Варшавы, дзе вельмі хутка апынуўся ў родным асяроддзі рабочых і бежанцаў-палітвязняў. Урад пакінуў сталіцу, уцёк з краіны. Аднак дэфензіва яшчэ дзейнічала: з варшаўскіх турмаў былі выпушчаны ўсе, апроч камуністаў. Палітвязні, якія вызваліліся з іншых турмаў, у тым ліку многа дзяўчат з жаночай турмы Фардон, зноў сталі тут, у неўзабаве акружаным горадзе, падпольшчыкамі.

Пры дапамозе таварышаў Паўлу ўдалося ўступіць у рабочы батальён, арганізаваны пэпээсаўцамі. Арганізатары крычалі пра тое, што Варшава, апяразаная рвамі і барыкадамі, стане другім Мадрыдам. Аднак капралы і малодшыя афіцэры рэзерву, якія абучалі добраахвотнікаў, загадвалі ім біць «вечных ворагаў Польшчы — немцаў» усіх падрад, не шкадуючы ні старых, ні жанчын, ні дзяцей. Павел і некалькі іншых

камуністаў, якім таксама ўдалося атрымаць зброю, палічылі патрэбным сказаць радавым байцам батальёна, што гэта — няправільна: не кожны немец іхні вораг. Пазаўтра ў «выўратоўцаў» — бунтароў — афіцэры перад строем забралі вінтоўкі.

Заставалася адно — скідаць з дахаў запальныя бомбы, ратаваць жыхароў, заваленых у бамбасховішчах, увесь час пільна асцерагаючыся старога ворага — дэфензівы.

«Чорны панядзелак» 23 верасня, калі на непакорны горад была кінута неймаверная сіла гітлераўскай авіяцыі, вырашыў лёс Варшавы. Праз тры дні па яе акрываўленых вуліцах загрукалі боты захопнікаў.

У натоўпе бежанцаў, якім было дазволена пакінуць руіны сталіцы, Павел падаўся на ўсход. Ён быў ужо значна бліжэй: над Бугам стаяла Чырвоная Армія.

Яшчэ ні разу ў жыцці — ні дагэтуль, ні пасля — Павел не адчуваў такой радасці, як у той дзень, калі ён сустрэў першых савецкіх людзей. Простыя хлопцы ў шэрых шынялях — беларусы, рускія, украінцы, казахі...— яны бралі сена ў прыдарожным маёнтку, калі да іх кінулася некалькі чалавек з радасным крыкам на беларускай, рускай і польскай мовах: «Браточкі! Таварышы! Родныя!..» Для хлопцаў з чырвонымі зоркамі на пілотках гэта было так звычайна, так проста на гэтай зямлі, якую яны днямі вызвалілі, і яны не вельмі здзіўляліся; кармілі чорным салдацкім хлебам і гэтых, і гэтых пацяшалі па-мужчынску грубаватай і па-юначы сарамлівай ласкай. А вось мужчына ў плашчы і ў капелюшы,— Паўла пераапранулі ў Варшаве,— трымае ў дрыжачых руках кавалак іхняга хлеба і так дзіўна глядзіць, і не можа вымавіць ані слова...

«Не трэба, таварыш, усё ўжо добра, усё прайшло!..»

Усё мінула, засталася нарэшце толькі радасць свабоды. На крылах яе, падганяючы час, ён дабіраўся ў Наднямонне. Вёз яго свой, савецкі цягнік, свае, ужо і тут савецкія людзі, што мякка высцілалі сенам воз, у хатах кармілі героя родным хлебам і родным словам так зразумелага яму і так заслужанага шчасця. Апошнія пяць кіламетраў — па той самай дарозе, дзе ён калісьці, цэлую вечнасць таму назад, хадзіў і з паштальёнскай торбай, і ў кайданах, Павел прайшоў пехатою: хоць і спяшаўся вельмі, але не мог адмовіцца ад гэтай ціхай, даўно чаканай прыемнасці... Была хмарная кастрычніцкая ноч, калі яго на ўскраіне Ярэміч воклічам: «Стой! Хто ідзе?» — затрымаў чырвонагвардзейскі патруль. Так не хацелася адказваць,— думаў, што непрыкметна і нечакана зойдзе ў хату сябра, які ўжо, як ён даведаўся, дома... Аднак назваў сваё імя і прозвішча. Землякі не забыліся пра яго: хлопец з вінтоўкаю радасна закрычаў, на голас яго збеглася моладзь, старэйшыя, і ціхая хада яго ператварылася ў шумны, вясёлы паход да старой, маленькай Валодзевай хаты.

Толькі далёка за поўнач яны засталіся адны... А назаўтра і ў наступныя дні зноў амаль не зачыняліся дзверы, не змаўкалі воклічы прывітання, не магла закончыцца гутарка. Таварышы па былому падполлю ішлі сюды з бліжэйшых і далёкіх вёсак, неслі ад матак і жонак сваіх падарункі — хлеб, сала, малако, ад сябе далучаючы тое, без чаго іх пачуцці былі б не менш святочнымі і хмельнымі.

І тут, у перапоўненай Валодзевай хаце, і ў ярэміцкім клубе, які — нядаўна адкрыты — звінеў песняй і музыкай, Паўлу хацелася ўшчыкнуць самога сябе і

прачнуцца... Ды гэта быў не сон, а радасная, вынашаная ў марах сапраўднасць!..

Хацелася працы, аднак зусім непажадана і бязлітасна ў грудзях і ва ўсім целе дала сябе адчуць турма. Ён злёг. Як за братам, хадзіла за ім Валодзева жонка Алена, даўні іх таварыш па падпольнай рабоце, мужная і разумная беларуская жанчына. Стараліся не грукаць і не тупаць яе сыны і дачка, што спраўна павырасталі на гарапашным сірочым хлебе. Сам бацька дома бываў не часта: ён працаваў у часовым упраўленні Стаўбцоўскага павета, за трыццаць кіламетраў ад дому. У знак пашаны моладзь падаравала Паўлу радыёпрыёмнік, змайстраваны вясковым умельцам. Жывая чалавечая ласка і гэты самаробны апарат, з навушнікамі якога хворы не разлучаўся, у нейкай меры ўтаймоўвалі тугу па працы, па непасрэдным удзеле ў станаўленні савецкага ладу ў родных мясцінах.

У адзін з чарговых прыездаў Валодзі дахаты Павел усцешыў яго сваім бадзёрым выглядам.

«Віншую, браток! Дык што — пачнём?»

І Павел пайшоў на працу.

Спачатку ён быў загадчыкам паравога млына ў мястэчку Турэц, пасля яго абралі дэпутатам Мірскага раённага Савета, і Павел Арсеньевіч узначаліў Турэцкі сельскі Савет. Гэта была жывая, творчая праца — заўсёды з людзьмі, якія дзялілі, нарэшце, панскую зямлю, арганізоўвалі калгасы, будавалі клубы і школы... Незабыўны радасны час! Павышэнне, якое Паўлу неўзабаве прапанавалі, не вельмі ўсцешыла яго. Ды ён даўно прывык быць верным салдатам партыі — пайшоў на новую пасаду, у Мір, засеў за сакратарскі стол райвыканкома.

Калі наогул час у працы праходзіць хутка, дык

тыя паўтара перадваенныя гады праляцелі, як адзін дзень, тым больш, што ён быў небывала сонечны і звонкі. Дзіўная рэч! — за гэты час Паўлу нават ні разу не прыснілася турма...

Затое ў чэрвені — ліпені сорак першага года ў памяці яго балюча ажылі ўспаміны крывавай трагедыі польскіх дарог. Цяпер ужо — зусім нечакана і незразумела — адступала Чырвоная Армія, палалі нашы вёскі і гарады, гінулі родныя людзі...

На параконным райвыканкомаўскім возе, з групай дзяўчат-медсёстраў і з новым сябрам — вечна вясёлым рускім хлопцам Васем Лапаціным, Павел дабраўся да Бярэзіны, трохі вышэй ад захопленага варожым дэсантам Бабруйска. У Магілёве яны, дарваўшыся нарэшце да вагонаў, павярнулі з Лапаціным на поўдзень: на чыгуначнай станцыі Іўкаўка, за Днепрапятроўскай, працаваў пуцевіком Васеў старэйшы брат Рыгор.

У Паўла і Васі (адзін — сакратар райсавета, другі — старшыня раённага аддзела Асаавіяхіма) была бронь, аднак хлопцы вырашылі ісці на фронт. Лапацін нават запэўніваў, што іх, добраахвотнікаў, згодзяцца паслаць у адну батарэю. Сінельнікаўскі райваенком чамусьці не зразумеў іх, даволі бесцырымонна папрасіў ісці дахаты і чакаць. Неўзабаве былога артылерыста Васю прызвалі, а Паўла не пусцілі ў армію па здароўю.

У жніўні фронт прыйшоў і сюды, на Днепрапятроўшчыну. У перапоўненым бежанцамі вагоне, з капіталам, які налічваў сорак сем рублёў, за месяц Павел дабраўся да Сызрані, адкуль быў накіраваны ў Чкалаўскую вобласць.

Мяса-малочны саўгас «Сакмара», Зіянчурынскага раёна, меў каля дваццаці пяці тысяч гектараў ура-

джайнай зямлі, багатыя фермы і мала рабочых рук. Цяжкае было тое лета! У Паўле Арсеньевічу прачнуўся даўні рабацяга, які, па-народнаму забыўшыся ўлетку на нездароўе, шчыра працаваў і ў полі, і на ферме, знаходзячы час на гутаркі з людзьмі, якім ён, навучаны вопытам, расказваў, што такое фашызм. Увосень Паўла прызначылі сакратаром цэнтральнай канторы саўгаса, а ў пачатку зімы прыйшла нарэшце павестка з ваенкамата.

У лютую непагадзь за сто кіламетраў ехаў ён у Зіянчурына — з ажыўшай надзеяй... Але здароўе зноў падвяло: паслалі не ў дзеючую армію, а малодшым брыгадзірам у будрабкалону. І там, у горадзе Орску, быў фронт — адказны ўчастак агульнанароднага фронту барацьбы за перамогу над фашызмам. З заходніх раёнаў краіны сюды эвакуіраваўся вялікі завод, для якога — у прыспешаным тэмпе, не зважаючы на саракаградусны мароз,— будаваліся новыя карпусы. Суровае было жыццё будаўнікоў. Нялёгка было працаваць і загадчыкам клуба, у які, выматаўшыся за дзень на сцюжы пры няшчодрым тылавым пайку, людзі ішлі не надта ахвотна. Ды ўсё ж Павел, калі яго пасля брыгадзірства паслалі кіраваць работай клуба, выдатна спраўляўся і з гэтым абавязкам. Патрэбны былі нястомная выдумка, кемлівасць і душа. Усё гэта было, і за гэта яго палюбілі і там.

...Яшчэ з Сінельнікава Павел пісаў у Маскву, у Цэнтральны Камітэт Кампартыі Беларусі, просячы, каб яму памаглі стаць салдатам. Пасля, калі з роднага Наднямоння і на Чкалаўшчыну дайшло водгулле партызанскай барацьбы, пісаў ён яшчэ і яшчэ раз.

І вось нарэшце ў маі сорак другога года з Масквы прыйшла тэлеграма: з'явіцца ў распараджэнне ЦК КПБ.

Хвала і ўдзячнасць простым, шчырым людзям, самаадданая праца і некрыклівая мужнасць якіх так многа зрабілі для нашай перамогі!

У памяці партызан, якія пераходзілі лінію фронту, праваднікі іх, армейскія разведчыкі, застануцца скупымі на словы і нячутнымі ў хадзе лыжнікамі ў белых маскхалатах. Тыя разведчыкі ўспамінаюць сёння партызан, як хлопцаў і дзяўчат у салдацкіх бушлатах, наўючаных падрыўной амуніцыяй, смелых і прыгожых у сваім маўклівым імкненні на захад, у варожы тыл. Шкада, вядома, што ні адны, ні другія з іх не могуць сёння амаль нічога больш сказаць пра таварышаў, з якімі рабілі калісьці адну вялікую справу. Аднак радзіма ведае іх: імёны многіх красаваліся ў свой час у загадах, зводках і ўказах, пра некаторых напісаны песні, кнігі, карціны, некаторым пастаўлены помнікі...

А што сказаць Паўлу Арсеньевічу, дый кожнаму з яго сяброў па спецгрупе, пра таго беларускага дзядзьку, які вёў іх цэлыя суткі па заваленых снегам нетрах наддзвінскіх лясоў — без лішніх слоў, без компаса і карты, нават без імя свайго і больш-менш дакладнага адрасу? Можна толькі яшчэ раз паўтарыць тое самае слова падзякі, якім яны заплацілі яму на досвітку; можна толькі з цяплом у сэрцы яшчэ раз падумаць пра аднаго з тых безыменных герояў Вялікай Айчыннай вайны, якія сціпла называліся партызанскімі сувязнымі. Колькі іх засталося невядомымі, не адзначанымі славай, падобнымі да тысяч тых, якія на працягу стагоддзяў складалі і шліфавалі народную песню і казку,— натхнёных і бескарыслівых стваральнікаў прыгажосці народнага жыцця!.. Хвала і

сардэчнае дзякуй вам за шчасце нашых дзяцей!..

Спецгрупа, у якой быў Павел, накіроўвалася ў Налібоцкую пушчу. Згінаючыся пад цяжарам зброі і амуніцыі, хлопцы і дзяўчаты з розных куткоў краіны ў пачатку суровага снежня сорак другога года перасеклі лінію фронту на поўдзень ад Вялікіх Лук і неўзабаве ўступілі на Віцебшчыну, у беларускі партызанскі край.

За плячыма ў кожнага з іх апроч аўтаматаў ды ўзрыўчаткі былі працавітыя месяцы вучобы ў Мурамскіх лясах, дзе яны рыхтаваліся стаць мінёрамі — гвардыяй партызанскіх атрадаў.

Вясною, на пасяджэнні ЦК КПБ, у Паўла спыталіся: «Пойдзеце ў варожы тыл? Вы нам пісалі пра гэта некалькі разоў». Стрымліваючы хваляванне, ён адказаў: «Давер'е партыі я апраўдаю».— «А як са здароўем?» — «Здароў. Навучыце толькі валодаць зброяй».

Давер'е партыі ён апраўдаў і на вучобе, якую выдатна закончыў са званнем інструктара падрыўной справы, і на інструктарскай працы ў той самай спецшколе. Апраўдае яго і там, у родным партызанскім Наднямонні.

А са здароўем усё ж такі дрэнна,— і снег здаецца заглыбокі, і рэчавы мяшок залішне цяжкі... Але што ты будзеш каму гаварыць, калі камсамолкі Паліна Осіна, Тамара Пачакаева і Вера Адзінец, маладыя дзяўчаты, ідуць вясёлыя, не ныючы. Праўда, часамі некаторую з іх хлопцы вядуць з двух бакоў пад рукі... Але ж мы — мужчыны. І чалавек ішоў, хоць часамі — больш сілай душы, чым цела...

Была такая кніжыца: «Спадарожнік партызана». Большая частка яе парад вытрымала пасля выпрабаванне практыкай. Аднак той дух звыш-асцярожнасці,

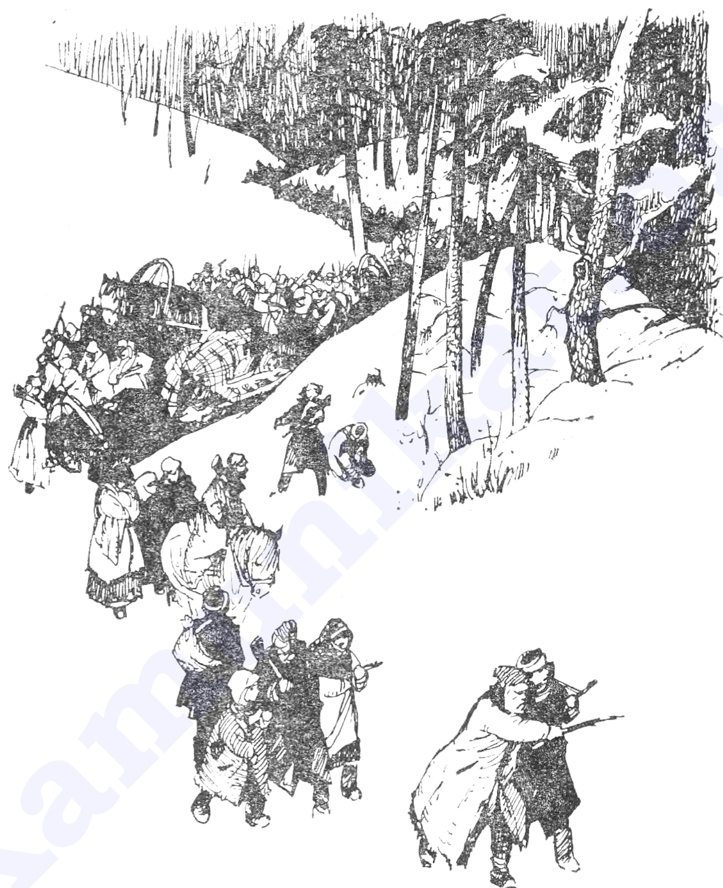
якім курсанты надзейна зарадзіліся ад «Спадарожніка», тут, у варожым тыле, часта здаваўся трохі смешны. Не давялося, скажам, ні разу задам пераходзіць дарогу, і гітлераўцы не сядзелі пад кожным кустом... Яшчэ раз няхай будзе благаслаўлёна святое імя — народ! Безыменныя сувязныя праводзілі пасланцаў Масквы патайнымі сцежкамі і глухімі дарогамі; партызанскія разведчыкі раскладалі перад імі няпісаныя, жывыя карты сваіх мясцін. Першы фашысцкі гарнізон, каля якога яны гужам прабіраліся ноччу, нават не аказаўся. Першую на сваім шляху чыгуначную лінію Віцебск — Полацк спецгрупа фарсіравала з боем пры дапамозе партызанскага атрада. Сяляне — у ацалелых хатах і ў зямлянках — усюды дзяліліся з імі скупымі запасамі хлеба, бульбы і талакна, на дарогу забяспечвалі самасадам, прагна распытвалі пра Маскву, пра Савецкую Армію, пра ўсю свабодную краіну, пра вызваленне і перамогу, якіх чакалі таксама ўпэўнена, як сонца пасля ночы.

Група ішла па «зонах пустыні» — жахлівы след фашызму! — дзе на працягу дзесяткаў кіламетраў не было ні жывое душы, ні страхі, ні акна: адны пажарышчы, пакрытыя не патупаным снегам... Не раз ішлі яны па зямлі, вызваленай ад захопнікаў партызанамі. У райцэнтры Ушачы, напрыклад, працавалі савецкія ўстановы, лесапільны завод; у вёсках раёна дзеці вучыліся, штабы партызанскіх атрадаў карысталіся тэлефоннай сувяззю — са звонкімі, жывымі дратамі на новых слупах.

Беларусь змагалася.

У канцы снежня спецгрупа ўвайшла з поўначы ў Налібоцкую пушчу.

Яшчэ як толькі яны перайшлі лінію фронту і сустрэліся з групай партызан-разведчыкаў, што прабі-

раліся ў Маскву, у Беларускі штаб партызанскага руху, Павел пачуў доўгачаканы расказ пра дзейнасць народных мсціўцаў у яго родных мясцінах. У наднёманскіх раёнах — Стаўбцоўскім, Мірскім і Любчанскім, значна далей на поўдзень, да самай чыгункі Мінск — Баранавічы добра вядомыя былі два атрады: «Камсамольскі» і «Міцькаўскі». Першы — сваімі частымі падрывамі на жалезцы, другі — засадамі і нечаканымі налётамі «нёманскіх Казакаў» на варожыя паліцэйскія гарнізоны. Як жа хацелася Паўлу хутчэй убачыць землякоў, хутчэй самому ўвайсці ў іх баявую сям'ю!..

Гэтая мара неўзабаве збылася. У тыя дні, калі і ў лясы, і ў вёскі Наднямоння найбольшай узнагародай за шчырую баявую працу даляцела вестка пра Сталінградскую перамогу, Паўла паслалі ў разведку на паўднёвую ўскраіну пушчы. Жаданым госцем пабываў ён у партызанскіх зямлянках, што хаваліся ў так знаёмым яму, былому лесарубу, гушчары, пабываў у родных Ярэмічах і ў іншых вёсках наваколля, дзе не пазарасталі яшчэ ў людской памяці яго падпольныя сцежкі, дзе, як учарашні светлы ранак, успаміналіся вераснёўскія дні вызвалення і месяцы свабоднай, радаснай працы.

Дарагія сябры-аднагодкі, таварышы па барацьбе з пілсудчынай, дарагая, цудоўная моладзь,— як непахісна, як весела верылі вы ў перамогу, як нястомна вы працавалі для справы народа! Многа звычайных драўляна-саламяных вёсак стала непрыступнымі для ворага; звычайныя, простыя мужчыны і хлопцы, нават хлапчукі сталі грознымі падрыўнікамі і маладзецкімі кавалерыстамі. Адарваныя ад Радзімы, пакінутыя ў змрочнай, жахлівай невядомасці, толькі па закліку сэрца, што білася ў такт біццю сэрца народна-

га, сэрца роднай Камуністычнай партыі, выйшлі яны на змаганне з фашызмам у самыя цяжкія, чорныя дні першага перыяду вайны, выйшлі, спаліўшы за сабой усе масты, біцца не на жыццё, а на смерць. Жорсткая, суровая была барацьба. Часта палалі захопленыя гітлераўцамі вёскі; сагнаныя ў гумны, гарэлі старыя бацькі і маленькія дзеці... Так было ў Лядках, у Новым Сяле... Ды ад гэтага толькі мацней сціскаліся зубы, гартаваліся нервы, мацнела рука народных мсціўцаў. Паняцце фронту і тылу не існавала — фронт быў навокал. У партызанскім лексіконе назаўсёды было закрэслена слова палон; апошняя куля, апошняя граната — для самога сябе. Трапіўшы ў рукі ворага, моцна паранены або кантужаны юнак і пад слупамі шыбеніцы пляваў у твар фашызму. І тут, у Наднямонні, як і на ўсёй часова захопленай гітлераўцамі савецкай зямлі, быў партызанскі край, дзе гадам у блакітна-шэрых і чорных шынялях не спалася нават і за дратамі, у дзотах гарнізонаў.

Самыя блізкія для Паўла людзі — Валодзева сям'я, — не здолеўшы эвакуіравацца, жылі ў роднай вёсцы. Пра лёс Валодзі, які ў гэты час працаваў па справах забеспячэння партызан пры штабе Заходняга фронту, сям'я нічога не ведала. Мясцовыя фашысты — паліцэйскія і бургамістры — здаволена запэўнівалі, што яны, Царук і Жалезняковіч, «самыя заядлыя камуністы», захоплены і знішчаны ў першыя дні вайны. Алена зноў цярпліва чакала і верыла ў перамогу. Старэйшы Валодзеў сын, юнак Шура, разам з іншымі камсамольцамі ўзяўся за зброю. Якой жа радаснай была іх сустрэча, якую вестку прынёс ім Павел з Вялікай зямлі!..

Як сустракалі, як прагна слухалі Паўла яго баявыя сябры па польскаму падполлю, з якім захаплен-

нем і зайздрасцю глядзела моладзь на лічбу 1942, выбітую на яго аўтамаце!.. На ўсім шляху ад лініі фронту лічба гэта была і пропускам, і доказам, што ўсе яны, сябры па спецгрупе,— адтуль, дзе родная Масква, дзе ўсёмагутная партыя.

Вясной сорак трэцяга года Павел Арсеньевіч увайшоў у баявую, дружную, зямляцкую сям'ю атрада «Камсамольскі». Спачатку ён быў радавым мінёрам. Нялёгкая яна — бяссонная, страшная для ворага праца партызанскага падрыўніка. Вялікія пераходы пад грузам толу, часта выплаўленага са снарадаў, сырая, халодная зямля, якую неаднойчы даводзілася абмацваць грудзьмі,— усё гэта моцна падарвала і так небагатую Паўлаву сілу. Толькі праз месяц урач суседняй, Чкалаўскай, брыгады сяк-так справіўся з малярыяй і з агульнай слабасцю мінёра. Сябры не пусцілі больш Паўла на жалезку, прызначыўшы яго інструктарам падрыўной справы атрада.

Улетку таго самага года гітлераўцы блакіравалі Налібоцкую пушчу дзесяткамі тысяч рэгулярнага войска з намерам разлічыцца нарэшце з партызанамі канчаткова. «Камсамольскі» і «Міцькаўскі» атрады побач з іншымі атрадамі ўпарта трымалі на Нёмане абарону. Не вытрымаўшы націску самалётаў, артылерыі і браневікоў, адступілі ў пушчу і пачалі манеўраваць. Выручылі родны лес і народная кемлівасць. Стары мясцовы плытагон і лесаруб, дзядзька Андрэй Калеснік, стаўшы правадніком «Камсамольскага» атрада, перахітрыў фашыстаў з усімі іх самалётамі і аўчаркамі. Патайныя пушчанскія сцежкі і недаступная для чужынца глухамань захавалі, выратавалі народных мсціўцаў.

Разлікі і надзеі ворага не збыліся: налібоцкія партызаны выйшлі з блакады пераможцамі. Іменна ў гэ-

ты цяжкі час, пасля блакады, на дапамогу ім зноў прыйшла Вялікая зямля. З Масквы прыбылі прадстаўнікі ЦК Кампартыі Беларусі і Беларускага штаба партызанскага руху. З разрозненых атрадаў былі створаны брыгады, узмоцнена дысцыпліна, планы баявых аперацый каардынаваліся адзіным цэнтрам. Падпольны абком і райкомы ўзначалілі барацьбу. Пабольшала партызанскіх газет і лістовак. Узмацнілася сувязь з Вялікай зямлёй: стала больш карабінаў і аўтаматаў з лічбамі 1942 і 1943 на метале; цяжка параненых забіралі чырваназорыя самалёты. Сталі вядомы імёны «Платона» — сакратара Баранавіцкага падпольнага абкома і камандзіра абласнога партызанскага злучэння, і «дзядзі Валодзі», які ўзначаліў Стаўбцоўскі міжрайцэнтр, што аб'ядноўваў на поўдні пушчы пяць партызанскіх брыгад.

...Гэта быў ты — мой Валодзя! Шляхі нашы сышліся зноў, каб больш не разыходзіцца. Добра было адчуваць твой моцны сяброўскі локаць, чуць твае слова, заўсёды па-партыйнаму разумнае, рашучае, поўнае народнага аптымізму. І я таксама быў патрэбен табе — і ў радасці, і ў цяжкім роздуме...

У гэты час Павел Арсеньевіч быў выбраны камісарам «Камсамольскага» атрада, які ў далейшым, пасля арганізацыі брыгады «Камсамолец», стаў называцца «1-ым Камсамольскім».

У векапомны летапіс усенароднай партызанскай барацьбы «камсамольцы», як называла іх наваколле, упісалі некалькі яркіх старонак. Ва ўдзячнай памяці сучаснікаў і нашчадкаў застануцца і подзвігі сціплых людзей — наднёманскіх падрыўнікоў варожых эшалонаў і машын, начныя штурмы гарнізонаў, засады і акопныя баі — слаўныя баявыя справы непераможнай партызанскай пяхоты.

Да ліку тых, кім ганарыліся «камсамольцы», заўсёды належаў чалавек, беззапаветна закаханы ў справу роднай партыі, разумны, чулы старэйшы таварыш Павел Жалезняковіч. Хворыя грудзі былога пажыццёвага вязня, у якіх нястомна б'ецца маладое сэрца, заслужана ўпрыгожылі два баявыя ордэны і непаўторная памятка тых дзён — медаль партызана Вялікай Айчыннай вайны.

Маладосць не канчаецца

Над Любчай позняя ноч. Асветлены бяссоннымі ліхтарамі, горда блішчыць гранітнай чырванню абеліск на брацкай магіле воінаў і партызан. І ў доміку сакратара райкома яшчэ ўсё свеціцца акно.

Многае можна ўбачыць за паўтары-дзве гадзіны на кінаэкране.

Непараўнана больш карцін і вобразаў змяшчаецца ў хвілінах начнога самотнага роздуму.

Колькі сяброў-таварышаў паўстае тады перад задуменным позіркам. І той, хто не вытрымаў жахаў панскай турмы ці ўпаў ад гітлераўскай кулі, і той, хто далей ідзе па шляху змагання за народную справу,— усе ўспамінаюцца як жывыя. Можна глядзець у іх незгасальныя вочы, можна параіцца, сказаць ім сваё задушэўнае слова...

Заціснуўшы ў бледных руках учарашняга палітвязня вінтоўку, з імем Народнай Польшчы на вуснах ішоў ты на штурм гітлерызму ў верасні трыццаць дзевятага года — дружа мой, Марыян Бучэк. Ты ўпаў, як воін, на роднай зямлі, і мы — лістоўкай — расказалі пра цябе рабочым акружанай Варшавы. Цябе, Марыяне, як быццам няма, а я так часта разам з табой успамінаю нашы

даўнія мары, радасна думаю пра новы, светлы дзень тваёй радзімы, пра дружбу нашых народаў...

Ты стаміўся, Валодзя, паддаўся той прыкрай прозе, што называецца словамі старасць, хвароба... А мне не верыцца, што ты і сапраўды не мог прыехаць сёння сюды, за нейкіх там семдзесят кіламетраў,— ты, хто заўсёды бачыцца мне маладым і вясёлым, хто не стамляўся і на падпольнай рабоце, і ў «вечных» камерах панскіх астрогаў» і на пасту партызанскага камандзіра, і на адказнай савецкай рабоце пасля вайны. Не, браток, мы яшчэ папрацуем, мы яшчэ пазмагаемся — разам і з аднагодкамі, і з маладымі.

Колькі іх выйшла на прасторы вольнага, мірнага жыцця з адной толькі паўднёвай часткі нашай партызанскай пушчы! Наша цудоўная змена, за шчасце якой і мы аддалі сваю маладосць. Каго з хлопцаў ні ўспомніш, да ўсякага падыходзяць словы: добры работнік. І паўтараць гэтыя словы таксама прыемна, як прыемна было гаварыць іх у дні вайны.

Кандыдатамі навук сталі твой сын Шура і сын дзядзькі Андрэя, нашага праваднікa ў блакаду, Валодзя Калеснік; афіцэрам з вышэйшай асветай — Жэня Крамко; настаўнікамі — Косця Балабановіч і Толя Цобкала; партыйнымі работнікамі — браты Мацко і Коля Буська... Гэта яны, тады яшчэ юнакі, былі аднымі з першых арганізатараў нашага «Камсамольскага» атрада. На адказнай савецкай рабоце працуюць Барыс Чубрык і Мікола Макей — былыя палітвязні, прадаўжальнікі нашай з табою справы ў давераснёўскім падполлі, у дні вайны — баявыя партызаны. У тыя дні прыйшлі сюды і засталіся з намі таварышы з розных куткоў неабсяжнай Савецкай радзімы. Старшынямі калгасаў працуюць у Наднямонні аграном Васілій Багамазаў, рускі хлопец з-пад Невеля, былы палітрук «кам-

самольцаў», кубанскі ўкраінец Дзмітро Дзенісенка, калісьці — «Міцька», праслаўлены камандзір «нёманскіх Казакаў». Лепшую ў Любчанскай МТС трактарную брыгаду ўзначальвае беларускі хлопец з Гомельшчыны Іван Канода, выдатны кулямётчык, з якім я разам прыйшоў у пушчу з Вялікай зямлі...

Многа іх, дружа Валодзя, і ўсе яны — добрыя, залатыя хлопцы.

Памятаеш той радасны час — гарачае лета сорак чацвёртага года, калі мы, ачысціўшы родныя мясціны ад фашысцкай погані, выйшлі на мірную працу. Яшчэ грымела вайна, яшчэ быў не ўзяты Берлін, а нам — па загаду партыі — давялося думаць пра хлеб, пра хаты для людзей, якія з лясных зямлянак прыйшлі на пажарышчы. Ты падаўся ў Баранавічы, разам з нашым «Платонам» — сакратаром абкома партыі Чарнышовым. А я... Так, сапраўды нечаканым і трывожным было тое, што мяне выбралі старшынёй Мірскага райсавета — радавала давер'е народа, трывожна было ад думкі, ці апраўдаю яго... А ўсё ж спраўляўся. Дапамагалі многа таварышы. І я, як ты, вучыўся ў народа.

...Гэта — ужо пройдзены этап.

Павел Арсеньевіч добра спраўляўся і на пасадзе старшыні райсавета, і першага сакратара Мірскага райкома партыі, якім ён быў выбраны ў канцы сорак дзевятага года. Аб гэтым сведчаць і тая павага, якой ён і далей карыстаўся ў сваіх землякоў, і ордэн Леніна, якім ён быў узнагароджаны да трыццацігоддзя БССР.

Многа працы было пасля вызвалення. Ледзь не палавіна насельніцтва раёна засталася пасля акупацыі без даху над галавой, без хлеба і жывёлы. Многа зямлі ўдзірванела за гады вайны. Запушчаны былі дарогі, разбураны масты, спалены школы, ператворан у руіны старадаўні гарадок Мір з маляўнічым замкам на ўскра-

іне. Хлеб быў патрэбен фронту. Палям не хапала рабочых, мужчынскіх рук. У канцы сорак шостага года арганізаваўся першы пасляваенны калгас «Перамога», які ўзначаліў, дэмабілізаваўшыся з радоў Савецкай Арміі, удзельнік даверaснёўскай падпольнай барацьбы Мікалай Куневіч. А ў пяцідзесятым годзе Мірскі раён, першы ў Баранавіцкай вобласці, завяршыў калектывізацыю. Тады ж калгасы былі ўзбуйнены і пачалі настойліва багацець.

Асабліва радавала Паўла Арсеньевіча будаўніцтва: дамы калгаснікаў, новыя фермы, школы і клубы, некаторыя — упершыню ў гэтых мясцінах — з саману. На мірскай зямлі ёсць выдатная гліна. На рыначнай плошчы райцэнтра спрадвеку чуецца ганчарскі перазвон па «вечных» гаршках і паліваных місах; здаўна вясковыя саматужнікі займаліся вырабам цэглы — у асноўным на печы і зрэдку на коміны. Творчая думка сакратара неспакойна імкнулася да большага — справе з будматэрыялам трэба даць нарэшце належны размах, тым больш, што лес пасля вайны парадзеў небывала. У пяцьдзесят першым годзе ў калгасе «Перамога» была пабудавана першая ў СССР кальцавая печ без скляпення. На дым з гэтага коміна пайшлі калгасныя экскурсіі, нават з далёкіх раёнаў вобласці. Спакусіўшыся лічбай: паўтара мільёна цэглы за сезон, у наступным годзе яшчэ тры калгасы раёна пабудавалі такія заводы.

На ўзгорках і ў далінах працавітай і мужнай у дні вайны Міршчыны Паўлу хацелася бачыць мураваныя вёскі, поўны дастатак у кожнай сям'і. Для гэтага ён жыў, пра тое думаў, упарта шукаў і вучыўся, забываючыся на сваё здароўе.

Улетку пяцьдзесят другога года яго абралі сакратаром Любчанскага райкома партыі.

А вось цяпер канчаецца і гэты, яшчэ адзін жыццёвы

этап. Наперадзе — зноў новае: новая праца, за якую ён гатоў узяцца з той самай настойлівасцю і хваляваннем, новыя людзі, да якіх ён таксама прыйдзе з адкрытай душою.

...Пра гэта думаў ён і на трыбуне перад помнікам, і позняй ноччу — дома.

*

Дарагі Павел Арсеньевіч!

Пасля пэўных ваганняў дазваляю сабе ўмяшацца ў гэты расказ пра ваша жыццё са сваім аўтарскім я.

Памятаеце, у верасні мінулага года, калі мы разам хадзілі за кукурузным камбайнам, гутарылі з людзьмі, рукамі якіх ствараюцца багацце і прыгажосць, бясконца дымілі папяросамі, гаворачы пра жыццё, што навокал нас і ў любімых кнігах,— у адзін з тых дзён вы папрасілі:

— У Парыжы пайдзі перш за ўсё да Сцяны Камунараў, пакратай тыя камяні рукою, каб я хоць так, у тваім прывітальным поціску, ажыццявіў сваю даўнюю мару.

Парцье адной з гасцініц на бульвары Манмартр, дзе мы жылі, кішынёўскі яўрэй, што развязна «валодаў многімі мовамі», запэўніў нас, як парыжанін-старажыл, што ва ўсёй сучаснай Францыі мы не купім паштоўкі са здымкам тае сцяны. І мы з нашым сябрам, вашым і маім, напісалі вам на простай замежнай паштоўцы: «Каля Сцяны Камунараў мы палажылі кветкі».

Мы былі там у сонечны кастрычніцкі дзень, калі векавыя гмахі і раскошныя дрэвы Парыжа ахутвала лёгкая паэтычная смуга, якая прыйшла і туды, на Пэр-Ляшэз, у ціхі прытулак мармуру і зеляніны. Сярод дзівосных, пышных помнікаў людзям, большасць якіх

дарма лічыла сябе патрэбнымі чалавецтву, позірк наш спыніўся на помніку героям Супраціўлення фашызму: дзве скаваныя ланцугамі рукі і словы на п'едэстале: «Яны памерлі, каб жыла Францыя». Другі, яшчэ больш сціплы помнік славы і бяссмерця — велічна простая сцяна, перад якою схіляе галаву ўсё прагрэсіўнае чалавецтва...

Пры ўваходзе на Пэр-Ляшэз, каля брамы, нам ветліва забаранілі браць з сабою фотаапараты. Не зразумеўшы гэтай неабходнасці, я схаваў свой «ФЭД» у кішэню. Суровы і непадкупны на выгляд вартаўнік, які — у чорнай накідцы, з чорнымі вусікамі пад чорным кепі — стаяў каля Сцяны Камунараў, на дзіва нам, азірнуўся навокал і дазволіў фатаграфаваць. Калі я потым падышоў падзякаваць яму за гэта, ён, яшчэ больш нечакана, тонам просьбы сказаў адно слова: Ленін. Я зразумеў яго і працягнуў яму значок з партрэтам Ільіча-дзіцяці. Той непаўторна мілы партрэт: Валодзя Ульянаў з доўгімі, як у дзяўчынкі, валасамі. Мабілізаваўшы ўсё сваё стыхійнае веданне французскай мовы, я хацеў нават растлумачыць: «Ленін — анфан... гарсон...» Ды гэта аказалася лішнім. Чорны, суровы вартаўнік паднёс партрэцік да вуснаў, пацалаваў яго і беражліва палажыў у нагрудную кішэню кіцеля. Адтуль жа ён дастаў малую кніжыцу і, разгарнуўшы яе, паказаў партыйны білет французскага камуніста...

У той дзень у душы маёй па-асабліваму гучала песня «Слухай, хлопчык, у горадзе Парыжы», якую мы, Павел Арсеньевіч, спявалі ноччу ў машыне, едучы палямі роднага Наднямоння. Я ўспомніў адзін з вашых расказаў пра польскую турму: той момант, калі вы гаварылі пра першую пасылку з волі, пра значэнне неперможнага слова таварышы. Вы не маглі выказаць мне ўсяго значэння яго, а проста... заплакалі, стоячы сярод кабі-

нета. Ёсць адно простае, празаічнае слова, якім мы ў падобных выпадках прыкрываем сваё хваляванне, і вы сказалі яго: «нервы»... Чамусьці іменна ў той дзень, каля Сцяны Камунараў, я канчаткова замацаваўся на думцы: як мне падаць ваша жыццё чытачу.

Гэта — ну, проста паэтычнае жыццё чалавека, які, нягледзячы на ўсе пакуты, не стаміўся глядзець на свет і народную справу з маладым, нягаснучым захапленнем, з маладой, натхнёнай верай у лепшае.

Цяпер, у творчым адзінокім роздуме над шляхам барацьбы і працы рэвалюцыянера з паэтычнай душою, я не толькі ішоў увесь час назіркам за вамі,— я думаў пра будучыню новых здзяйсненняў, у якую вы ўваходзіце сёння, ужо за рамкай майго сціплага расказу.

Я ўспамінаў недаступную для ворага глухамань Налібоцкай пушчы, нашу партызанскую друкарню, дзе мы — і вопытныя журналісты, і вясковыя самавукі — пісалі сатырычныя вершы, выразалі на грушавых чурках клішэ карыкатур і молада, па-запарожскаму смяяліся ў твар цёмным сілам, яшчэ ўсё моцным, а ўжо асуджаным на пагібель. І вы смяяліся з намі. Таксама молада,— як быццам не было ніколі турмаў, катаванняў і хвароб!..

Я ўспамінаў вас сакратаром Мірскага райкома партыі — у бурныя дні станаўлення калгаснага ладу ў заходніх абласцях Беларусі. З усмешкай клапатлівага, разумнага гаспадара, з наіўнай усмешкай паэта вы мне паказвалі, выняўшы іх з тумбачкі пісьмовага стала, свежыя цагліны — узоры першай прадукцыі новых калгасных заводаў.

Мне ўспаміналіся тыя празрыстыя жнівеньскія досвіткі, калі я ў нумары Любчанскай раённай гасцініцы, прачынаўся, нібыта на святло з акна вашага доміка,— каб ісці па родных палях побач з нястомным гаспада-

ром урадлівых ды працавітых мясцін, дзе, як вы кажаце, лёгка дыхаць калгасным паветрам.

Днямі пакінуў нас незабыўны «дзядзя Валодзя»...

Жывыя будуць змагацца, пойдуць далей.

Вам тым часам даручана кіраваць Карэліцкім раёнам, да якога далучана наша родная Міршчына.

Там ужо многае зроблена, яшчэ больш трэба зрабіць. На ўзгорках і ў далінах лягла ціхая зіма, якая дарэмна здаецца часам заслужанага адпачынку. Там зноў працуе ваша нястомная творчая думка.

1957 г.

З М Е С Т

На белорусском языке

Иван Антонович Брыль

Один день

Издательство «Народная асвета»
Государственного комитета
Совета Министров БССР по печати,
Минск, Ленинский проспект, 83а.

Рэдактар Я. К. Івановіч
Мастак І. А. Давыдовіч
Мастацкі рэдактар А. К- Лісічкікаў
Тэхнічны рэдактар М. Р. Каліберава
Карэктары Н. І. Міранчык, Р. С. Ахрэмчык

АТ 15971. Здадзена ў набор 13/III 1968 г. Падпісана да друку 26/VIII 1968 г. Фармат 70 Х $108^{1}/_{32}$ Фіз. друк. арк. 8,25. Ум. друк. арк. 11,55. Уч.-выд. арк. 10,87. Тыраж 20 000 экз. Заказ 843. Цана 45 кап

Друкарня выдавецтва «Звязда»,
Мінск, Ленінскі праспект, 79.

Брыль Я.

Адзін дзень. Апавяданні, аповесць, нарыс. Прадмова С. Андраюка. Іл.: І. Давыдовіч. Мінск, «Нар. асвета», 1968.

264 с. з іл. (Школьная б-ка). 20 000 экз. 45 к. У перапл.

У зборніку змешчаны лепшыя творы Я. Брыля, сярод іх: «Адзін дзень», «Маці», «Праведнікі і зладзеі», «Дваццаць», «Сірочы хлеб» і іншыя. Барацьба беларускага народа за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне, гаротнае дзяцінства ва ўмовах буржуазнай Польшчы, барацьба супраць нямецка-фашысцкіх захопнікаў, стваральная праца савецкіх людзей — вось асноўныя тэмы зборніка. Як і ўся творчасць пісьменніка, змешчаныя творы характарызуюцца шчырасцю і праўдзівасцю, глыбокім лірызмам і жыццесцвярджальным пафасам.

7-6-3 Б89

150-68 М Бел 2